

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ

Феруза МУҲИДДИНОВА

ЎЗБЕКИСТОН СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАРИ ТАРИХИ

Тошкент – 2006

Феруза Муҳиддинова. Ўзбекистон сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлари тарихи. Т.: ТДЮИ нашриёти, 2006. –176 бет.
Сарлавҳада: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, ТДЮИ.

**ТДЮИ ўқув-услубий Кенгашининг 2006 йил 25-май 10-сон мажлис баённомасига кўра
нашрга тавсия этилган.**

**Тақризчилар : ю.ф.д доцент : А.Ш Жузжоний
Ю.ф.н. проф: О.А. Каримова**

Мазкур қўлланмада Ўзбекистон сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанининг предмети, мақсад ва вазифалари, Қадим Туронда сиёсий-ҳуқуқий таълимотларининг шаклланиши ва ривожланиши, ўрта аср сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари, Шарқ Уйғониш даври сиёсий-ҳуқуқий таълимотларининг асосий хусусиятлари, одил ҳукмдор, суд ва судлов, қонунчилик ҳақидаги ғояларнинг ривожини, янги давр сиёсий-ҳуқуқий ғоялари ва ҳозирги давр Ўзбекистонда давлат ва ҳуқуқ масалаларининг ўрганганлиги қайд этилган.

Қўлланма ўқув дастурига мос равишда тузилган.

Ўзбекистон сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанининг предмети ва ўрганиш усуллари

Режа:

1. Ўзбекистон сиёсий-ҳуқуқий таълимотларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши: даврийлиги,
2. Фаннинг предмети, услубий асослари.
3. Фаннинг юридик фанлар тизимидаги ўрни.
4. Сиёсий-ҳуқуқий таълимотларнинг Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлат барпо этиш, фуқаролик жамиятини шакллантиришдаги аҳамияти.

«Шарқда демократик жараёнларнинг қадимдан шаклланган ўзига хос ва ўзига мос хусусиятлари бор. Буни асло назардан қочириб бўлмайди. Яъни Шарқда демократик жараёнлар узвий равишда ва аста-секин тараққий топади».

Ислон Каримов

Ўзбекистон сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи фанининг вазифаси: бўлажак юрист мутахассисларнинг миллий давлатчилигимиз сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари асосида миллий истиқлол мафқурасини амалга оширишда малакали, билимдон, етук мутахассис қилиб тарбиялашга илмий, ғоявий замин яратишдан иборатдир.

Зеро, Ўзбекистон сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари тарихини ўрганиш, ўтмиш меросимизда илгари сурилган адолатли давлат, инсонпарвар қонунлар, одил судлов ғоялари ҳақидаги манбаларни тадқиқ этиш, улардан бугунги кунда сиёсий-ҳуқуқий, ижтимоий ислохотларни амалга оширишда фойдаланиш ҳам назарий, ҳам амалий, ҳам маърифий аҳамият касб этади. Бу ҳақда Ўзбекистон Президенти Ислон Каримовнинг қуйидаги сўзлари фикримиз далили бўла олади : **«Мустақиллик биз учун аввало ўз тақдиримизга ўзимиз эгаллик қилиш ҳуқуқи, келажагимизни ўз қўлимиз билан барпо этиш, юртимиз бойликларидан фақат халқимиз ва Ватанимиз манфаатлари йўлида фойдаланиш демакдир»¹**

Ўзбекистон сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари дурдоналари бой маданий меросимиз, кадриятларимиз, авлодларимизнинг давлат, ҳуқуқ, борасидаги оламшумул тарихий, илмий тажрибаларини ўзлаштириш, ўрганиш ҳаётга тадбиқ этиш учун, халқимиз ҳаётини фаровон қилиш учун сафарбар этишга имкон яратади.

Ўзбекистонда мустақиллик декларацияси, мустақиллик, тўғрисидаги қонун ва бошқа ҳужжатларни Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистоннинг ўз-истиқлол ва тараққиёт йўли”, “Ўзбекистон келажаги буюк давлат”, “Янги уй қурмай туриб эскисини бузманг”, “Буюк мақсад йўлидан оғишмайлик”, Ўзбекистон иқтисодиёти сиёсатининг устувор йўналишлари , “Ўзбекистон Бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли”, “Ўзбекистон :миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура”, Ўзбекистон буюк келажак сари”, “Ўзбекистон ХХI асрга интилмоқда”, “Жамиятимиз мафқураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин”, “Ўзбекистон ХХI асрга интилмоқда” каби нутқ мақола, суҳбат ва рисоаларидаги ғоялар, қарашлар тизимини, назарий хулосаларини ҳам ўрганиш, таҳлил қилиш сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихининг аҳамияти, зарурлигини англашга имкон беради. Чунки ҳозирги кундаги сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий муаммоларни ҳал қилишда сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи биз учун ғоят муҳим манбадир. Айниқса, Ўзбекистонда ҳуқуқий демократик давлатни ташкил қилиш, фуқаролик жамиятини шакллантириш, ҳамда унинг назарий асосларини яратиш, бир сўз билан айтганда Ўзбекистонни буюк давлатга айланттириш

¹ Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. 11-том. –Т.: «Ўзбекистон», 2003, 19-бет.

муаммоларини ечимини топиш, бу муаммолар моҳияти, мазмунини англаб етиш, уни ҳал қилиш йўлларини излаб топишда сиёсий ҳуқуқий таълимотлар тарихини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари тарихига мурожаат қилиш халқимиз олдида турган муаммоларни ҳал қилиш йўлида тарихий тажрибаларига таяниб ўз йўлимизни топишимиз ўз мустақил йўлимизнинг илмий асосларини ишлаб чиқишда адашмаслигимизнинг муҳим таянчи, сўнмас таёғи бўлиб хизмат қилади. Шунини алоҳида таъкидлаш зарурки, Марказий Осиё халқлари қаторида ўзбек халқининг ўз мустақиллигини қўлга киритиши, ўз мустақил давлатни ташкил қилиши, ўз моддий ва маънавий бойликларига тўла ҳуқуқлигини таъминлаш имкониятига эга бўлиши ўз тарихи ва маданий меросини ўрганишга ҳам шарт-шароит яратмоқда ва йўл очилмоқда. Ўлкамиз ҳудудида шаклланган ва ривожланган сиёсий-ҳуқуқий институтлари ва фикрларини жаҳон сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари билан уйғунликда ўрганиши, халқимиз орасидан етишиб чиққан йирик давлат арбобларининг мамлакатни бошқариш, давлатнинг ички ва ташқи сиёсатни амалга ошириш қонунчилик соҳаларидаги тажрибаларини ўрганиши, улардан тегишли хулосалар чиқаришига ўрганиш ушбу фаннинг бош мақсадларидан биридир.

Ушбу фан ўқув режасидаги давлат ва ҳуқуқ назарияси, Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи, жаҳон халқларининг сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари тарихи, фалсафа, сиёсатшунослик каби ижтимоий фанлар билан чамбарчас боғлиқдир.

Юқоридаги мушоҳадаларни хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқий жамият қуриш йўлида демократия ва ҳокимиятнинг бутун имкониятларидан фойдаланмоқда, бу борадаги ҳамма тадбирларни амалга оширмоқда. Давлат ва шахс ўртасидаги муносабатларни уйғунлаштириш учун давлат кўрилишида ўз тарихий анъаналаридан тўла фойдаланмоқда. Ўтиш даврида республиканинг бутун ҳаракатлари қонунчилик асосларини яратишга йўналтирилди, бундан мақсад демократик ҳокимият тузилмаларини шакллантириш, давлат идораларини демократияни ҳимоя қилиш бўйича вазифа ва ваколатларининг бўлишидан иборатдир.

Ана шундай даврга мос бўлган янги жамият кадрлари ва мутахассислари тайёрлаш ва тарбиялаш учун Ўзбекистон сиёсий - ҳуқуқий таълимотларини ўрганиш, улар илгари сурган адолатли давлат барпо этиш, халқ манфаатларини ўзида акс этган мукамал қонунлар қабул этиш ғояларини ўрганиш ҳамма вақт долзарб ва аҳамиятлидир.

Ўзбекистонда ҳуқуқий демократик давлат барпо этишнинг назарий -ҳуқуқий, тарихий асосларини ўрганиш, жамиятда суд-ҳуқуқ ислохотларни чуқурлаштиришда, аҳолининг ҳуқуқий онгини ва ҳуқуқий маданиятини юксалтиришда катта аҳамиятга эгадир.

Бу жараённинг сиёсий аҳамиятини Президентимиз қуйидаги тарзда ҳар томонлама асослаб берди:

– халқнинг турмуш тажрибасига, республика аҳолисининг миллий ва маданий анъаналарига, барча ижтимоий гуруҳлари ва қатламларининг манфаатларига мос келадиган ҳақиқий демократия принципларини қарор топтириш;

– қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти ваколатларини ажратиш асосида миллий давлатчиликни барпо этиш;

– барча фуқароларнинг қонун олдидаги ҳуқуқий тенглигини ва қонуннинг устуворлигини, жамият манфаатлари ҳимоя қилиниши ва аҳолининг хавфсизлигини кафолатлайдиган ҳуқуқий давлат барпо этиш;

– Ўзбекистонда туғилган, унинг заминидан яшаётган ва меҳнат қилаётган ҳар бир киши, миллий мансублигидан ва эътиқодидан қатъи назар, Республикаимизнинг тенг ҳуқуқли фуқароси бўлишга муносибдир, деган инсонпарварлик ва ватанпарварлик қонидасини рўёбга чиқариш;

– бир мафқуранинг, бир дунёқарашнинг яққаҳоқимлигидан қатъиян воз кечиш, сиёсий ташкилотлар, мафқуралар ва фикрлар хилма-хиллигини тан олиш;

– кўппартиявийликни амалда шакллантириш².

Бундай сиёсат одамларда нафақат хўжаликка хўжайинлик ҳиссини, балки она-замин, миллат ва мамлакатга эгаллик-хўжайинлик, мансуб-алоқадорлик туйғуларини ҳам кучайтириб юборди. Мустақиллик, озодлик ва эркинлик туйғуси инсон имкониятлари ҳақидаги тасаввурларни кенгайтириб, маънавий кучга айланади.

Ўзбекистонда барпо этилган икки палатали парламентда қабул қилинадиган қонунларнинг сифатини янада замон талабларига жавоб бера оладиган даражага кўтаришда, бўлажак юқори малакали ҳуқуқшуносларимиз бугунги куннинг энг долзарб муаммоларини ўтмишда ўрганган буюк алломаларимизнинг ушбу мавзуларга оид илмий меросларини, ҳамда ҳуқуқшунос олимларимизнинг бугунги кундаги фикр ва мулоҳазаларини, асарларини мустақил таълим олишда ўрганишлари лозим.

² Қаранг: Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. –Т.: «Ўзбекистон», 1996, 44-45-бетлар.

Қадим Туронда сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар. «Авесто» сиёсий-ҳуқуқий манба

1. Қадимги Туронда сиёсий ва ҳуқуқий ғояларнинг гнесеологик асос-илдизлари, манба ҳамда афсонавий, диний йўналишлари.
 2. Халқ оғзаки ижоди ва сиёсий-ҳуқуқий қарашлар, ғоялар (Жамшид ҳақида ривоят, «Широк», Тўмарис афсоналари ва б)
 3. Зардуштийлик (оташпараслик) ва монотекстик сиёсий-ҳуқуқий таълимот.
 4. Авесто қадим Турон сиёсий-ҳуқуқий тафаккурининг буюк илохий расмий манбаи.
- Қадим Турон сиёсий-ҳуқуқий таълимотларининг ривожини.
5. Маздак сиёсий мафкурасининг ўзига хос хусусиятлари.

Яшаш, озодлик ва мустақиллик учун кураш ҳуқуқи - инсоннинг, кишилар жамоаси турли шакллари – уруғ, қабила, халқ, миллатнинг ажралмас ҳуқуқидир. Бу ҳуқуқдан жаҳон халқлари фойдаланган ва ҳозир ҳам фойдаланмоқда. Ҳозирги кунда жаҳон сиёсий харитасида янги мустақил давлатлар қарор топди. Ўзбекистон Республикаси - улардан биридир. Бу Ўзбекистон халқлари тарихида тасодифий ҳодиса эмас, балки неча йиллар мобайнида бобокалонларимиз, оталаримиз олиб борган курашнинг қонуний натижасидир.

Озодлик ва мустақиллик қадим-қадимдан аждодларимиз олий мақсади бўлиб келган. Бу кураш қадим ўтмишда бошланган бўлиб, мамлакатимиз халқларининг бутун тарихи мобайнида давом этган.

Тарих манбалари далолат беришича, эрамизгача бўлган дастлабки минг йиллик бошларида Марказий Осиё ҳудудида 20 га яқин қабилалар яшаган бўлиб, улар бир неча қабилалар уюшмаларига бирикишган. Буларнинг орасида сак қабилаларини бирлаштирган массагетлар уюшмаси алоҳида ўринни эгаллайди. Ҳар бир қабила бир неча уруғлардан таркиб топган.

Бу қабилалар турмуш тарзи тўғрисидаги маълумотлар бизга қадимий муаллифлар асарлари туфайли етиб келган. Масалан, Страбон ўзининг “География” асарида бундай ёзади: “Бу ер (Тавр)дан чапда, қаримизда бутун шимолий ҳудудни эгаллаган скиф қабилалари ва кўчманчилар яшайди. Скифларнинг Каспий денгизигача бўлган ҳудудда яшовчи қисми дайлар деб юритилади, яшовчи массагетлар ва саклар деб аталадилар, қолганлари, агарда барча кўчманчилар демасак, скифлар деган умумий ном билан аталадилар. Худди шундай массагетлар саклар таркибига атасиялар ва хоразмийлар ҳам қиради деб хабар беради.

Марказий Осиёда яшаган қабилалар орасида массагетлар алоҳида ўринни эгаллайди. Бўлар тўғрисида Страбон қуйидагиларни маълум қилади. Массагетларнинг айримлари тоғларда, айримлари текисликларда, учинчилари, дарёлар ҳосил қилган ботқоқликлардаги оролларда яшашади.

Айтишларича, Аракс (Амударё) мамлакатда бошқа дарёларга нисбатан кўпроқ тошар экан. Оролларда яшовчи массагетлар илдизлар ва ёввойи меваларни еб кун кечиринган, чунки улар деҳқончиликдан хабардор бўлишмаган. Юқорида баён этилганлардан, массагетлар ва саклар Марказий Осиё, шу жумладан, Ўзбекистон халқларининг аждодлари бўлишган деган хулоса келиб чиқади.

Бизгача етиб келган манбалар таҳлили бу қабилалардаги бошқариш, урф-одат ва анъаналар шакллари асосан ўхшаш бўлганлигидан далолат беради. Ҳар бир қабила бир неча уруғдан таркиб топиб, уларнинг аъзолари биргаликда меҳнат қилишган ва уруғ мулкидан биргаликда фойдаланишган. Эркаклар ва аёлларнинг ҳуқуқ ҳамда мажбуриятлари тенг бўлиб, ҳарбий ҳаракатларда аёллар бошчилик қилишган. Масалан, ўтмиш муаллифи Диодорнинг ёзишича, сакларда Зарина исмли ўта жанговор аёл шоҳлик қилган. Умуман олганда, бу қабила аёллари жуда мардона бўлиб, урушда эркакларга ҳамроз бўлишган.

Энг муҳим ва умумий масалалар уруғ ҳамда қабила аъзоларининг умумий йиғинида муҳокама қилинган. Ижтимоий муносабатлар одат ва анъаналар воситасида тартибга солинган. Ҳар қандай ҳукм ва қарорлар уруғ ва қабила йиғинида қабул қилинган. Умуман, бу қабилалар ўзини ўзи бошқарадиган, эркин ва мустақил бўлишган.

Эрамизгача бўлган VI асрнинг иккинчи ярмида Аҳмонийлар давлатининг шоҳлари Ўрта Осиёга юриш бошлашган. Уларнинг юришларига массагетлар кучли қаршилик кўрсатишган. Улар ўз ерларнинг ҳар бир қаричи учун ўз эркинликлари ва мустақилликларини сақлаб қолиш учун мардонавор курашишган. Тўмарис исмли аёл ҳокимлик қилганлиги тарихдан маълум.. Тўмарис тарихий шахс бўлиб, у Ўрта осийда яшаган сак-массагет қабилаларининг ҳукмдорларидан бири бўлган. Тўмарис аёл киши бўлишига қарамай, бир сўзли, мард ва ниҳоятда шиддаткор саркарда бўлган. У ўзининг шахсий бахтидан кўра ўз қабиласининг, халқининг бахт-саодатини, тинчлик ва осойишталигини афзал кўрган. Шунинг учун ҳам у ватаннинг даҳлсизлигини, қабиладошларининг эрки ва мустақиллигини таъминлаш учун қудратли Эрон аҳмонийлар сулоласининг шоҳи Кирни енгади.

Эрамиздан олдинги 522 йилда Эронда ҳокимият Доро 1 (эрадан олдинги 486 йилгача ҳукмронлик қилган) қўлига ўтган. У подшолик қилган даврда Ўрта Осиёда эронликлар ҳукмронлиги ўрнатилган.

Ўлканинг эркесвар қабилалари ва халқлари чет эллик ҳукмдорларга қарши тўхтовсиз курашганлар. Ўз фаолиятини абадийлаштириш мақсадида Доро 1 томонидан ўйдириб ёздирилган машҳур Бехустун ёзувида Парфийлар, Марғиёналиклар, саклар мамлақати эронийлар ҳукмдорлигига қарши бош кўтарганлиги кўрсатилган. Ёзувдан кўйидагиларни ўқиймиз: "Подшо Доро гапиряпти: "Парфия ва Гиркания мендан ажралиб чиқдилар ва Фарвартишга қўшилдилар. Менинг отам Виштаси Парфияда бўлди. Халқ ундан ажралган ва кўзғолон кўтарган. Шунда Виштаси ўзига содиқ қолган қўшин билан юриш бошлади. Парфиядаги Вишта ўзатиш шахри яқинида парфияликлар билан жанг қилди. Ахурамазда менга кўмак берди. Ахурамазда хоҳиш-истаги билан Виштаси кўзғолончи қўшинни кириб ташлади. Сўнгра мен Виштасига Рага деган жойдан эроний қўшинларни юбордим. Қўшин Виштасига етиб келганда, Виштаси қўшини ўз қўмондонлигига қабул қилди ва Парфиядаги Патиграбон шахри томон юрди, кўзғолончилар билан жанг қилди. Ахурамазда менга ёрдам берди. Ахурамазда хоҳиш-иродаси билан Виштаси кўзғолончилар қўшинини яксон қилди.

Марғиёна деб аталадиган мамлакат мендан ажралиб чиқди. Фрада исмли бир кишини марғиёналиклар ўзларига ҳукмдор этиб кўтарганлар. Шунда мен ўзимча қарам бўлган Бактриядаги ҳоким Додаршишга одам юбориб унга шундай дедим: "Бор ва мени тан олмаган қўшинни яксон қил". Додаршиш қўшини билан юриш қилди ва марғиёналиклар билан жанг қилди. Ахурамазда менга кўмак берди. Ахурамазда хоҳиш-иродаси билан менинг қўшиним кўзғолон кўтарган қўшинни буткул енгди.

Шундан сўнг мен қўшин билан Саклар мамлақатига, ўткир учли бош кийим кийувчи сакларга қарши юриш қилдим. Шундан сўнг дарё бўйига (Амударё ёки Сирдарё назарда тутиляпти) келиб, уни солларда кечиб ўтдим. Шундан сўнг сакларни бутунлай енгдим. Уларнинг Скунў исмли бошлиқларини ушлаб олдимга олиб келдилар. Шунда мен ўз истагимча бошқа одамни уларга бошчи этиб тайинладим. Шундан сўнг мамлакат меники бўлиб қолди¹. Бехустун ёзувида бобилликлар, эламитлар, мидианликлар, эронлар ва бошқа бўйсундирилган халқлар эронликлар ҳукмдорлигига қарши бош кўтарганликлари тўғрисида малумотлар бор. Бу халқлар кўзғолонлари оғир ўлпонлар, мушкул мажбуриятлар, **кундан** кўзғолонлари Аҳмонийлар давлатининг мустаҳкам эмаслигини кўрсатди. Аҳмонийлар давлати ҳарбий-ўлпон тўлайдиган маъмурий округлар ҳокимларга бўйсунди. Ҳокимликка ҳокимлар - подшо ноиблари бошчилик қилишган. Улар эронликлардан тайинланган. Маъмурий ислохотлар ўтказгунга қадар ҳокимликлар ҳарбий бўлмаган ноиблардан тайинланарди. Ижро этиш бошқарув ва суд ҳокимияти уларга бўйсундирилганди. Улар ҳокимликдаги хўжалик ҳаётини, ўлпонлар

йиғилишини кузатиб боришарди, ўзларига бўйсунувчи ҳудуддан ўтувчи йўллардаги ҳавфсизликни таъминлашарди, мансабдор шахслар фаолиятини назорат қилишарди. Уларга кўплаб мансабдор шахслар ва мирзолар, солиқ тўловчилар ва жарчилар, суд терговчилари, ҳисобчилар бўйсунарди. Ҳокимлар кумуш танга зарб қилиш ҳуқуқига эга эдилар. Қўшинга бевосита подшога бўйсунувчи лашкарбошилар бошчилик қиларди.¹ Ҳокимлар ва лашкарбошилар марказий бошқарув билан узвий алоқада бўлганлар, подшо ва унинг амалдорлари уларни доимо назоратлари остида ушлаганлар. Марказ ва музофотдаги барча воқеа ва ҳодисалар устидан доимий кузатувни ҳокимлар ва бошқа маҳаллий ҳокимиятдан мустақил бўлган, бевосита подшога бўйсунадиган ва унга ҳар қандай гап ва ишлар тўғрисида ахборот бериб турадиган "подшо қулоқлари", "кўзлари" амалга оширишган.

Босиб олинган ерларда бутун бошли ҳарбий гарнизонлар сақланган. Лашкар босиб олинган халқлар қаршилигини бостириб турувчи асоси куч бўлган. Эрамиздан олдинги V асрда Миср, Бобил, Мидия, Кичик Осиё халқларининг эронликларга қарши ғалаёнларининг янги босқичи бошланди. Босиб олинган мамлакатлар халқларининг ғалаёнлари эрамиздан олдинги V аср охирида ҳам VI аср бошларида ҳам давом этди. Бу борада Ўрта Осиё халқлари алоҳида ажралиб турадилар. Улар хорижий зулмга қарши доимий кураш олиб борганлар, қахрамонлик ва жасорат, Ватанга, ота-боболари ерига садоқатни намоён қилганлар, ўз мамлакатларини ўзгалар ҳукмронлигидан озод қилишнинг мумкин бўлган барча чораларини куришган. Бундай тўхтовсиз курашлар натижасида эрамиздан олдинги -IV аср иккинчи ярмида Хоразм мустақил давлатга айланди. Худди шу даврда Суғдиёна ва сак қабилалари ҳам мустақилликни қўлга киритдилар.

Мана шу даврда сиёсий уфқда Аҳмонийларнинг ҳавфли душмани Искандар Зулкарнайн (Александр Македонский) пайдо бўлди. Эрамиздан олдинги 334 йил баҳорида унинг лашкарлари Аҳмонийларга қарши йўлга чиқди. Биринчи тўқнашув Геллеспонт кучоғида бўлди. Искандар қўшинларининг қўли баланд келди. Эрамиздан олдинги 333-330 йилларда македонияликлар эронликлар давлати таркибида бўлган Киликия, Сурия, Миср, Бобил, Персополь, Пасаргад ва бошқа мамлакат ҳамда шаҳарларни бирин-кетин қўлга киритдилар. Натижада Эроннинг ўзи ҳам енгилди ва Искандар империясининг қисмига айланди. Худди шу даврда Бактрия ҳокими Бесс ўзини "Осиё подшоси деб эълон қилди. У Бактрия, Марғиёна, Суғдиёна ва Парфияни бирлаштирган ягона давлатни ташкил этишга урунди. Аммо унинг бу йўналишдаги уруниши ижобий натижа бермади. Манбалар далолат беришича, Ўрта Осиё халқлари Искандар қўшинига кучли қаршилик кўрсатишган. Ҳар бир шаҳар, қалъа учун босқинчилар ва ҳимоячилар ўртасида шиддатли жанглар бўлган. Бу курашда сўғдиёналиклар алоҳида ўрнатилган кўрсатган. Улар грек македонияликларга қарши бир тан, бир жон бўлиб курашганлар. Гап она заминларнинг озодлиги ва мустақиллиги ҳақида борганда, улар ўз ерларини ўта мардлик кўрсатиб босқинчилардан ҳимоя қилганлар. Бу кураш Ўрта Осиё халқлари қадимий тарихининг ёрқин саҳифаси бўлган.

Искандарга қарши курашга маҳаллий лашкарбоши Спитамен бошчилик қилган. Ўзига ҳеч ким эриша олмаган нарсага эришишга муваффақ бўлди: у жангда македонияликлар қўшинининг бир қисмини қириб ташлади". Аммо Ўрта Осиё халқларининг босқинчиларга қарши курашлари бу билан тўхтаб қолмади. Халқ кўзғолонлари гоҳ у, гоҳ бу шаҳарда кўтарилиб турди.

Чет эллик золимларнинг босқинчилик юришларига қарши курашга ундовчи асосий куч мустақилликни сақлаб қолиш масаласи бўлган. Айнан мана шу гоҳ барча уруғ ва қабилаларни бирлаштирувчи асос бўлган.

Халқларнинг эронликлар ва юнонларлар ҳукмронлигига қарши кўп сонли курашлари ҳаддан зиёд солиқлар ва мажбуриятларни бекор қилиш, ўрнатилган тартиб ва ҳокимият вакилларига бўйсунмаслик, чет эллик золимлар ҳокимиятини ағдариш, улар қабул қилган

қонунларни тугатиш, мамлакатдан ҳарбий ва маъмурий мансабдорларни қувиб чиқариш ишлари остида ўтган.

Бу қўзғолонлар қатнашчиларининг асосий мақсади озодлик ва мустақиллик бўлган. Курашлар жараёнида мустақил давлатлар сиёсий-ҳуқуқий тузилиши тўғрисидаги ғоялар шаклланган ва ривожланган. Ўз қонунларини яратиш, иқтисодиёт, маданиятни ривожлантириш, маросим, одат ва анъаналарга риоя қилиш хусусида маҳаллий аҳоли манфаатларига жавоб берган уруғ ва қабила органларини тиклаш тўғрисидаги фикрлар илгари сурилган.

Айтиш мумкинки, хорижий зулмга қарши кураш жараёнида илгари сурилган ғоялар мустақил давлатлар органларини ва уларнинг ҳуқуқий муассасаларини ташкил этишда ўз аксини топди. Ўрта Осиё халқлари манфаатларига жавоб бермайдиган, уларнинг турмуш тарзи ва анъаналарига мувофиқ келмайдиган сиёсий-ҳуқуқий тартиботлар эса тугатилган. Эрамиздан олдинги II асрга келиб Ўрта Осиё халқлари тарихида сиёсий беқарорлик даври бошланади. Бу даврга келиб Бактриядан Суғдиёна ажралиб чиқади. Бактриянинг қисми Марғиёнани парфияликлар босиб олади. Бактрияга шимолдан кўчманчи массагетлар қабилалари ҳужум қилади. Натижада Бактрия ҳудудида ўтроқлашган шаҳарлар Хоразм билан чегарадош бўлган Тоҳаристон давлатини ташкил қиладилар. Ўша вақтларда Хоразм давлати таркибига Хоразм, Суғдиёна ва Чоч (Тошкент) киради. Эрамиздан олдинги I асрда собиқ Юнон бактрия подшолиги ҳудудида бир нечта давлат уюшмалари ҳукм сурган.

Буни эса тутинг-Уруғ, қабила, илк давлат бирлашмалар.

Тўмарис, Широқ, Спитамен ҳақидаги сиёсий қарашлар, ҳамда уларда илгари сурилган ғоялар.

Зардуштийлик таълимотидаги сиёсий ва ҳуқуқий ғоялар.

“Авесто”даги сиёсий-ҳуқуқий ғоялар

Ўзбекистоннинг милоддан аввалги I-минг йилликнинг биринчи ярмига оид тарихи илк ёзма манба “Авесто”да берилган. Авестода биринчи бўлиб, ушбу заминда яшаган элатлар, халқлар, афсонавий қахрамонлар, подшолар, ҳамда давлатлар, давлатларнинг бошқарув тизими, халқларнинг машғулоти батафсил баён этилган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов “Авесто” хусусида “Учинчи минг йиллик ибтидосиди биз ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида қадимий цивилизациянинг, давлатчилик ва зардуштийлий даври динининг пайдо бўлиши ва ривожланиши нуктаи назаридан бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган, умумий инсоният тараққиётида ёрқин из қолдирган икки шонли сананинг гувоҳи бўламиз”,- деган ЮНЕСКО Ижроия Кенгашининг яқунловчи 155-сессиясида сўзлаган нутқида.

“Энг мўътабар, қадимги қўлёзмамиз “Авесто”нинг яратилганига 3000 йил бўлаяпти. Бу нодир китоб бундан XXX аср муқаддам икки дарё оралиғида, мана шу заминда умргузаронлик қилган аجدодларимизнинг биз авлодларга қолдирган маънавий, тарихий меросидир. Авесто айни замонда бу қадим ўлкада буюк давлат, буюк маънавият, буюк маданият бўлганидан гувоҳлик берувчи тарихий ҳужжатдирки, уни ҳеч ким инкор этолмайди”.- деб юртбошимиз тарихчи олимлар билан суҳбатда таъкидлаган эдилар.

Ҳақиқатан ҳам уч минг йиллик тарихимиз ҳақидаги, давлат пайдо бўлиши ва унинг бошқарилиши, одамлар ўртасидаги муносабатлар, эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги кураш ғоялари билан суғорилган буюк тарихий–сиёсий-ҳуқуқий манбадир.

“Авесто”да дунёнинг яратилиши, инсоннинг камол топиши, эзгулик учун ёвуз кучлар билан кураши, эркинлик ижодкорлик ва бунёдкорлик йўлидаги орзулари ўз ифодасини топган.

“Авесто” китоби милоддан олдинги VI асрда юзага келган.

Берунийнинг хабар беришича, “Авесто”нинг қўлёзмаси ўн икки минг молнинг терисига олтин ҳарфлар билан ёзилган экан. Искандар “Авесто”ни куйдириб ташлашдан олдин унинг тиб, астрономияга оид қисмларини юнон тилига таржима қилдирган. “Авесто”нинг уч қўлёзма

нусхаси бўлган. Унинг бир нусхасини Искандар йўқ қилиб ташлаган. Бир нусхаси Юнонистонга жўнатилган. Бир нусхасини эса зороастризм эътиқодига содиқ кишилар сақлаб қолганлар. Таъқиб ва қувғин шароитида уни сақлаб қолиш осон бўлмаган. Кейинчалик сосонийлар ҳукмронлиги даврида (милоднинг III-VII асрлари) зороастризм расмий эътиқод сифатида танилган. Сосонийлар “Авесто”ни тиклаш учун унинг мазмунини ўрганиш, ҳамда уни паҳлавий тилда ёзиб чиқишган.

1755-1761 йилларда француз олими Анкетил Дюперрон Ҳиндистоннинг Гужарат вилоятида эрон зардуштийларининг авлодлари – парсларнинг урф-одатлари ва диний маросимлари билан танишиб чиққан. Ҳамда энг асосийси, француз олими парсларнинг диний ёзувларини ўқишга муяссар бўлган.

Шундан “Авесто”нинг ҳозирги таҳлил учун асос нусхаси бунёд этилган.

Авесто – буюк ҳуқуқий манба

Марказий Осиё халқларининг тарихини Турон замин ҳудудида шаклланган энг қадим даврни ўрганишда асосий тарихий-ҳуқуқий манба – «Авесто», яъни зардуштийликнинг муқаддас китобидир.

«Авесто»да зардуштийлик динининг қонун-қоидалари, фарз ва суннатлар, Яздони покнинг яратувчилик қудрати таърифи-ю, мадҳи билан бирга ижтимоий ҳаёт, турли ижтимоий табақалар, мавжуд тузум тартиб-низомлари, хотин-қизлар ҳақ-ҳуқуқини эъзозлаш, оила дахлсизлиги ва мустақамлигига эришиш, ота-онанинг фарзанд олдидаги, фарзандларнинг ота-она олдидаги бурчи ҳақида ёзилган.

«Авесто»да қадимда Сирдарё ва Амударё бўйидаги халқлар тарихидан ҳикоя қилади. Унда инсон ҳаёти, турмуш билан боғлиқ жуда кўп муаммоларга тўхталган. «Авесто»да жазо бериш – диний-этник қоидаларга бўйсундириш вақтидаги ҳаракат маъносида қўлланилиб, хатти-ҳаракат учун тўловни аниқлашган.

Мамлакатимиз тарихига оид энг қадимги ёзма гувоҳликларни ўзида мужассамлаштирган «Авесто»да минтақанинг Хоразм (Каиризем, айранам-вэжо), Сугдиёна (сугдлар макони Гава), Марв (Моуру, Нисо), Бактрия (Бахди) каби бир қанча тарихий вилоятлар номи келтирилган. Бунда воқеалар баёни Ахурумазда номидан бериб борилади: «Мен Ахурумазда энг аввал макон ва мамлакатлар сирасидан Айранам-вэжони... сўнгра сугдлар яшовчи Гавани, кейин эса Моурини ва тўртинчи бўлиб Бахдини, бешинчи бўлиб эса Моуру ва Бахди орасидаги Нисайини... яратдим».

«Авесто»да келтирилган бу маконлар катта бир вилоят сифатида шаклланиб, ўзининг жуғрофий ҳудудига эга бўлганлигига шубҳа йўқ. Мазкур жараён минтақадаги Амударё, Зарафшон, Муғроб, Тажан, Кундуз каби дарёлар атрофида кечган. Шунга кўра Хоразм, Бактрия, Ария (Ариана), Парфия, Гиркания, Марғиёна ҳамда Фарғона каби бир қанча вилоятлар бўлиб, уларни бирлаштириб турувчи асосий марказ Хоразми ҳисобланган. Хоразмнинг энг қадимги сиёси сулолалари сиёвшлар деган ривоятлар мавжуд. Дастлабки «Авесто» 21 тарихи китобдан иборат бўлган. Айрим қисмлари сақланиб қолган: Ясна – «қурбонлик келтириш», Виспарт – «ҳамма ҳукмронлар», Яшт – «қадрлаш», «улуғлаш», Видевдат – «девларга қарши қонун» бўлиб, сосонийлар даврида таҳлил қилинган.

Ясна китоби 72 бобдан иборат бўлиб, улардан 17 таси «Готалар», пайғамбар Заратуштранинг «муқаддас кўшиқлари», унинг диний насиҳатларидан иборат.

Виспарт 24 бобдан иборат бўлиб, зардуштийларнинг айрим худоларига бағишланган мадҳиялардир. Улар байрам ва диний маросимларда ижро этилган.

Яштнинг 21 бобида ёзувсиз замонларга оид эроний қабилаларнинг тасаввурлари сақланган. Бу китобида афсонавий қаҳрамонларга ва улуғ худоларга бағишланган мадҳиялар тўпланган. Қадимги қабилалар оғзаки ижоди асосида Яшт боблари пайдо бўлган Видевдат тўлиқ сақланган китобдир, унинг тарихий санаси Ясна ёки Яшт қисмларига нисбатан нисбатан

ёш ҳисобланади. Видевдат 22 та бобдан иборат. «Авесто»ни ўрганишда пайғамбар Заратуштра фаолияти ва зардуштийлик динининг вужудга келиши муаммосига эътибор берилади.

Заратуштра (юнонча – Зороастр, ўрта форс тилида – Зардушт)нинг номи қадимги Эрон Зрауштра сўзидан келиб чиққан. «Зар» - бу олтин, «уштра» туя ёки уч хил маънода – «Олтинтуяли», «Олтин туя эгаси», «Туялар етаклаган одам» деб таржима қилинади. Гап шундаки, "Авесто"нинг яратилиши давлат арбоби ва қонуншунос, дин илоҳиётчиси сифатида Заотар ва Отарбон унвонлари соҳиби, ўз давида «пайғамбар» (эзгулик ҳақида хабар берувчи) сифатида шуҳрат қозонган Спитамон номи билан боғлиқ бўлиб, Спитамон Зардушт тахминан м.авв. 630-553 ёки 618-341 йилларда яшаган даврда Марказий Осиёда кўчманчилик инқирозга учраб, Турону Эронда эл бўлиб, ўтроқ яшай бошлаган: туркийлар, форсийлар, дербиклар, бактрияликлар ўтроқ ҳаётга мослашиб, деҳқончилик, чорвачилик, хунармандчиликка ўта бошлаганлар ва қадимики шаҳар вилоятларига асос бўлишган эди. Патриархал уруғ жамоаси муносабатлари ўрнини марказлашган давлат тизими эгаллаши билан характерланади.

"Авесто"да инсон ижтимоий меҳнати туфайли барча ёмонликдан, ёвузликдан қутулиши мумкинлиги ғояси ётади. Деҳқончиликдаги меҳнат яхшиликнинг юзага чиқишида ва инсонни қайта тарбиялашда асосий омил Ахурамазда қонунига бўйсунуш ҳисобланади. Ким ғалла экса олий жанобдир. Ғалла эккан киши эзгулик уруғини сочади. Демак, меҳнат ва табиий эҳтиёж туфайли инсонлар бирга яшашини илгари сўради.

"Авесто"да эркин, мўътабар одам «адама» деб жамоа уруғлари, Эркин жамоа аъзоси «асна» маъносида қўлланилган. Бойлик «гайта» деб, у мол билан ўлчанган. Ижтимоий таркиби «нмана» – оила бирлиги бўлиб, уй, хонадон маъносида бўлган. Оила бошлиғи – Нманапати, Видевдат китобида қул «вайса», яъни уруғ қули деб тилга олинган.

«Вира» нмана – катта оила хизматкори дейилган. "Авесто"да эркин жамоа аъзоларидан камбағаллашгани – «парнайтар» чўпон атамаси билан юритилиб, унинг кимгадир қарам, тобелигини билдиради. «Вира, вайса, парнайтар» – бошқа эркин аъзоларга нисбатан ҳақ-ҳуқуқлари чекланган. "Авесто"да жамият тўртта асосий қисимга бўлинади. Уй, оила жамоаси – «нмана», «дмана», уруғ жамоаси – «вис», «қабилла», «занту», қабилалар иттифоқи – «дахию» деб аталган. Вис 15 тарихий қариндош нманадан ташкил топган. Висга қизнинг фарзандлари кирмаган. Чунки вис мутлақо патриархал оила бўлган. Жамият иқтисодий асосини уруғжамоаси ташкил этиб, ижтимоий-ҳуқуқий вазифани бажарган. Мамлакатни идора қилган шахс «кави» ёки «састар» деб юритилган. «Састар» сўзи орқали қабилаларнинг ҳарбий йўлбошчиси тушунилган.

Оқсоқоллар кенгаши – «варзанопати», «ханжамана»,

Халқ йиғини мажлиси – «вьяха» деб юритилган.

Яштнинг учинчи бобида бундай хабар қилинади: «Худо Митрани биз улуғлайсиз. Унга ҳеч ким ёлғон гапира олмайди: уйда - оила бошлиғи, уруғ оқсоқоли, қабилла йўлбошчиси ва мамлакат сардори. Агар уй эгас, уруғ оқсоқоли ёлғончи бўлса, ғазабланган Митра бутунлай оилани, уруғни, қабилани, мамлакатни ва уларнинг бошлиқларини тамоман йўқ қилади. Оила, уруғ, қабилла бошлиқлари «пати» сўзи қўшиб нманапати, виспати, дахиюпати деб ишлатилган. Шу билан бирга мамлакатни идора қилган шахс «кави» ёки «састар» ҳам деб аталган. "Авесто"да ўч олиш, гаровга туриш қоидалари бўлиб, у Виспати – уруғбошлиғи, судья, диний устоз томонидан тартибга солинган.

Барча пати бошлиқлари сайлаб қўйилган. Дахию устидан – дахья састар турган. "Авесто"да қадимги жамиятнинг тўрт тоифасини ажратиб берилган: қоҳинлар, жангчи аскарлар, чорвадорлар ва хунармандлар (Ясна, 19 боб) "Авесто"нинг энг қадимги қабилалари чорвачилик билан ҳаёт кечиришгани ҳақида ҳам сўз юритилади.

Манбада келтирилган маълумотлар Марказий Осиёда қабилаларнинг сиёсий бирлашмаси ташкил топган даврларга (мил.авв. IX-ҮIII асрлар) мансуб – Арёнам Вайжо, жуда катта ҳарбий аҳамиятга эга деб кўрсатилади.

"Авесто"га кўра Шарқий Эрон подшоларининг рўйхати куйидагича: «Хаошъёнх эронийларининг биринчи афсонавий подшоси (Шохномада-Хушанг), кейин Йима (Жамшид) – подшо-подачи, Съеваршон (Сиёвуш), Кави Хаосров (қай-Ҳисров), Кави Виштасп.

Кавилар – подшолар сулоласидир.

Зардуштийлик динида имон уч таянчга асосланади: 1) фикрлар софлиги; 2) сўзнинг собитлиги; 3) амалларнинг инсонийлиги. "Авесто"да «Берган сўзнинг уддасидан чиқиш, унга содиқ қолиш, савдо-сотик ва шартномаларга қатъий амал қилиш, қарзни ўз вақтида тўлаш, алдамчилик ва хиёнатдан ҳоли бўлиш имонлилик аломатидир» - дейилган. Ҳаётига, соғлиғига ва шахсига қарши қаратилган хатти-ҳаракатлар энг оғир жиноятлар ҳисобланиб, бундай жиноятлар подшоҳ томонидан кўрилиб, ҳукм чиқарилган. Мазкур жиноятлар учун ўлим жазоси қўлланилган. Айрим ҳолларда жиноят содир этган кишининг оила аъзолари ҳам ўлимга ҳукм этилган.

"Авесто" қонунлари ижтимоий ва иқтисодий ҳаётдан, аўлоқ ва диндан келиб чиққан қарашлар, жамиятдаги инсонларнинг ўзаро алоқалари тажрибасига асосланган бўлиб, инсон ва жамоанинг ҳар кунги ҳаётини, ички ва ташқи муносабатларини ҳуқуқий назорат қилишига қаратилган. Бундай ёндошув даставвал ноҳақлик ва жиноятга тўсиқ қўйиш, уларнинг олдини олиш мақсади билан узвий боғланган.

Зардуштийларнинг муқаддас китоби «Авесто»да одамларнинг ижтимоий-иқтисодий муносабатлари маълум қонун-қоидаларга асосланганлиги ҳақида маълумот бор.

Агар кишилар Ахура-Мазда яратган қонунларга қатъий амал қилсалар, ҳақиқат (адолат) ва эзгулик ёвузлик устидан тантана қилиб бораверади, дейилади.

«Авесто»да таъкидлаганидек, Сипийтмон Зардушт бутун ҳаёти давомида Эзгу фикр, Эзгу калом, Эзгу амал каби ахлоқий-ҳуқуқий ғояларга риоя қилади. Улимдан сўнг марҳум устида ўтказиладиган ҳисоб-китобда Ҳақиқат тангриси (Илоҳи) Рошну эзгулик ва ёвузлик ишларини адолат тарозида салмоқланиб кўради.

«Авесто»да жамиятнинг барча аъзолари ким бўлишидан қатъи назар, эзгуликка интилиши лозимлиги таъкидланади.

Қадим Турондаги сиёсий ва ҳуқуқий таълимотларнинг кейинги даврларда ривожланишига туртки бўлган омиллардан бири Моний ва Маздак ғоялари ҳисобланади.

Зеро, сиёсий таълимотларнинг хилма-хиллиги сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи ривожига маълум даражада таъсир этишини инкор этиб бўлмайди. Барча сиёсий таълимотларни бир тизимга солмоқчи бўлсак, барча даврларга хос бўлган ижтимоий, сиёсий ва ҳуқуқий муаммоларга нисбатан билдирилган илғор сиёсий фикрларга дуч келинади. Ана шундай ўз даври учун илғор сиёсий-ҳуқуқий қарашларга қуйидаги таълимотлар мисол бўла олади:

III асрда республикамиз ҳудудида кенг тарқалган монийчиликнинг сиёсий-ҳуқуқий мафкурасининг айрим парчалари бизгача етиб келган. Монийчилик Шарқда илгари тарқалган динлар буддизм, оташпарастлик ва христианликка қарши муҳолиф диний оқим сифатида шаклланган. Монийчилик асосчиси Моний бундай ёзади: "Олдинги динлар фақат битта мамлакатда ва битта тилда мавжуд бўлган. Фақат менинг диним шундай хусусиятга эгаки, унга исталган мамлакатда, исталган тилда эътиқод қилишлари мумкин. Уни энг чекка мамлакатларда ҳам тарғиб қиладилар. Монийчиликнинг марказий ғояси икки асос. Зиё (яхшилик) ва Зулмат (ёмонлик) ўртасидаги кураш бўлган. Бу табиат учун ҳам, жамият учун ҳам ўс нарсалардир. Зиё (яхшилик) сиёсий ва ҳуқуқ тилига таржима қилинганда ҳукмронликнинг яхши, саховатли шаклини, адолатлилик, қонунийлик, тинчлик, осойишталик, халқ ҳақида ғамхўрлик ва шу қабиларни англатади. Зулмат (ёмонлик) эса - ўзбошимчалик, зўравонлик, истибдод, қонунсизлик, ноҳақлик, уруш, жиноят, тартибсизлик ва шу қабилардир.

Монийчилик сиёсий-ҳуқуқий соҳадаги бутпарастлик, зулм, қонунсизлик, эзиш, жиноятчилик, ҳаракатсизлик ва тенгсизликни қоралаш билан тўйинган. Моний ва унинг издошларининг фикрича бу сиёсий-ҳуқуқий иллатлар абадий эмас. Улар устидан идеал сиёсий-

хукукий тузумнинг асосий принциплари бўлиб қолиши лозим бўлган одамлар ўртасидаги адолатсизлик, қонунийлик, инсонийлик, тенглик, тинчлик ва дўстлик муқаррар ғолиб келади.

Моний таълимотида таланган ва таҳқирланган деҳқонлар оммасининг талаб ва идеаллари ўз аксини топган. Умуман у деҳқон демократик тусда бўлган. "Аммо монийлик ҳар қандай фаол ҳаракатни рад этган ва курашнинг маҳсулсиз пассив усулларини тарғиб қилган, натижада у кейинчалик тушкунлик, тасаввуб ва ҳаётдан кечишни тарғиб қилувчи турли майда секторларга бўлиниб кетган.

V аср охири - VI аср бошларида сиёсий-хукукий тафаккуридаги энг кучли оқим маздакийлик бўлиб, у Эрон, Озарбайжон ва Ўрта Осиёда кенг тарқалганди. Маздак таълимотида жамият меҳнаткаш табақаларининг сиёсий-хукукий талаблари акс этган. Маздак ва унинг издошлари хусусий мулк, бойлик ва зеб-зийнатни кескин қоралайдилар. Уларнинг фикрича ижтимоий-сиёсий ва хукукий ҳаётдаги барча нуқсонларнинг асосий манбаи озчилик қўлида тўпланган хусусий мулк ҳисобланади. Барча нуқсонларга барҳам бериш учун хусусий мулкни сиёсий ҳокимияга эга бўлган бойлар қулидан зўрлик билан тортиб олиш лозим. Мулк жамиятнинг барча аъзолари ўртасида тенг тақсимланиши лозим, зеро, Худо уни бирга тенг эгалик қилиши учун яратган.

Маздак ва унинг издошлари жамиятда мулкий тенгликни қарор топтириш тарафдорлари бўлиб чиққанлар. Маздак ҳақидаги қиссани Фирдавсий "Шохнома" достонида шундай байтлар билан бошлайди:

*Дунёда яшарди Маздак номли зот,
Нотиқу билимдон, тадбирли устод.
Улуғ аслзода, донишманд киши,
Қубодга маслаҳат хунари, иши...*

Фирдавсийнинг ёзишича, оч кишилар Маздак ёнига келиб, уларни ўз ҳимоясига олишни илтимос қилишди. Маздак уларга ваъда бериб, шоҳ ёнига йўл олади. Маздак подшога шундай савол беради:

Илон чаққан кишидан тарекни аяб бермаган кимсанинг мукофоти не бўлур?

Бундай золимнинг жазоси - ўлим! - дейди шоҳ Кубод. Бундай жавоб олган Маздак халқни тинчлантиради. Эртаси кун у яна шоҳга савол беради: - Улуғ шоҳ, қўл-оёғи боғлиқ бермай, унинг очдан ўлишига сабаб бўлган кишининг мукофоти не бўлур?

-Ундайнинг жазоси - ўлим! - дейди шоҳ. Шоҳдан бу сўзни эшитган Маздак саройдан чиқиб, очларга мурожаат этади ва бадавлат кишилар, шу жумладан шоҳлик оғборларидаги донни талаб олавериш кераклигини уқтиради.

Шоҳга хабар этади, - Маздакни чақириб уни жавобгарликка тортади.

Маздак шоҳга ўз савол-жавобини эслатади: Маздак жавоб берди:

"Саодатли шоҳ, Ҳар сўзинг беқиёс ақлдан гувоҳ.

Сенинг сўзларингни айтдим улусга,

Неки деган бўлсанг ҳар бир хусусда.

Дединги, бировни чақсаю илон,

Биров тарекини гар тутса пинҳон,

Баробардир, дединг, қотиллик билан,

Шундай ҳукм этдинг одиллик билан.

Оч қолган кишининг нондир тариғи,

Буни ҳис этгайми тўқнинг идроки".

Маздак ва унинг издошлари бўлган кишилар ўртасида мулкий тенглик, давлат ва қонун олдида тенглик қарор топадиган жамиятни орзу қилишган. Тенглик ғояси катта муваффақиятга эга бўлган ва кенг халқ оммасини жалб қилган, у жамият меҳнаткаш оммаси қатламларининг ижтимоий зулм, ҳуқуқсизлик, деспотизмга қарши, курашида асосий талабга айланган. Табарийнинг сўзларига кўра, "оддий халқ бу қулай фурсатдан фойдаланиб, Маздак ва унинг

издошлари сафига кўшилган ҳамда унинг теварагида жипслашганлар". Беруний хабар беришича, "сон-саноксиз кишилар унга эргашганлар". Маздакийлик тарафдорлари тенглик ғоясини илгари суришнинг ўзи билан чекланиб қолмаган. Улар буни амалда рўёбга чиқаришга уриниб кўришган: бойлар мулкани тортиб олиб, уларни камбағаллар ўртасида тақсимлашган.

“Шоҳнома”да ёзилишича, Маздак барча жамият аъзоларининг ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий тенглигини ҳимоя қилган.

*Маздак оддий халққа фикр этиб изқор,
Дерди “Бою гадо – баробар зинхор.
Кам ортиқ бўлмасин ҳеч кимнинг моли,
Бир бўлсин ўриш ва арқоқ мисоло,
Бойлик, бечоралик бўлмасин, токим
Тенглик бўлсин жаҳон мулкида ҳоким
Бир хилда яшасин қашшоқ билан бой
Қашшоқда ҳам бўлсин оила, уй-жой
Ушбу эътиқодим менинг динимдир...*

Маздак ва унинг издошлари томонидан кенг кўламда кўтарилган халқ кўзғолонининг мақсади ҳам ғояси ҳам тенглик ўрнатиш эди. Тенглик учун кураш ғояси халқ оммасини зулм, истибдодга қарши курашга кўтарган.

Бизгача бир неча унлаб ёзувлар (кабр тошлари ва бошқалар) етиб келган бўлиб, улар араблар ҳукмронлиги ўрнатилишидан олдин Ўрта Осиё, шу жумладан, Ўзбекистон халқлари сиёсий-ҳуқуқий тафаккурини умумий таърифлаш имконини беради. Ёзувларда давлат ҳокимиятнинг мустақиллиги, унинг қудрати, тинчлик ва осойишталикнинг ўрнатилиши халқнинг иқтисодий" фаровонлиги билан узвий боғлиқлиги тўғрисидаги ғоялар берилган. Халқ ҳақида ғамхўрлик қилиш ҳукмдорнинг бош бурчидир. Халқ эса ўз ҳукмдорига ишониши, уни қуллаб-қувватлаши керак. Ҳукмдор фармонлари фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий ҳисобланади. Ҳукмдор ва халқнинг ўзаро келишуви - давлат мустаҳкамлигининг энг муҳим принциpidир. Одамлар ва уларнинг ҳукмдорлари, уруғлар, қабилалар ўртасида адолатлилик, ўзаро келишув ва ҳурматнинг йўқлиги, турли гуруҳлар, шахслар ўртасида адолатлилик, ўзаро келишув ва ҳурматнинг йўқлиги, турли гуруҳлар, шахслар ўртасида ҳокимият учун кураш, душманларга ортиқча ишониш давлатчилик заминлари заифлашувининг сабаблари ҳисобланади. Бунинг натижасида мамлакатни чет эл босқинчилари томонидан босиб олиниши учун қулай шароитлар яратилади.

Бу ёзувлар заминида мамлакатнинг парчаланишига, айирмачилар, ички ва ташқи душманлар, бойлик, мансаб, имтиёзлар деб разилликлардан қайтмайдиган ўз халқи, мамлакати манфаатларига хиёнат қилувчиларга қарши мурасасиз кураш ғояси ётади. Уларда шунингдек, барча турк қабилаларини ягона давлатга бириктириш, кучли ҳокимиятни сайланадиган ҳукмдор кўлида қарор топтириш, давлат мудофаа қобилятини мустаҳкамлаш ғоялари ҳам баён этилади. Ватанни ҳимоя қилиш ҳар бир кишининг муқаддас бурчи сифатида эълон қилинади. Бу ёзувлар ватанпарварлик, ўз Ватани ва халқига муҳаббат, аждодларининг анъана ва одатларини ҳурмат қилиш, мамлакатда тинчлик ва осойишталикни қарор топтириш ғояси, руҳи билан суғорилган.

1932 йилда Муғ тоғидаги қасрда ва қадимий Панжакентда VII-VIII асрларгача даҳлдор 80дан ортиқ ҳужжатлар топилган. Улар орасида юридик ҳужжатлар ҳам бор. Бу ҳужжатлар даражаси анчагина юқори бўлганлигидан далолат беради. Шартнома шартларининг бажарилишини таъминлаш, ҳуқуқий муносабатлар субъектлари ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини аниқ белгилаш, кейингиларнинг амалга оширилишини қафолатлаш механизми алоҳида қизиқиш уйғотади. Бу ҳужжатлар заминида шартномалар тузишда қонун талабларига сўзсиз риоя қилиш; ижтимоий келиб чиқишидан қатъи назар субъектлар ҳуқуқий муносабатларининг тенглиги; шартнома шартларини бажаришнинг

ижтимоий, иқтисодий ва юридик кафолатлари тўғрисида; битим шартларини бузганлик учун жазонинг муқаррарлиги тўғрисидаги ғоялар етади.

Умуман кўриб чиқилган давр сиёсий-ҳуқуқий тизими ва тафаккури Ўзбекистон халқлари тарихида маълум илгари ташланган қадам эди Бу даврда Ўрта Осиё элатлари ўзбеклар, туркманлар, тожиклар, қирғизлар ва бошқаларнинг зарур сиёсий ва маданий заминларини яратишда олга қадам ташланганди. Ўлка сиёсий-ҳуқуқий ҳаётининг ўзига хос хусусияти авлодларимизнинг мустақилликка ва бир-бирига яқин қабилаларни ягона давлатга бирлаштириш, тинчлик ва тенгликка интилишлари бўлган.

VI асрдан бошлаб Ўзбекистон халқлари сиёсий-ҳуқуқий тарихидаги янги давр бошланди. Бу Ўрта Осиёда араблар ҳукмронлигининг қарор топишига боғлиқ.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар

1. Ўзбекистон халқларининг сиёсий-ҳуқуқий таълимотларининг ўрганишнинг аҳамияти.
2. Қадим Турон халқларининг сиёсий-ҳуқуқий қарашларининг пайдо бўлиши ва ривожланиши.
3. Сиёсий – ҳуқуқий таълимотларда илк мустақиллик ғоялари. Қадим Турондаги диний-афсонавий қарашларда илгари сурилган асосий сиёсий ғоялар ҳақида фикрингиз.
4. Зардуштийлик таълимотининг пайдо бўлиши, ҳамда ундаги сиёсий –ҳуқуқий ғоялар.
5. Қадим Турондаги сиёсий-ҳуқуқий қарашлардаги илк демократик ғоялар.
6. Моний ва маздак таълимотларидаги сиёсий-ҳуқуқий ғоялар.
7. Маздак таълимотидаги сиёсий ғоялар ва уларнинг асосий хусусиятлари.

Адабиётлар:

1. А. Сағдуллаев. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. –Т.: “Ўқитувчи”. 1996.
2. Авесто. Тарихий –адабий ёдгорлик. –Т.: “Шарқ”, 2001.
3. Т. Маҳмудов. Авесто ҳақида.
4. Ҳ.Бобоев. Ўзбек давлатчилиги тарихи. –Т.,-2005.
5. Х. Бобоев. С. Хасанов. “Авесто” – маънавиятимиз сарчашмаси. Т-2001.
6. А.Қаюмов.М.Исҳоқов ва бошқалар... Қадимги ёзма ёдгорликлар. Т., -2000.
7. Ф.Муҳиддинова.Ўзбекистон халқларининг сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи. Ўқув қўлланма. –Т.:“ТДЮИ”. 2004.
8. Ф.Муҳиддинова.Ўзбекистон халқларининг сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи.Ўқув-усулубий қўлланма. –Т.: ТДЮИ. 2005.

2-мавзу. Ислом сиёсий ҳуқуқий мафқураси

Режа:

1. Ислом сиёсий-ҳуқуқий мафқураси тушунчаси, унинг хусусиятлари.
2. Ислом ҳуқуқи (шариат) ва унинг манбалари. Қуръони карим-шариатнинг бош манбаи.
3. Имом Бухорий ҳадисларидаги сиёсий-ҳуқуқий ғоялар. Ислом ҳуқуқшунослигида инсон ҳуқуқи масалалари. Қози, шайхулисломнинг - исломда дин ва ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишда тутган ўрни.
4. Ислом ҳуқуқидаги оқимлар (мазҳаблар), уларнинг ўзига хос хусусиятлари. Суннийлий ва унинг йўналишлари. Шиалик ва унинг йўналишлари.
5. Илк Шарқ Уйғониш даврига умумий тавсиф ва сиёсий ҳуқуқий тафаккур. “Мухтасар” асаридаги жиноят ва жазо масалалари. Абу Мансур Мотурудий ва Махмуд аз-Замашарийларнинг қарашлари ҳақида.

XX асрнинг сўнги ўн йиллиги ҳамда янги асрнинг бошланғич даври давомида дунёнинг қатор мамлакатлари ижтимоий-сиёсий ҳаётида ислом динининг таъсири кучайиб бораётганлиги кузатилмоқда. Шу муносабат билан ислом давлат дини деб тан олинган ва шариат қонунчилик ва судлов асосини ташкил этган Осиё ва Африканинг айрим мамлакатлари (Саудия Арабистони, Иордания, Мароккаш, Эрон, Покистон ва ҳоказо) бугунги ҳаёти ва ўтмишини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Мусулмон ҳуқуқи (шариат) ҳозирги замоннинг энг йирик ҳуқуқий тизимларидан бири бўлиб, унда инсоний муносабатларнинг барча асосий соҳалари (оила, жамият, давлат)ни мутаносиблаштирадиган нормалар тизими мавжуд.

Турли хил маълумотларга кўра «мусулмон олами»да 600дан 800 миллионгача киши истиқомат қилади, бу эса ер юзи аҳолисининг 1/5 қисмига яқинини ташкил этади. Мазкур ҳудудда жаҳон нефть захираларининг 2/3 қисми жойлашган. Бошқа хом ашё турларининг, нодир металллар, маъданлар, каучук, қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг анчагина улуши ушбу минтақага тўғри келади.

Фақатгина Осиё ва Африкада 30 дан ортиқ давлатларда мусулмонлар аҳолининг ярмидан ортиғини: мазкур давлатларнинг 10тасида 50 дан 85 гача, 30 тасида эса мусулмонлар диний жамоаларнинг анчагина улушини ташкил этади.

Мусулмон ҳуқуқи – ислом динининг фақат бир жихатини ташкил этади. Мазкур дин, биринчидан, теологияни (илоҳиётни) ўз ичига олади. Теология эса ақидаларни қарор топтиради, шунингдек, мусулмонлар нималарга ишонишлари лозимлигини аниқлаб берди; иккинчидан, мазкур дин таркибида шариат, яъни динга ишонувчиларнинг нималарни уйдлашлари ва нималардан эса воз кечишлари лозимлиги тўғрисидаги йўл-йўриқлар мавжуддир. Шарқ ёки шариат «эргашиш, юриш йўли» маъносида бўлиб, мусулмон ҳуқуқидан иборатдир.

Шариатни ўқитиш мусулмон ҳуқуқининг ислом сиёсий-ҳуқуқий тафаккурининг инсоният маънавий маданиятига муайян ҳисса қўшган умумжаҳон ҳуқуқий маданияти бир қисми ва мустақил ҳуқуқий тизим (маданият, марифийлик) сифатидаги мақомини ўрганишдан иборат. Шу боис мусулмон ҳуқуқини қуйидаги асосий йўналишлар бўйича ўрганиш жуда муҳимдир:

Биринчидан, шариатнинг назарияси ва тарихини- мусулмон ҳуқуқи, ислом сиёсий-ҳуқуқий ғоялари тарихини, ҳамда .

-ислом маънавий меросининг муҳим қисми ҳисобланган мусулмон ҳуқуқи: шариат, фикҳнинг назарий негизларини таҳлил этишдан иборат;

Энг авалло, ислом динининг Ўзбекистон ҳудудига кириб келиши, ёйилиши тарихи ва ислом динининг мафқура сифатида сиёсий-ҳуқуқий таълимотларга таъсири ҳақида тўхталмоқ лозим.

Исломнинг келиб чиқиши маккалик савдогар Муҳаммад (570-632 йиллар)нинг номи билан узвийдир. Монотекчик янги дин исломнинг башоратчиси, «пайғамбари» бўлган Муҳаммад айна пайтда «қабила бошлиғи - Сайид, ҳарбий юришлар бошлиғи – канд ва қабила суди-ҳакам, суҳандони (оротари) котиб эди» у барча араб қабилаларини бир шаҳарга бирлаштириб, фақат динга эмас, айна замонда давлатга ҳам асос солди

Исломни ёйиш шiori ичида халифалар жуда катта давлат барпо этдилар. ғолибона юришлар натижасида Византия салтанатининг анчагина қисми, Сосонийлар давлати, жанубий Ғарбий Осиё, Шимолий Африка ва Буреней ярим оролидаги қатор давлатлар уларнинг тасарруфига ўтди, VII асрнинг ўрталарига келиб эса Эрон, Ирок, Сурия, Фаластин, Миср, Ливия, Мағриб мамлакатлари (Жазайир, Тунис, Марокко), Испания, Кавказ ортининг бир қисми (Бош Кавказ илгари), Ўрта Осиё вилоятлари (жумладан, Самарқанд, Хоразм, Фарғона), Афғонистоннинг катта қисми, Шимолий - ғарбий Хиндистоннинг айрим туманлари (Синд ва Ҳинд дарёсининг муютангана бўлган водийси), Сицилия ва Мальта худудлари ҳам халифалик таркибига кирди. Мазкур истилолар араб жамиятида иқтисодий ва ижтимоий тарақиёт жараёнини тезлаштирди.

Арабларнинг Ўрта Осиёга ҳужумлари VII аср иккинчи ярим йиллигида бошланади. VII аср бошларида араблар Хуросон ҳукмдори қутайба ибн Муслим кўмондонлиги остида кенг кўламда ҳарбий ҳаракатларни бошладилар, натижада Мовароуннаҳр босиб олинди. "Ўрта Осиё халқлари оммаси араб истеълочиларига қаттиқ қаршилик кўрсатдилар, аммо бир неча бор ўз подшолари хиёнатига дучор бўлдилар, бу масалан, Хоразм ва Суғдда содир бўлди. Арабларнинг ваъдаларига ишонган кўпчилик маҳаллий ҳукмдорлар халқ оммасининг мустақиллик учун курашига бошчилик қилиш ўрнига истеълочиларга тобеликни афзал кўрдилар".

Мовароуннаҳрни забт этиш жараёнида араб кўшинлари шаҳарлар ва аҳоли яшаш жойларини босиб олдилар, ўлка халқларининг маънавий ва моддий бойликларини таладилар, тарихий ёдгорликларни аёвсиз йўқ қилдилар, талон-тарож қилдилар. Босиб олинган ерлар араб оксуяклари ўртасида тақсимланди. "Ўз мавқеларини мустаҳкамлаш мақсадида босқинчилар ҳамма ерда маҳаллий динларни қалбаки деб эълон қилиб, халқни исломга эътиқод қилишга мажбур қилдилар. Исломни тезроқ илдиз отиб ўрнашиб олиши учун араблар айрим ҳолларда ислом динига кирганларни жон солиғи (жўзья)ни тўлашдан озод қилдилар. Бу мақсадда Бухоро, Марв, Самарқанд ва бошқа шаҳарлар маҳаллий аҳолиси уйларига араблар жойлаштирилди. Ўрта Осиё халқлари эътиқод қилган барча динлар қалбаки деб эълон қилинди. Араблар айниқса, оташпарастликка қарши қаттиқ курашдилар. Оташпарастликка қарши кураш никобида фақат диний китоблар эмас, балки Мовароуннаҳр дунёвий адабиёти ҳам йўқ қилинди.

Маъмурий-худудий муносабатда Мовароуннаҳр Араб халифалиги таркибига киритилди ва уни бошқариш халифанинг Хуросон бўйича ноиби зиммасига юкланди. Шаҳарлар ва бошқа аҳоли яшаш жойлари ноиб томонидан лавозимга тайинланадиган ва олиб ташланадиган ҳокимлар томонидан бошқариларди. Уларнинг асосий мажбуриятлари солиқларни йиғиш ва жойларда тартибни сақлашдан иборат эди. Йирик шаҳарларга араб ҳарбий гарнизонлари жойлаштирилганди, улар бўйсундирилган халқлар устидан араблар ҳукмронлигини таъминлашда асосий ролни ўйнадилар. Араблар бу ерларда бошқарув аппаратини ва миршаблар бўлинмаларини ташкил қилдилар.

Араблар ҳокимиятни рўёбга чиқаришда йирик ёр эгалари ва асосан араб задогонларидан иборат бўлган руҳонийлар алоҳида рол ўйнадилар. Бу ерларда ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи асосий восита шариат қонунлари бўлиб қолди.

Мовароуннаҳрда араблар ҳукмдорлигининг ўрнатилиши муносабати билан меҳнаткаш халқ-деҳқонлар, хунармандлар ва чорвадорлар аўволи мушқуллашди. Сосонийча солиқлар: ер солиғи (хирож) у ҳосилнинг ярмигача ҳисобланарди ва жон солиғи (жўзья), дастлаб исломни хунармандлардан бошқа йиғимлар ундирилди, улар шунингдек, натура мажбуриятларини,

иморатлар, кўприклар ва қалъа деворларини қуриш, зовурлар қазишда мажбурий ишларни бажаришарди ва шу қабиладар. Солиқни тўламаганлар қаттиқ жазога тортилиб, ерлари олиб кўйиларди". Хорижий ва ижтимоий зулмнинг йилдан йилга кўчайиши, эзувчилар ва эзилувчи омма ўртасидаги, араб юқори табақалари ва маҳаллий маъмурият намоёндалари, жамиятни бошқарувчи турли доиралари ўртасидаги курашнинг кескинлашуви тўнтаришлар ва ғалаёнларга сабаб бўлди.

Бу ўлка аҳолисининг мустақиллик учун курашини кейинчалик ривожланиши учун маълум шарт-шароитлар яратди. Оқибатда араб халифалиги ҳудудида бир неча мустақил давлатлар пайдо бўлди. Улардан бири пойтахти Бухоро шаҳри бўлган Сомонийлар давлати эди. У IX аср охири X аср бошларида таркиб топди. Сомонийлар давлати таркибига Мовароуннаҳр Хуросон ва Эроннинг бир қатор шарқий ҳамда шимолий вилоятлари киради.

Улкан ҳудудни бошқариш учун ҳокимиятнинг қатъий марказлашган тизими ташкил этилганди. Давлат идораси подшо саройи (даргоҳ) ва девон (марказий бошқарув органлари)га бўлинганди. Саройга соҳиби ҳарос ёки амирий ҳарос бошчилиқ қиларди. Унинг зиммасига давлат бошлиғи амир фармонларининг бажарилишини таъминлаш юклатилганди. Унга 20та олтин, 20та кумуш ва 10та ёғоч чўқморли 50 чўбдор девонбеги (котибият мудири) бош котиблар, котиблар ва бошқалар бўйсунарди.

Хоразмшоҳлар давлатида кучли марказлаштирилган давлат бошқарув идораси ташкил этилди. Давлатга қонунчилик, ижро этувчи ва суд ҳокимиятини ўз қўлида ушлаган шох бошчилиқ қиларди. Давлат идорасида вазир бошчилиқ қилувчи бош девон алоҳида ўрин тутарди. Вазир давлатнинг ички ва ташқи сиёсатига раҳбарлик қиларди, мансабдорларни мансабга тайинлар ва озод қиларди, барча мансабдор шахсларнинг фаолиятини ва солиқ тўпланишини кузатиб борарди. Шохнинг алоҳида топшириқларини бажарувчи улуғ котиб, сарой харажатларини назорат қилувчи устоздор, давлат бошлиғи номига битилган илтимоснома ва арзларни қабул қилувчи қиссадор энг аҳамиятли (нуфузли) мансабдор шахслар ҳисобланардилар. Хоразмшоҳлар давлатида қудратли армия ташкил этилганди. Хоразмшоҳ Муҳаммад ҳукмронлиги даврида (XIII аср бошида) сиёсатда қипчоқ ҳарбий зодагонларнинг сиёсатдаги роли кучаяди. Лашкарбошларнинг давлат ишларига ўзбошимчалиқ билан аралашувлари ҳокимият учун курашнинг кескинлашуви сабаб бўлди. Бу Хоразмшоҳ давлатининг заифлашуви сабаб олиб келди.

Ўрта Осиё халқлари сиёсий-ҳуқуқий тафаккурининг турли оқимлари юқорида баён этилган тарихий вазиятда шаклланди. Буйсундирилган халқларнинг араблар ҳукмронлигига қарши бу оқимлар намоёндаларида сиёсат, давлат ва ҳуқуққа нисбатан қарашлар шаклланиши ва ривожланишларининг белгилувчи омили бўлди. Бу ўринда шунини қайд этиш лозимки, араб халифалигининг турли жойларидаги, жумладан, Мовароуннаҳрдаги кўп сонли ҳаракат ва ғалаёнлар диний курашнинг мафкуравий шаклига ўралганди. Маҳаллий халқларнинг араблар ҳукмронлигига қарши чиқишлари кўпинча қадимий маҳаллий-диний эътиқодларнинг исломга қарши кураши шаклини касб этарди.

Иккинчи томондан, халифалиқда турли феодал гуруҳлар ўртасида ҳокимият учун кураш борарди, бу ҳам диний тусга эга бўлиб, турли секта ва оқимлар ўртасидаги зиддиятларнинг кескинлашуви шаклида намоён бўларди. Ислолда илк бор икки оқим-суннийлар ва шиаларга бўлиниш VII аср охиридаёқ, Али ибн Абу Толиб ва Усмон тарафдорлари ўртасидаги ҳокимият учун кураш натижасида содир бўлганди. Али ва Усмон издошлари ўртасидаги кураш жараёнида VII аср охирида исломда учинчи оқим-хорижийлар юзага келди.

Бу оқимлар ўртасидаги асосий фарқ мусулмон жамиятида ҳокимият тўғрисидаги тушунчани турлича шарҳланишидир. Шиалар таълимотига кўра олий ҳокимият - имомлик "илохий" белгиланиши туфайли Али авлодига тааллуқли бўлиши керак. Сўзсиз Али авлодлари қўлида бўлиши лозим бўлган имомликнинг тайинланиши билан ҳақ ва адолат тантана қилади. Чунки имомлик Аллохнинг инояти, пайғамбар авлодининг давом этишидир, чунки имом-

пайғамбар вориси. Имомни сайлаш мумкин эмас. Шиалар таълимотида ўн икки имом сулоласи тўғрисидаги ғоя алоҳида ўринни эгаллайди. Шиалар таъкидлашча, сўнги имом Муҳаммад ал-Махдий яширинган, аммо у қайтиб келиши ва пайғамбар авлоди ҳуқуқларини тиклаши лозим. Шиалар учун бешта асосий ақида: яккахудолик, адолат, пайғамбарлик, имомлар ҳокимияти, қайта тирилишни тан олиш ва ҳимоя қилиш характерлидир.

Шиаларнинг асосий сиёсий ғоясига кўра имомлар ҳокимиятсиз исломнинг бўлиши мумкин эмас. Имомлар - Аллоҳнинг ердаги ноибларидир. Ўз замонаси имомини тан олмай вафот этган одам нодонликда диндан қайтган тариқасида ўлади. Шиалар дунёвий ҳокимиятни тан олмайдилар. Шиалар фикрича, қуръон оятларининг Алига тааллуқли оятлари унинг матнини тузишда атайин тушириб қолдирган.

Улар Али номи қайд этилган ҳадисларнигина тан оладилар. Шиалар назариясига кўра суверенлик яккаю-ягона Аллоҳга тегишлидир, мусулмонларга дахлдор барча ишларни фақат Аллоҳ иродасини акс эттирадиган шариатгагина бўйсунадиган ва жамоа иродаси билан бурчдор бўлмаган имомнинг ўзигина ҳал қилади.¹ Имом ҳоким мутлоқ, унинг шахси – муқаддасдир. У жамоадан юқори туради. Аллоҳ иродасига эришга, шариат қонунларини мукамал биладиган одамгина имом деб тан олиниши мумкин.

Сунийлар шиалардан фарқ қилиб, Муҳаммад пайғамбар вафотидан сўнг, Аллоҳ билан алоқа тўхтаган, халифалар эса пайғамбарларнинг ўринбосаригина бўлиб, Аллоҳ ва мусулмон жамоаси ўртасида воситачи ролини бажармайдилар деб таъкидлайдилар. Улар қуръон, ҳадислар шариат ва умуман мусулмон жамоаси ҳимоячилари ҳамда сайловчилари сифатида чиқадилар.

Суннийлар дунёвий ва диний ҳокимиятни халифа кўлида мужассамлаштириш тарафдори, уни илоҳийлаштиришга қаршидирлар. Суннийлар этикодига кўра халифа ҳокимияти дунёвий асосга эга. Уни одамлар ўрнатади. Ҳокимият манбаи мусулмонларнинг кўпчилиги томонидан қабул қилинган ҳукм - ижмоъ ҳисобланади. “Айнан ижмоъ, уларнинг фикрича, халифаликни ҳуқуқий норма, умуман, мусулмонлик ҳуқуқининг принципи, элементларига айлантириб, вақти-вақтида халифага мажбурийлик характерини касб этган”¹. Шу туфайли суннийлар Уммавийлар ҳокимияти ва мусулмонлар жамоаси томонидан сайланган кейинги халифалар Аббосийлар ҳокимиятини тан оладилар. Суннийлар энг кўп тарқалган концепцияга кўра, халифаликда олий суверенитет эгаси Аллоҳдир. Мусулмон давлати тулалигича унинг жамоага берган топшириши бўйича ташкил этилади.

Ерда Аллоҳ номидан олий ҳокимиятни Аллоҳнинг олий суверенитетининг “акс этиши” деб қараладиган тўлиқ суверенитетга эга бўлган жамоа амалга оширади деб ҳисобланади. Жамоанинг суверен ҳуқуқи жамоа ишларини жамоа номидан амалга оширадиган ўз ҳукмронларини сайлаш ваколатида намоён бўлади. Бунда жамоа ўзига тегишли бўлган мутлақ ҳуқуқларни халифага бермайди, балки ўзига раҳбарлик қилишни унга ишониб топширади. Бу ваколатни амалга оширишда на, норма ижодчилиги ҳуқуқини амалга оширишда қам жамоа суверенитети фақат бир нарса- мусулмон ҳуқуқида ифодаланган Аллоҳ иродасига боғланади. Шунинг учун масалан, жамоа фақат қуръон ва Суннада тартибга солилмаган масалалар бўйичагина қонуншунослик билан шуғулланиши мумкин. Жамоанинг халифага бўйсунishi эса мусулмон ҳуқуқи кўрсатмаларига аниқ риоя қилиш лозимлигидан келиб чиқади. Суннийларнинг сиёсий-ҳуқуқий концепциялари ҳуқуқнинг сиёсий муассасаларидан устунлигидан келиб чиқади. Суннийлар зўравонлик, тартиббузарлик, анархияга қаршидир. Улар кучли ҳокимият, барча субъектлар - давлат, унинг алоҳида органлари, мансабдор шахслар, ташкилотлар, фуқаролари шариат қонунларига қатъий риоя қилиниши тарафдорларидир. Суннийлар назариясига кўра, давлат шариатнинг моддий воситаси, қонуннинг ўзига хос кўриқчисидир. Давлат органи ва мансабдор шахслар томонидан чиқариладиган ҳуқуқий ҳужжатлар қуръон, Сунна ва шариат кўрсатмаларига асосланган бўлиши керак.

Ижтимоий муносабатларнинг ривожланиши, Янги иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва маданий тартибот ва тузилмаларнинг пайдо бўлиши мусулмон ҳуқуқшунослари олдида ҳал

этилиши Янги назарий ишланмаларни талаб этувчи кескин вазифа ва муаммоларни кўндаланг кўйди. Ислоннинг икки асосий йўналиши – сунний (Ханафий, Моликия, шофиъия, Ханбалия ва бошқалар) шиа (исмоилийлар, Жаъфария, Зайдилар ва бошқалар)нинг кўп сонли ҳуқуқий мактаблари (мазҳаблари) шулар туфайли юзага келиб, улар мусулмон ҳуқуқининг бундан кейинги тараққиётида катта таъсирга эга бўлдилар. Бу мазҳаблар орасида Ўрта Осиё ҳуқуқий ҳаётида танҳо устунлик қилган ханафия энг нуфузли мазҳаб ҳисобланади. Ханафия мазҳабининг ўзига хос хусусияти унинг мослашувчанлигидадир.

Ханафия шариатнинг қаттиқ нормаларини минтақадаги Амалий турмуш шароитларига мослаштириш, ислонгача бўлган ҳуқуқий нормалардан кенг фойдаланиш, ҳуқуқ соҳасида яқка тартибда эркин муҳокама юритиш ва ўхшашлиги бўйича муҳокама юритиш, ўзгача фикр юритувчилар билан муроса қилиш, қуръон ва ҳадисларни эркинроқ талқин қилиш тарафдорлари бўлишган.

Халифатнинг турли минтақаларида асрлар давомида мусулмон ҳуқуқининг сунний (Ханифийлар, Моликийлар, Шафитлар, Ханбалийлар) ва шиа (Жаъфарийлар, Исмоилийлар, Хайдийлар) йўналишларидан кўп сонли мактаб (мазҳаб)лар пайдо бўлди. Улар ҳуқуқий томондан бир-биридан фарқ қилади яъни умумий заминий нуктаи-назарнинг мавжудлиги ҳолатида ҳам улар позитив (ижобий) ҳуқуқни таърифлашнинг турли оқилона усулларидан фойдаландилар ва шу асосда хусусий масалалар бўйича турли ҳуқуқий нормаларни қўлладилар.

Ўз асосчиси Имом Абу Ханифа (699-767 йиллар) номини олган ханифийлар мактаби жуда катта нуфузга эга бўлиб мусулмон ҳуқуқшунослари орасида энг мослатувчан деб ҳисобланган. Мазкур мактаби ўзининг янги ҳуқуқий нормалар ишлаб чиқиш назариясини ўрта асрчилик жамиятининг ривожланаётган муносабатларига маслай билди ва мазкур нормаларни ифодалат олди. Ҳозирги кунда шахсий статусга оид (никоҳ, ворислик, васийлик ва ҳоказолар) Миср, Сурия, Ироқдаги қонунлар, одатда, мазкур ҳуқуқий мактаб таърифланган хулосаларни мустаҳосаммишга асосланган.

Шимолий Африканинг баъзи мамлакатларида Моликийлар мазҳаби катта таъсир кунига эга. Мазкур мазҳаб ушбу худудга (масалан, Ливияда шахсий статус тўғрисидаги қонунларни, шунингдек, мусулмон ҳуқуқи нормаларини акс эттирадиган бошқа ҳужжатларга чиқаришда асос қилиб олинган. Саудик Арабистонида расмий мазҳаб ханбалийлардир.

Ўрта Осиёлик ҳуқуқшунослар ва ҳадисшунослар мусулмон ҳуқуқи умумий назариясининг ҳам, унинг айрим тармоқларининг назарий ҳамда Амалий ривожланишига ҳам ўлкан ҳисса қўшганлар. Улар асосан ханафия мазҳаби тарафдорлари бўлишган. Абу Сайи Абулкарим ибн Муҳаммад ас-Сомоний ўзининг китоб ал-ансаб асарида ёзишича, Ўрта Осиёнинг турли шаҳар ва қишлоқларида IX-XI асрларда 370 та қонуншунос, 2300 ҳадисшунос бўлиб, улар 50 атрофида ҳуқуқнинг умумтарихий масалалари бўйича катта роль ўйнаганлар. Бу масалалар уларнинг асарларида асосан хурфикрлилик нуктаи назаридан кўриб чиқилган.

Ушбу даврда Мовароуннаҳрда ислон дини билан бирга мусулмон қонунчилик тизими жорий қилинган.

Ислон ҳуқуқшунослигининг асосини шариат ташкил этган.

Шариат икки қисмдан: Илоҳиёт ақидалари тамойиллари ва ҳуқуқ (фикх)дан иборат. Фикх ёки мусулмон ҳуқуқи икки қисмдан: биринчиси-мусулмонга, унинг ўзига ўхшаганларга нисбатан хулқ-атвори (муомалат) қандай бўлиши лозимлигини; иккинчиси-Оллоҳга нисбатан бурчларнинг баёнидан тузилган. Шариатнинг мазкур икки қисми турли ҳуқуқшунослик мактабларидан белгиланган ва ўрганган шаклда ҳуқуқшунослик фанининг баҳс мавзуидир.

Шариат қўйидаги манбаларга таянган.

Қуръони Карим – мусулмонларнинг муқаддас китоби.

Ҳадис ёки Сунна – Муҳаммад пайғамбарнинг панд- насихатлари, ўғитлари ва кўрсатмалари билан боғлиқ ахлоқий, ҳуқуқий меъёрлар.

Ижмоъ – мусулмон ҳуқуқшуносларининг турли муаммолар бўйича чиқарган ҳукми қарорлари.

Қиёс – аналогия, ўхшатиш йўли билан чиқарилган ҳукм.

Урф-одатлар ҳам муҳим манба сифатида амал қилган.

Фатво атамаси ҳам кенг қўлланилиб, у ислом қонуншуноси олий мартабали ва нуфузли шахсларнинг дунёвий ҳукмдорларнинг қарорлари ва фармонларини ёзма равишда тасдиқлашни аниқлаган.

Ислом қонунчилигини амалга оширувчи ҳуқуқшунослар маълум номга эга бўлишган ва муайян поғонада туришган.

Шариат энг аввало турли ҳуқуқий мактабларнинг шаклланиш даврида амалда бўлган урф-одатлар асосида тузилган. Шу боис унга тарихан кўп фикрлилик мансуб. Барча тан олинган сунний ёки шия мактаблари мазҳабида – Мадина ва Ироқ мактаблари туради. Мазкур қадимий мактаблар ўзлари назорат қилиб турган худудларда урф бўлган оддий ҳуқуқдан фойдаланиб, уни янги диннинг эҳтиёжларига мувофиқлаштирадilar. Тарихий сабабларга кўра ҳозирги кунда мусулмон ҳуқуқида тўртга сунний (Ханифийлар, Моликийлар, Шофийлар, Ханбалийлар), шунингдек учта шия Жаъфарийлар, Исмоилийлар, Зейдийлар) мактаблари мавжуд, ҳар бир мактаб ўзининг ҳуқуқий услуби ва таълимотига эга. Шу боис мусулмон ҳуқуқи мактабларини эмас, балки ҳар бири мусулмон ҳуқуқининг мустақил тизими мақомини олишга даъво қиладиган ҳуқуқий тизимларни ўзаро тафовутлаш мумкин.

Фикҳ ёки ислом ҳуқуқида «Ҳақ» -ҳуқуқ нима деганда, ёзади А.Ш.Жузжоний, «ҳақ» - арабча сўз бўлиб, собит маъносини англатади. Ҳақ бир инсон учун ҳар томонлама исботланган ва унга хос бўлган бир нарсадир.

Ҳақнинг моҳияти ақлан ё шаръан эътиборий ҳисобланади, яъни ақл ёки шариат томонидан эътибор берилиши асосида келиб чиқади. Шунга кўра, ҳақ, ҳуқуқни қонунийлигини кўйидагича изоҳлаш мумкин.

Ҳақ қарор топадиган жой, масалан, ижарага берилган уйдан фойдаланиш ҳуқуқи.

Ҳақ эгаси – ижарага берувчи киши.

Ҳақ зиммасида бўлган киши - уйни фойдаланиш учун ижарага олган киши.

Ҳақнинг машруъияти, яъни шариат асосчиси томонидан ижара битимида берилган рухсат.

Ислом ҳуқуқшунослигида ҳақ эгаси нуктаи назаридан ҳақ икки асосий тўрға бўлинади.

Биринчи тури- «Ҳаққуллоҳ» ёки «Ҳуққуллоҳ» дан иборат бўлиб, барча жамиятнинг ҳуқуқи, яъни оммавий ҳуқуқни ҳам ўз ичига олиб, катта аҳамиятга эга бўлгани учун ҳаққуллоҳ деб аталган.

Иккинчи тури – «Ҳаққул-абд» банданинг ҳуқуқи, яъни хусусий ёки шахсий ҳуқуқдан иборат бўлиб, инсонлараро мавжуд бўлган барча муомалат соҳаларини ўз ичига олади.

Ислом ҳуқуқшунослигида ижтиҳод қиёс ва ижмода қўлланиладиган метод (услуб) ҳисобланади.

Ислом ҳуқуқшунослигида кенг қўлланиладиган фикҳ- арабча сўз бўлиб, луғавий маъноси фаҳм қилмоқ, англамоқ, тушунмоқ деб, ёзади олим А.Ш.Жузжоний ўзининг «Ислом ҳуқуқшунослиги» китобида. Фикҳ олими бўлиш учун эса фақатгина шариат ҳукмларини содда ва юзаки билиш, ёд олиш етарли бўлмасдан, балки уларнинг барча сабаб ва ҳикматларини билмоқ ва шариат асосчисининг мақсадларини англамоқ зарурдир. Шунинг учун ҳам шариат ҳукмларини содда услубда билган кишини олим дейишсада, фақиҳ деб тан олишмайди. Ислом дини ва ислом ҳуқуқини ривожлантиришда бизнинг буюк ватандошларимиз, йирик фақиҳ ва алломаларимиз ўз таълимотлари билан катта ҳисса қўшганлар. Имом ал – Бухорий, имом Абу Исо Термизий, Абу Мансур Мотурудий, Бурҳонуддин Марғиноний каби кўплаб ҳадисшунослар ва фақиҳлар шулар жумласидандир.

Улар таъломотида илгари сурилган сиёсий-ҳуқуқий ғоялар бугунги кунда ҳам ўз кадр-кимматини йўқотмаган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов таъкидлаганларидек, «**Мана шу кутлуғ заминимизда туғилиб вояга етган, муборак номларини бутун ислом дунёси чексиз эҳтиром билан тилга оладиган Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий, Хўжа Баҳоуддин Нақшбанд, Аҳмад Яссавий, Абдухолиқ Гиждувоний, Замахшарий каби пири комилларимизни назарда тутамиз. Чунки бу буюк инсонларнинг азиз номлари, ўлмас мероси муқаддас динимиз билан чамбарчас боғлиқ кетган. Уларни бир-биридан ажратиб бўлмайди. Биз динимизни бу улўғ номларсиз, бу улўғ номларни эса динимизсиз тасаввур қила олмаймиз.**

Биз бу мутафаккирларимизнинг кутлуғ меросидан бутун халқимиз, жумладан, ёшларимизнинг ҳам баҳраманд бўлишига, уларнинг мана шундай маънавий камол топишига, ислом динининг инсонпарварлик фалсафаси буюк ғоялари ёш авлод юрагидан ҳам жой олишига шароит яратмоқдамиз».

Ҳақиқатан ҳам, Ўрта Осиё халқларининг ушбу даврдаги сиёсий –ҳуқуқий ғояларини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

IX асрда, яъни Муҳаммад вафотидан 200 йил ўтган 600 минг ҳадислар йиғимлар ва у мусулмон илоҳиётчиларидан уларнинг баъзиларини шарҳлаш ва танлашни талиб қилди. Мазкур ўринда биз илгари шарҳланган ҳадисларга эмас балки, улардан 3-4та машҳур бўлганларига 78 тиборни қаратмоқчимиз.

Сунна диндорлар амал қилиш лозим бўлган пайғамбарнинг турмуш тарзи ва хулқ-атвори тўғрисидаги хотиралардан ҳикоя қилади. Сунна Муҳаммаднинг қатор воситачилар томонидан қайтадан аслидек ишлаб чиқилган хатти-ҳаракатларни ва хикматларига оид одатлар, яъни анъаналарнинг тўплаландир; бу- Муҳаммад пайғамбарнинг ижтимоий ҳаёт қоидалари ва Қуръонни шарҳлаш, диний ибодат ва ҳуқуққа оид манбах бўлган қилишлари ва хикматларидир. Сунна Муҳаммаднинг хикматлари ва унинг дин ва жамоа ҳаётнинг тузиш тўғрисидаги пайғамбар замондошлари томонидан яратилган ва инсон Муҳаммад ҳақиқатлари ҳақидаги ривоятлар билан тўлдирилган ҳадисларда инъикос этган. Ҳадислар оғзаки кўчиб юрган, сўнгрок эса VIII-IX асрларда ёзиб олинган, олтига сунийлар томонидан умум эътироф этилган ва энг эътиборли ҳадислар тўплами мавжуд. Уларни ал-Бухори, Муслим, Абу- Давуд, ат-Термизи, ан-Часон, Ибн Мажалар тузишган. Бундан ташқари, кўпгина мавзуларга оид ҳадислар тўплами ва энг муҳим ҳадисларнинг тўпламлари ҳам мавжуд.

1. Имом ал- Бухорийнинг ҳаёти ва ижоди.
2. Имом ал- Бухорий ва ҳадис илми.
3. «Ҳадислар» даги сиёсий ва ҳуқуқий ғоялар.

Ҳадис илмида катта муваффақиятларни қўлга киритган олти муҳаддиснинг деярли ҳаммаси Марказий Осиёлик бўлиб, улар:

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий, Имом Муслим ибн ал-Хажжож, Абу Исо Муҳаммад ибн Исо ат - Термизий, Имом Абу Довуд Сулаймон Сижистоний, Имом Аҳмад Ан - Насоий, Имом Абу Абдуллоў Муҳаммад ибн Язиб ибн Можжа каби алломалардир. Шулар ичидан «Ҳадис илмида амир ал-муминийн» деган шарафли номга Имом ал - Бухорий сазовор бўлган.

Имом ал-Бухорий 810 йилда Бухоро шаҳрида таваллуд топган.

Имом ал–Бухорий томонидан «Ал-жомеъ ас-Саҳиҳ», «Ал-адаб ал-муфрад», «Ал-таърих ас-сағий», «Китоб ал-илал» каби йигирмадан ортиқ асарлар ёзилган. Буюк алломанинг энг муҳим асари «Ал Жомеъ ас-саҳиҳ» бўлиб, унинг аҳамияти шундаки, Имом ал-Бухорийгача ҳеч ким Ҳадисларни тизимлаштиришга, тўплашга эриша олмаган эди.

Имом ал - Бухорий эса Ислом оламида биринчи бўлиб, 600 мингдан ортиқ Ҳадисни ёд билиб, ундан 7275 тасини тўғри Ҳадислар тўпламига киритган.

Имом ал-Бухорий Ҳадисшунослик илмининг «сахих» аталмиш йўналишига асос солган бўлиб, бу йўналишда фақат тўғри ва ишонарли Ҳадислар киритилган. Ушбу асар 4-жилддан иборат бўлиб, ислом таълимотида қуръондан кейин иккинчи ўринда туради.

“Қуръон» мусулмон ҳуқуқи учун раҳбарий қоидалар бўлса, “Ҳадислар” уларни аниқлаштирувчи, ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишга кўмаклашадиган –Кодекс (қоидалар тўплами).

Масалан, шундай ҳадислардан бири билан танишсак, Имом ал-Бухорийнинг 4 жилддан иборат «Ал-Жомий ас-сахих» номли ҳадислар тўплами мусулмонлар учун қуръони Каримдан кейин турувчи иккинчи манба ҳисобланади. Бу асарнинг тўлиқ номи «Ал-Жомий ас-сахих ал-муснад мин ҳадийси Расулиллох саллалоҳу алайҳи ва саллам ва сунаниҳи ва аййомихи», қисқача «Ал-Жомий ас-сахих» ёки «Сахийх ал-Бухорий» номи билан машҳур китобдир. Олти юз минг ҳадисдан фақат (7275 та)си танлаб олиниб ушбу китобга 26 йил давомида тўпланган. Имом ал-Бухорийнинг исмлари Муҳаммад, қунялари Абу Абдуллох, лақаблари «Имом ал-муҳаддисийн («Муҳаддислар имоми, пешвоси») ёки «Амир ул-муминийн фил-ҳадийс» (Ҳадис илми бўйича мўминлар амири) ва насаблари Муҳаммад ибн Исмоил ибн Иброҳим ибн ал-Мугийра ибн Бардазбех ибн Базазбехдир. Абу Абуллох Муҳаммад ибн Исмоил Ал Бухорийнинг «Ал-жомий ас Саҳих» тўпламининг тўртинчи жилдида мерос масалалари ёритилган.

Муҳаммаднинг қилган ишлари ҳақидаги ҳикоятлардан, фикр ва ўғитларидан ташкил топган ҳадислар тўплами Сунна деб аталган ва бу ҳадислар иккига: 1.Иснод далил ва 2.Матнга бўлиниб, қуръонга қўшимча ҳисобланган, ёки яна уларни қўйидагича изоҳлаш мумкин.

Ҳадис илми икки турга бўлинади.

Биринчиси, ривоятул-ҳадис Пайғамбардан ривоят қилинган унинг сўзлари, амаллари, тасдиқлари, унинг ахлоқи ва олий фазилати, шунингдек, саҳобалар ва тобинга нисбат берилган нарсаларни ўрганади.

Иккинчиси, диroyatul – ҳадис ва Суннни ривоят қилишда фойдаланиладиган усул ва қоида ни ўрганади.

«Диroyat» сўзи бир нарсани том маънода тушуниб олишдир.

Ана шундай кенг оммага бағишланган ҳадислар тўпламини биринчи бўлиб имом ал-Бухорий бошлаб берганлар. Ушбу асарнинг яратилганига 1200 йил ошганига қарамасдан, ислом таълимотида қуръондан кейин турувчи муҳим манба бўлиб хизмат қилмоқда.

Имом ал-Бухорийнинг ушбу асарининг кўплаб нусхалари турли шаҳарларда тарқалган.

«Ал-Жомей ас-сахих» га жуда кўплаб шарҳлар ёзилган.

Ҳадисларда ватанга муҳаббат, инсонпарварлик, ҳаллоллик, меҳр-муҳаббат, сахийлик, етим-есирларга мурувват, фақир бечораларга ҳиммат ғоялари илгари сурилган.

Ҳадислардаги сиёсий-ҳуқуқий ғоялар

Амирнинг совға олиши ҳаром ва қозининг пора олиши диндан чиқишдир.

-Омонат қўйган кишининг омонатини ўз вақтида адо этинг. Ҳаққингизга хиёнат қилган кишига сиз хиёнат қилманг.

-Иложи борича одамларни олий жазога тортмасликка ҳаракат қилинглр. Лекин олий жазолар ҳам бутунлай бекор қолмасин.

-Ёв томондан бирор киши ўз жонига омонлик сўраб келса, уни ўлдирманг.

-Қайси бирларингга қозилик лавозимини ўташлик тўғри келиб қолса, жажлу ғазаб келганда ҳукм чиқарилмасин, хусумат билан келганларга қарашда, уларни ўтказишда ва уларга имо-ишора қилишда баробар бўлинсин.

-Бирор қабиланинг улуғ кишиси ёки бошлиғи келса, сизлар ҳам уни иззат-икром қилинглр.

-Қачонки, тангри бирор подшоҳга яхшиликни хоҳласа, унга содиқ вазир бахш этади, у унутган пайтда эслатади, эслаган пайтда ёрдамлашади. Агар Тангри подшоҳга ёмонликни истаса, унга ёмон вазир ато қилади, у унутса эслатмайди, эсласа, ёрдамлашмайди.

-Савобли иш қилганингизда хурсанд бўлсангиз, гуноҳ иш қилганингизда хафа бўлсангиз, демак, сиз ҳақиқий мўминдирсиз.

-Бу дунёда одамларга қаттиқ азоб берадиган кишиларни Тангри қиёмат куни қаттиқ азоблайди.

-Меросларингизни тақсимлашда бир-бириларингизга хиёнат ва зулм қилманглар. Зулм қилувчилардан мазлумлар ҳақини ундириб беринглар. Одамларга ўзларингизча инсоф қилинглар.

-Касбнинг энг яхшиси ўз қули билан бажарадиган иши ва ҳалол савдодир.

-Зоту насабларингизни яхши таниб олинглар, токи қариндошлар билан алоқа яхши бўлсин. Ўзи яқин тургани билан ўзаро муруввати бўлмаса, унинг яқинидан фойда йўқ. Ўзи узоқ тургани билан бир-бирига муруввати яхши бўлса, узоқлигининг зарари йўқ.

-Мўминларнинг афзали ҳулқ-атвори яхшиларидир.

-Судхўрлик гуноҳидан ҳам ашаддийроқ гуноҳ мўмин кишининг обрўсини ноҳақ тўкишдир.

-Сизлар одамларни молу-дунёларингиз билан мамнун қила олмайсизлар, балки очик юз ва яхши ҳулқларингиз билан миннатдолар қилишларингиз мумкин.

-Фақат хайрли ва савобли ишлар буюрилганда, унга итоат қилиш керак.

-Сизлардан олдинги ўтган қавмлар нима учун ҳалок қилинганлар. Чунки улар ҳурматли одамлар ўғрилиқ қилса кечирганлар, аммо заиф ва бечора ҳол одамни эса жазолаганлар.

-Икки заиф тоифа, яъни етим ва аёл ҳаққини емоқлик сизларга ҳаром қиламан.

-Биродарларингизга – хоҳ у золим бўлсин, хоҳ мазлум, ёрдам беринг. Сўрадилар – «Мазлумга-ку ёрдам берамиз, золимга ёрдам беришлиқ қандай бўлади». Жавоб бердиларки - «Уни зулм қилишдан тўхтатиб қолсангиз, шу унга қилган ёрдамингиз бўлади».

-Қўшни билан яхши алоқада бўлинглар.

-Ҳаққингни хоҳ мукамал, хоҳ ками билан бўлса-да, ҳалол қилиб ол.

-Сизларнинг яхшиларингиз ўз олган қарзларини чиройли қайтарадиганларингиздир.

-Икки хил қиозилар борки, уларга дўзахга маҳкумдирлар, бир хиллари эса жаннатийдирлар. Ҳақни билса-да, ноҳақ ҳукм чиқарадиган ёки умуман илми йўқ бўла туриб, ўз хоҳлаганича ҳукм чиқарадиган қозилар дўзахийдир.

-Ҳеч бир ота ўз фарзандига ҳулку одобдан буюкроқ мерос беролмайди.

-Кимки билиб туриб ўғирлик нарсани сотиб олса, у шу ўғирликнинг ори ва гуноҳига шерик бўлади.

Имом ал - Бухорий нафақат йирик олим, балки ўзининг гўзал ҳулқ-атвори, саховатлилиги билан ҳам ажралиб турган. Маълумотларга қараганда, Бухоро амири Ҳолид ибн Аҳмад аз - Зухлий билан ал-Бухорийнинг алоқси бузилиб қолган. Бунга сабаб, амир олимдан саройга келиб «Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ», «Ат-Тарих» китобларини ўқиб беришни талаб этган. Лекин ал-Бухорий «Мен илмни хор қилиб, уни ҳокимлар эшиги олдига олиб бормаيمان, кимга илм керак бўлса, ўзи изласин, - деб жавоб қайтарган. Амир эса ал-Бухорийни шаҳарни тарк этишни буюрган экан. Шундан кейин ал-Бухорий Самарқандга йўл олган ва Ҳартанг кишлоғида бетобликда вафот этган. Бу жой Республика Президенти Ислоҳ Каримовнинг бевосита раҳнамолигида замонавий, шарқона услубдаги зиёратгоҳга айлантирилди. 1998 йилнинг кузида эса буюк алломанинг 1225 йиллиги нишонланди.

- **Абу Мансур ал – Мотурудий таълимоти.**
- **Мотурудийнинг қалом илмида тутган ўрни.**

Ислом таълимотида фикх ва калом илми хақида гапирилар экан, албатта шу ўринда Абу Мансур Мухаммад ибн Мухаммад ибн Махмуд ал-Ханафий ал-Мотурудий ас-Самарқандий ва ушбу алломанинг калом илми хусусидаги хизматларини ўрганиш бўлажак ҳуқуқшунослар учун ўринлидир.

Калом-сўз, нутқ дегани бўлиб, ўз асосида ислом фалсафасини акс эттирган Яхин ва Ўрта шарқ халқларининг ўрта асрларда вужудга келган диний фалсафа жараёнидир. Бу илмий оқимнинг олимларини «мутакаллим» деб атайдилар.

Илми калом VIII асрда вужудга келган. Бу даврга келиб, ислом дини кенг ёйила бошлади. Кўп давлатлар ислом динига кира бошладилар. Табиийки, шу жараёнга хамоханг тарзда кўпдан-кўп фирхалар, мазхаблар пайдо бўла бошлади. Натижада, улар орасида бахсу мунозаралар вужудга келиб, бу хол суннат ақли имонини сустлаштиришга олиб кела бошлади. Ана шундай бир вазиятда, бир-бирига зид бўлган хар-хил бидъат мазхабларидан «ақли суннат вал – жамоат»нинг ақидаю эътиқодларини омон сақлаш махсадида ҳам калом илми вужудга келди. Зухриддин Хусниддинов ўзининг «Ислом: йўналишлар, мазхаблар, оқимлар» номли китобида таъкидлашча, суннийлик йўналиши хисобланган «Ақли сунна вал жамоа» 4 та фикхий: ханафий, шофеъий, моликий, ханбалий ва 2 та ақидавий : ашъарий ва мотурудий мазхабларидан иборат бўлган. Бугунги кунда дунёдаги тахминан 1,3 миллиард мусулмон аҳолининг 92,5 % ни суннийлар ташкил этиб, улар мазхаблар бўйича кўйидаги нисбатда бўлинганлар: ханафийлар – 47%, шофеъийлар – 27 % , моликийлар – 17%, ханбалийлар – 1,5 %.

Манбаларнинг далолат беришича, Мотурудий Имом Аъзам (Ханафия) мазхаби занжиридаги энг юқори турган алломалардан тахсил ва ижозат олган.

Ал-Мотуридийнинг «Таъвилоти ақли сунна» асари қийматли тафсир китобларидан бўлиб, унинг ўзига хос хусусиятлари бор.

Биринчидан, асар тафсир китоблари ичида биринчилардан бўлиб «таъвил» номи билан аталган.

Иккинчидан, ақли сунна олимлари томонидан Қуръонни тафсир қилишга бўлган илк ҳаракатлар намояндасидир.

Имом ал-Мотуридий асарлари уч асосий масалага қаратилган ҳукм чиқаришдаги асосий манбаларни белигилаш яъни, Қуръон ва ҳадисдан ҳукм чиқариш усуллари,

эътиқод масалаларини ақл ва нақлга тўғри келадиган далиллар билан асослаб бериш

• **Қуръон маъноларини одамларга тушунтириб бериш.**

• Имом Мотурудий ўз хаётини ва фаолиятини суннатдан ташқари чиқиб, оғишган кишилар мулохазаларини синдириш ва ислом ақидасини ҳимоя этишга бағишлагандир. Чунончи исломий ишлардан бўлмиш фикх усул ва каломда ўта мукамал эканлигидан далолат беради.

• Фихқ усули борасидаги асарлари қуйидагилар эди:

• 1. «Махозу уш - шариаъ»; маъхаз аш-шараъи, «шариатларнинг манбаси ва софлиги»

• 2. «Китобул – жадал».

• Шу билан бирга, Хазрати Имом Мотурудий тафсир ва калом илмлари соқасида ҳам ақли суннат усули ила асарлар ёзганлар.

• Тафсир хақидаги китобига «Таъвилоту ақли сунна» ёки бошқача номи « Ат - таъвилотул – Мотурудия фи баёни усули ақли суннат ва усули тавқид » деб ном берган.

• Ушбу китоб хақида Хожа Халифа номли машхур олим шундай деган эди: «Бу тенгсиз бир китобдир. Хатто илми каломда бундан олдин ёзилган китобларнинг ҳеч бири бунга тенг кела олмайди. Бу китоб бошқа китобларга нисбатан жуда осон тушунилади ва истифода этилади»

- Мотурудийнинг «Ат–таъвилот» китоби, унинг «Ат–тавхид» китобига қараганда, яна ҳам ойдинроқ, ояту тафсилларнинг янада қулайроқ ёзилганлигини, муаллифнинг бу илмларни чуқур ўрганганлигидан дарак беришини қатор тадқиқотчилар урғу бериб ёзишган.

- Унинг «Китоб ал усул» («Асослар китоби»), «Китоб тавилот л-Қуръон» (Қуръон тафсири ҳақида китоб) «Китоб ал-Мақолат» («Мақолалар китоби») каби асарларида ханафийлар таълимотига оид фикхнинг йирик масалалари ёритиб берилган.

- Бугунги кунда шарқшунослар, файласуфлар, ҳуқуқшунослар, сиёсатшунослар томонидан Мотурудия таълимотини ўрганишнинг ахамияти каттадир. Чунки алломаларимиз қолдирган бой меросни ёшлар томонидан ҳам чуқур ўрганилса, тадқиқ этилса, миллий маънавиятимизнинг тарихий илдизлари янада мустаҳкамланиб бораверади.

Шарқ уйғониш даври шундай қомусий олимларни юзага чиқардики, уларнинг жаҳон маданияти ва илму фанига қўшган ҳиссаси ҳанузгача ҳайрат билан эътироф этилади. 2000 йилда таваллудининг 910 йиллиги нишонланган Бурҳониддин Марғинович ҳам ана шундай буюк сиймолардан биридир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганларидек, «Ислом дунёсининг буюк алломаси, машҳур «Ҳидоя» асарининг муаллифи, XII аср бошида таваллуд топган улуғ зот Бурҳониддин Марғинович ҳам шу замин фарзандидир».

Буюк фақиҳ Абул Ҳасан Али ибн абу Бакр ибн Абдул Жалил ал-Фарғоний ар-Риштоний ал-Марғинович 1123 йил 23–сентябрда туғилган. Ул зотнинг Бурҳонуддин вал-милла деган шарафли номлари халқ орасида машҳур бўлган. Ул зотнинг нисбаларидаги ар-Ришдоний нисбасини ал-Марғинович нисбасидан олдин бўлишининг сабаби, бир томондан, алломанинг айнан Ришдонда туғилганлиги бўлса, иккинчи томондан эса, ўрта асрларда Ришдон Марғилондан кўра каттароқ шаҳар бўлган. Шунинг учун ҳам Ришдон Марғилондан олдин қайд этилган.

Бурҳонуддин Марғинович Қуръони, Ҳадис илмини мукаммал эгаллаб, фикҳ – ислом ҳуқуқшунослиги борасида чуқур илмга эга бўлганлиги учун

Бурҳон уд-дин ва-л-милла ва Бурҳонуддин ал-Марғинович номлари билан машҳур. «Бурҳонуддин» - дин ҳужжати, дин далили, диннинг ифтихори каби маъноларни англатади.

Бурҳониддин Марғинович яшаган давр Шарқ (мусулмон) уйғониш даврининг жамият, маданият ва фан тараққиёти ҳамда фикҳ илмига катта зарурат туғилган бир даврга тўғри келган.

«Ҳидоя» китобида Ҳуқуқий масалаларнинг ечими дастлаб фикҳ илмининг йирик олимлари фикрларининг баёни ва унга бошқа муаллифларнинг эътирозлари ёки қўшилишларини изҳор этиш йўли билан берилган. Ана шундай обрўли фақиҳлар фикрларидан келиб чиқиб, муайян ҳуқуқий масалаларда энг маъқул ечимни танлаб олиш йўлига амал қилинган. Шу тариқа ундан қонуннинг айнан ифодасигина эмас, балки унинг мукаммал шарҳи ҳам асослаб берилган. «Ҳидоя» асарида ҳар бири ниҳоятда қисқа ва мухтасар, ҳамда фикҳий ҳукмларни ифодаловчи жумлаларнинг қар бири алоҳида ўзига хос шаклда берилган.

Адабиётлар

1. И.А.Каримов. Оллоҳ қалбимизда юрагимизда.
2. Ислом ҳуқуқшунослиги. А.Ш.Жузжоний.
3. Ўзбекистон тарихи-давлат ва жамият тараққиёти. А.Сагдуллаев ва бошқалар. Т., 2000.
4. Усулул фикҳ. Абдулваҳҳоб Халлоф. Т., 1997.
5. Буюк алломаларимиз. «Тошкент ислом университети».2002
6. З.Муқимов. Мовароуннаҳр фикҳ мактаби. Самарқанд. –1997.49-бет

7. Ал-Мотрудий таълимоти ва унинг ўрта асрларда Мовароуннаҳр маданиятида тутган ўрни. Маърузалар тўплами. Т., –1999. 70-бет
8. К.Каттаев. Самарқанднинг буюк алломалари. Самарқанд.-1998.
9. Буюк алломаларимиз. Тошкент ислом университети. –2002.

Шарқ Уйғониш даври сиёсий-хуқуқий таълимотлари

Режа:

1. Шарқ Уйғониш даври сиёсий-хуқуқий таълимотлари.
2. Абу Наср Форобийнинг сиёсий-хуқуқий қарашлари.
3. Форобийнинг давлат тўғрисидаги таълимотининг, шунингдек, давлатда ҳуқуқ ва мафқуранинг ўрни ва роли хусусидаги таълимотининг хуқуқий давлат барпо этиш, фуқаролик жамиятини шакллантиришдаги муштарак аҳамияти.
4. Берунийнинг сиёсий–хуқуқий қарашлари. Берунийнинг сиёсий-хуқуқий қарашларида тенглик ва тинчлик тўғрисидаги; давлат ва хуқуқнинг ривожланишида жўғрофий омилнинг таъсири борасидаги фикрлари.
5. Ибн Синонинг сиёсий-хуқуқий қарашлари.

Шарқ уйғониш даври шундай қомусий олимларни юзага чиқардики, уларнинг жаҳон маданияти ва илму фанига қўшган ҳиссаси ҳанузгача хайрат билан эътироф этилади.

Бу даврнинг ютуқларидан бири сифатида илм масканларига бўлган катта эътибор, олимлар учун яратилган шарт-шароитлар, диний илмлар билан бирга дунёвий илмларни тадқиқ этилганини кўрсатиш мумкин.

Айни даврда рўй берган қулай ижтимоий –маънавий шароит, диний бағрикенглик, сиёсий барқарорлик туфайли табиий ва ижтимоий фанларнинг ривожланиши учун катта имконият яратилишига туртки бўлгани омил сифатида Маъмун академиясининг ўрнини қайд этиш лозимдир.

Ушбу академиянинг илм-фан соҳасидаги ютуқлари замин тайёрлаган алломалардан бири Шарқ ва Ғарбда кенг танилган хоразмлик олим Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий бўлиб, унинг ҳақида немис олими Э.Видемани шундай ёзган: “Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий- биринчи мусулмон энциклопедиясини тузувчилардан бири бўлган”. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг энциклопедик асари “Мафотих ал-Улум” бўлиб, олим илмлар таснифида юнон фалсафасини алоҳида ўрганган, ҳамда бу ҳақда ўз асарининг кириш қисмида : “ ...Мен бу асарни икки қисмдан иборат қилиб туздим. Биринчи қисм шариат ва у билан боғлиқ илмларга, иккинчи қисм эса араб бўлмаган, яъни юнонлар ва бошқа халқлар илмларига бағишланган”,-деб ёзган.

Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий фалсафа илми асосларини ёритишда асосан Арасту ва Шарқ олимларининг, хусусан Абу Наср Форобий таърифларидан келиб чиққан.

Шу ўринда Шарқ уйғониш даври етказган буюк қомусий олим Абу Наср Форобий қолдирган сиёсий-хуқуқий таълимотларга эътибор берсак.

Ана шу даврнинг қомусий олим, мутафаккирлардан бири Абу Наср Форобийдир. Ул зотнинг тўлиқ исми-шарифлари - Абу Наср Муҳаммад ибн-Муҳаммад ибн-Тархон ибн-Узлуғ ал-Форобий ат-Туркий бўлган.

Форобий 873 (ёки 874) йилда Арис сувининг Сирдарёга қуйиладиган жойидаги Фороб туманида таваллуд топган (950 йилда Дамашқда вафот этган). Тадқиқотларга кўра, бу жой Шош (Тошкент)дан шимолроқда жойлашган бўлиб, у ерда асосан туркий қабилалар яшаганлар ва бу жой кейинчалик Ўтрор деб ҳам юритилган¹. Форобийнинг отаси Васиж шахрининг Фороб туманидан ер олиб, жойлашиб қолган, ўғуз ва қарлук қабиласидан чиққан турк ҳарбий бошлиқларидан бири бўлган, деган тадқиқот хулосалари мавжуд¹. Мутафаккирнинг болалиги шу ҳудудларда ўтган бўлиб, у ёшлик чоғидаёқ саводини чиқарган ва мавжуд илмлардан сабоқ олган. Тадқиқотларга таяниб қайд этиш лозимки, Ўрта Осиёда (Мовароуннаҳрда) болаларни 5 ёшдан бошлаб савод чиқариш ва илмга ўрганишга берганлар¹. Шубҳасиз, Абу Наср истеъдодли, зехни ўткир бўлгани боис унинг илмий қизиқиши соҳалари ҳам кенг бўлган. Ушбу эҳтиёжларни қондириш мақсадида дастлаб Фороб, Тошкент, Самарқанд ва Бухоро шаҳарларида таҳсил олган, кейинчалик у ўз юртини тарк этиб, илм-фан билан боғлиқ ҳаёт қайнаб-тошган

шаҳарлар (Боғдод, Қохира, Дамашк, Алеппо ва бошқа жойлар)га сафар қилади. Форобий ушбу юртларда одамлар ва жамиятлар ҳаёти билан танишади, турли миллат ва диний эътиқодга мансуб олиму-фузалолардан кўплаб илм соҳалари (фалсафа, тиб, мусиқа ва бошқалар) бўйича таълим олади, ўзи учун жуда муҳим бўлган илмий ва, айниқса, ҳаётий хулосаларни чиқарадики, бу унинг қатор илмий рисоалари ва фалсафий-ҳуқуқий қарашларида ўз аксини топади.

Маълумки, Форобий ҳаётининг кўп қисми ўша вақтларда Аббосийлар халифалигининг пойтахти ҳисобланган Боғдод шаҳрида ўтган. У бу ерда жуда яхши таълим олиб, қадим юнон олимларининг асарлари билан ҳам илк бор шу ерда танишган, араб тилини ҳам мукаммал равишда Боғдодда ўрганган. Бу шаҳарда турли мамлакатлардан келган савдогарларни, унинг гавжум бозорларида эса турли-туман халқ вакиллари учратиш, илмнинг турли соҳасига доир китобларни топиш мумкин бўлган, илмий-адабий суҳбатлар ва баҳслар ҳам бўлиб турган. Боғдодда турли илмларни ўқиш-ўқитиш ишлари анча яхши йўлга қўйилган бўлиб, юнон, ҳинд, форс тилларидаги илмий асарлар араб тилига кўплаб таржима қилинган. Шу боис ҳам бу шаҳар дунёнинг мусулмон ўлкаларидан (шу жумладан Ўрта Осиёдан ҳам) кўплаб олиму шоирларни ўзига жалб қилган.¹ Айниқса IX-X асрларда Боғдодда жуда кўп йирик олимлар етишиб чиққан, улар орасида Ўрта Осиёдан борган мутафаккирлар, хусусан, Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Фарғоний (Европада Алфраганус номи билан машҳур бўлиб, 861 йилда вафот этган), Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий (тахминан 850 йилда вафот этган) ва Мовароуннаҳрнинг бошқа олимлари ҳам Боғдодда яшаб, илмнинг турли соҳалари (астрономия, математика, жуғрофия, тиб, фалсафа, мусиқа сингарилар) ривожига катта ҳисса қўшганлар.

Мусо Хоразмий, Форобий, Фарғоний, Беруний ва Ибн Синонинг жаҳон илмига қўшган ҳиссалари ҳақида сўз борганда, уларнинг ижтимоий фанлар ривожига хизматларини айниқса, фикҳ-Ислом ҳуқуқшунослигини раванқ топтиришдаги хизматларини алоҳида кўрсатиш лозим. Бағдодда илмий ижод қилган ватандошларимиз яратган оламшумул ихтиро ва кашфиётлар Шарқ Уйғонишига, шу орқали Оврўпа Уйғонишига катта таъсир этган.

Айнан шу шаҳарда Форобий ҳам ўз билимини такомиллаштирган ҳамда кенг билимдонлиги, қадим юнон олимлари Арасту (Аристотель) ва Афлотун (Платон)нинг кўплаб асарларини мукаммал билгани боис, ўз даврида Шарқда ал-муаллим ас-соний, яъни Иккинчи муаллим, Шарқ Арастуси, унвонига мушарраф бўлган. Форобий умрининг охирини Алеппо ва Дамашқда ўтказди ҳамда ҳамадонийлар ҳукмдори, мусулмон динидаги исмоилийлик оқимига мансуб бўлган Сайф ад-Доулнинг ҳурмати ва эъзози остида яшаб-ижод қилади. Форобий сиёсий-ҳуқуқий таълимотини тўла англаб етишда ушбу фактнинг муҳим роли бор.

Форобийнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларига бағишланган қатор асарлари: «Фуқаролик сиёсати», «Фозил шаҳар аҳолисининг қарашлари», «Бахт-саодатга эришув ҳақида», «Бахт-саодатга эришиш йўллари ҳақида» ва бошқа қатор рисоаларини у яратган универсал ижтимоий тизимнинг яқунловчи қисми дейиш мумкин. Умрининг сўнгги давларида маромига етказган ушбу таълимотини Форобий қадим юнон илмидан, айниқса, Арасту ва Афлотуннинг сиёсий-этик қарашларидан, шунингдек, қадимги Шарқ ижтимоий ғояларидан кенг фойдаланган ҳолда, қолаверса, ўз даврининг ижтимоий турмуши муаммоларини чуқур ўрганиш асосида яратган.

Форобий жамият пайдо бўлиши ҳақида ўз концепциясини илгари сўради. Одамларнинг ўзаро бирлашишлари сабаблари сифатида куйидаги энг муҳим шарт-шароитларни эътироф этади: аввало, инсонлар, бир-бирининг ёрдамига муҳтождирлар, шу нуқтаи назардан уларнинг ижтимоий вазият ва ҳолатлари бир хилдир; иккинчидан, бир жамиятга бирлашган одамларнинг ҳар бир инсон эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилган фаолияти ҳам ижтимоий, ҳам индивидуал мукамалликни қўлга киритишга хизмат қилади. Шу боис ҳам кишилик жамиятининг пайдо бўлиши, Форобий фикрига кўра, эзгу мақсадларга асослангандир. Масаланинг шу тариқа англаниши фозил шаҳар (давлат)лар пайдо бўлиши заруратининг муҳим ижтимоий-фалсафий асосидир, зеро бундай шаҳар (давлат)лар Форобий томонидан кишилик бирлашмаларининг энг олий шакли деб эътироф қилинади.

Форобийнинг жамият ҳақидаги таълимотининг ўзига хослиги, қолаверса, янгилиги шу эдики, у жамият пайдо бўлишини, унинг шаклланиши ва ривожланиши муаммоларини одамларнинг табиий, ижтимоий-моддий эҳтиёжлари асосида тушунтиришга, англаб етишга ҳаракат қилган.

Форобий ёзишича, ўз табиатига кўра ҳар бир инсон шундай яратилганки, ўзининг турли (ҳаётий-зарурий ва бошқа) этиёжларини қондириш ва мукамаллик (комил инсонлик) даражасига эришиш борасида у жуда кўп нарсаларга муҳтождир ва бу нарсаларни у бир ўзи таъминлай олмайди. Шу боис, ушбу эҳтиёжларни қондириш ва бу учун зарур бўлган нарсаларга эришмоқ йўлида, у, ўзига ўхшаган одамлардан ташкил топган маълум бир жамоага муҳтожлик сезади. Айтилган вақтда ҳар бир инсон ўзига ўхшаган бошқа бир инсонга нисбатан юқорида қайд этилган вазият (эҳтиёжларни қондириш) нуқтаи назаридан айнан бир хил ҳолатда бўлади. Шунинг учун ҳам бир-бирига ёрдам берувчи одамлар фақат бирлашиши (жамоа бўлиб яшаши) орқали барча зарур эҳтиёжларини қондира оладилар ва шу йўсинда ўзларига табиатан ато этилган мукамалликка (эмонация жараёни асосида) эриша оладилар.¹

Шундай қилиб, Форобий кишилик жамияти пайдо бўлишининг табиий ғоясини илгари сўради. Фақат ўзаро алоқадорлик, ўзаро ҳамкорлик орқали ҳамда ижтимоий гуруҳ таркибида инсон маънавий камолотга эришиши мумкин. Зеро, инсон ўз моҳиятига кўра ижтимоий мавжудоддир ҳамда у комилликка эришмоқ йўлида зарур барча нарсаларни қўлга киритмоқни бошқа одамлар билан бирлашиш ва маълум бир ҳудудда яшаш орқали амалга оширади¹.

Форобий кишилик жамияти моҳиятини очар экан, уни сон ва сифат жиҳатдан тафсифлайди. Шу асосда у жамиятни икки типга, яъни: тўлиқ ва тўлиқ бўлмаган жамиятларга бўлади. Ўз навбатида тўлиқ жамиятлар уч қисмдан - хусусан: ўлкан (буюк), ўрта ва кичик жамиятлардан иборат деб кўрсатилади. Форобий бутун ер юзидаги инсониятни ўлкан (буюк) жамият сифатида эътироф этиб, унинг таркибига барча қуйи даражадаги жамиятлар киради, деб қайд этади. Унинг таълимотига кўра, ўрта жамият эса буюк жамиятнинг бир қисми бўлиб, ер юзининг маълум бир ҳудудини эгаллаб турган алоҳида бир халқ жамоасида ўз аксини топади. Кичик жамият ҳам ўз навбатида ўрта жамиятнинг (халқ бирлигининг) бир қисми бўлиб, ушбу халққа тегишли бўлган ҳудуддаги маълум бир шаҳар аҳолисидан ташкил топади.

Тўлиқ бўлмаган жамиятлар эса алоҳида олинган шаҳарнинг турли қисмларидан иборат: а) қишлоқлар ёки аҳоли яшайдиган овуллар, гарчи улар шаҳар ҳудудига кирмасалар ҳам ушбу шаҳарга хизмат кўрсатганлари боис унинг бир қисми ҳисобланадилар; б) шаҳардаги маҳалла уюшмалари; в) кўча; г) оила¹, мутафаккир фикрича, ўзаро бирлашган одамлар сонининг ортиши эвазига инсондаги, қолаверса, жамиятдаги мукамаллик ўсиб боради.

Форобий инсон қадр-қиммати камситилмайдиган жамиятни орзу қилади. Шу боис у «Давлат арбобининг ҳикматлари» рисоласида доимий урушлар ва зўравонликка асосланувчи жамиятни адолатсиз, жоҳил жамият сифатида қоралайди.

Форобийнинг фикрича, халқлар: бир халқ иккинчисидан уч табиий нарсалар билан фарқ қилади: табиий-маънавий хулқ-атвор, табиий характери ҳамда, учинчидан, маълум маънода табиий бўлган ва инсоннинг характерли хусусияти ҳисобланган яна бир нарса - тил билан, яъни фикрни етказиш воситаси бўлган нутқ билан фарқланади.¹

Форобий шаҳарларни моҳият ва мазмун жиҳатдан, улар аҳолисининг турмуш тарзи, хулқ-атворидан келиб чиқиб, асосан қутбланишган икки гуруҳга, хусусан, фозил шаҳарлар (ал-мадина ал-фазила) ва уларнинг зидди бўлган жоҳил шаҳарлар (ал-мадина ал-жоҳилия)га бўлади. Унга кўра, адолатсизлик ва зулм ҳукм сурган шаҳарлар жоҳилдир. Одамларнинг бир-бирларини қўллаб-қувватлаш ва шу асосда бахт-саодатга эришиш мақсадида бирлашиб қурган шаҳарлар эса фозилдир. Бир-бирига ёрдам қўлини чўза оладиган ва ижтимоий моҳият-мазмундаги бахт-саодатга эришувга биргаликда интиладиган халқ (Форобий табири билан айтганда, тўлиқ типдаги ўрта жамият) ҳам фазилатли халқдир.

Мутафаккир қайд этадики, агар шу тариқа барча халқлар ўзаро ҳамкорлик қилсалар, бутун ер юзи (буюк жамият) ҳам фазилатли бўлади. Айнан шу ғояларда Форобийнинг сиёсий идеаллари айниқса ёрқин намоён бўлади. Гарчи фозиллар шахри (давлати), адолатли жамият ҳақидаги ғоялар Форобийнинг ҳаёлий (утопик) орзуларига асосланган бўлса-да, бу ўз даври учун илғор қарашлар эди. Маълумки, бундай ҳаёлий ғоялар мавжуд ижтимоий воқеликдан қониқмаслик, ундаги ижтимоий-сиёсий меъёрлар, турмуш тарзи ва турли қонун-қоидалардан, шу жумладан, мавжуд маънавий-ахлоқий муносабатлардан норозилик натижасида юзага келади.

Мукамал (идеал) шахарни Форобий ўта соғлом инсон организмга ўхшатади ҳамда унинг барча қисмлари бир-бирига узвий боғлиқ ҳолда, ҳамкорликда фаолият юргизишини қайд этади.

Биринчи гуруҳга тааллуқли давлатлар ўз фуқароларига нормал ва фаровон турмуш учун зарур шароитларни яратишга қодир эмаслар, бундай давлатлар орқали ҳақиқий бахтга эришишни тасаввур қилиш ҳам мумкин эмас. Чинакам бахтга саховатли, адолатли давлатлар орқалигина эришиш мумкин. Бу хусусда Форобий «Пировард бахтга эришиш ва уни сақлашга имкон берадиган турмуш тарзи ва имкониятлари мавжуд бўлган шахар ёки халқдаги бошқарувгина саховатли бошқарувдир. Бундай иш билан шуғулланиш саховатлидир. Бундай машғулотларга асосланган сиёсат саховатли сиёсатдир. Бундай сиёсат йўлбошчилик қилаётган шахар ва халқ ҳисобланади. Пировард бахтга ҳақиқий бахтга эришишни эмас, балки турмушдаги фаровонликлардан биттасига эришишни мақсад қилиб қўядиган ва оммага фаровонлик қилиб кўрсатадиган бошқарув ва бундай бошқарув ҳамда сиёсат билан шуғулланиш саховатли деб қаралмайди, уларни жоҳил бошқарув, жоҳил сиёсат, жоҳил машғулот деб қаралади.

Саховатли давлат ҳукмдори бўлиш - дейди чуқур ишонч билан Форобий – жуда қийин, маъсулиятли вазифадир. Бундай давлат тепасида ҳар қандай тасодифий кишилар турмаслиги керак. Саховатли давлатга бошчилик қилишга даъвогар бўлган киши табиатига кўра, бошқарувга мойил ва бундай маъсулиятли ишга тайёрланган бўлиши керак. Қуйидаги талабларга жавоб берадиган кишигина ана шундай киши ҳисобланиши мумкин. Тўрт мучали соғлом, нотик ва бошқаларни ҳам тинглай оладиган, ўтқир зеҳнли, ўта ақлли, маърифатпарвар, нафсини тия оладиган, ҳақиқатпарвар, фиску - фасоддан йироқда юрадиган, адолатли, ўта ғурурли, ор-номусли, қалби табиатан тоза ва ҳар қандай тубан ишлардан юқори бўлиши ҳамда юксак ишларга интилувчан, бойликка, мол-дунёга қизиқмайдиган, қонунсизлик, зўравонлик тарафдорлари билан курашувчи, қатъиятлилик, жасурлик, марду-матонатлилик намунаси бўлиши керак.

Аммо мутафаккир фикрича, бу талабларнинг барчасига бир йўла мувофиқ келадиган инсонни топиш қийин, аслини олганда мумкин ҳам эмас. Шунинг учун қўйидаги олтита талабга жавоб берадиган шахсни давлат тепасига қуйиш мумкин. Донишманд, қонунларни, урф-одат ва қоидаларни биладиган, хотираси кучли, ўз хатти-ҳаракатларида жамият қонунларига амал қиладиган ва бошқалардан ҳам шуни талаб қиладиган, ўзидан олдинги ҳукмдорлардан тегишли қонунлар қолмаган бўлса, янги қонунларни қабул қила оладиган, ҳар қандай вазиятда аҳволни тез англаб оладиган, чора-тадбирларни қўллай оладиган, фаҳм-фаросатли, энг олий мақсади шахар фаровонлигини таъминлаш, ҳарбий юришларда мохир яъни ҳам, ҳарбий санъатда, ҳам давлатни бошқариш санъатида юксак маҳорат эгаси бўлиши керак.

Агар бу барча фазилатларга эга бўлган киши топилмаса, бири доно бўлган, иккинчиси эса қолган шартларни қониқтирадиган икки киши топилса, бу иккала киши шахар – давлатни бошқариши мумкин. Агар бу фазилатлар икки ва ундан ортиқ кишилар гуруҳида мужассам бўлса, бундай ҳолатда уларнинг ўзаро келишуви остида жамоа бўлиб давлатни бошқариш мумкин, - деган ғояни илгари сўради.

Форобийнинг фикрича, қонунларга риоя қилишнинг энг муўим шарти қонунларни мамлакат, давр, давлат ва ўалқ манфаатларини, жамияти турли табақалари, маҳаллий урф-

одатлар, анъаналарни, фуқаролар ҳуқуқий маданияти даражасини назарда тутиб чиқарилишидир.

Агар қонун бу омилларни назарда тутмай чиқарилган экан, унинг ўаётга татбиқ этилишини талаб қилиш мумкин эмас. Бундан ташқари, қонунлар адолатли бўлиши керак, акс ўолда улар ўз зиммасидаги вазифаларни бажара олмайди. Қонунлар ижросини назорат қилиш – ҳукмдорнинг муҳим бурчидир. Бу ишда иккиланишлар, сусткашликлар, муросасизликлар бўлиши мумкин эмас. Қонунларга қатъий риоя қилиш, давлат ишларида қаттиқ тартибнинг бўлиши сиёсий-ҳуқуқий ҳаётнинг асосий тамойилидир.

Қуриб чиқиладиган давр қомусий олимлар, мутафаккирлар меросида халқаро ҳуқуқий масалалар сезиларли ўринни эгаллайди. Улар одамлар, ўалклар ва давлатлар ўртасида тинчлик ва дўстликнинг буюк тарафдорлари бўлишган. Доимий урушлар, бир-бирларига душманларча муносабатда бўлиш инсон табиатида зиддир. Бу нуқсонлар ҳайвонот оламига хосдир. Одамларга келсак, - таъкидлайди Форобий – инсонийлик боғловчи асос сифатида чиқади ва одамлар, улар инсон зотидан келиб чиққанлари учун ҳам ўзаро тинчликни қуллаб қувватлашлари керак.

Бахт-саодатга эришиш мақсадида бир-бирига ёрдам берадиган халқ, барча шаҳарлар, саховтли ўалқдир. Шундай қилиб, агар халқлар бир- бирларига бахтга эриши йўлида ёрдам берсалар бутун замин саховатли дунёга айланади.

Буни эсда тутинг: *Форобийнинг фикрига кўра*, қонун ишлаб чиқарувчилар шаҳар аҳлини яхши одатларга ўргатадилар. Бу -ҳар бир қонун ижодкорининг мақсади.

Агар кимки, бунинг уддасидан чиқа олмаса, ўз мақсадига етиша олмайди, мағлубиятга учрайди. Мана шунинг ўзи ҳам яхши асосий қонун билан ёмон Асосий қонун орасидаги тафовутни белгилайди.

Абу Райҳон Берунийнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари

Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад, яъни бизга Абу Райҳон Беруний таҳаллуси билан танилган илк уйғониш даврининг буюк мутафаккирларидан бири 973 йилнинг 4 сентябрида Кат шаҳрида таваллуд топди. Беруний фаннинг барча соҳаларида самарали ижод қилган, унинг илмий мероси жуда кенг ва ранг-барангдир, олимнинг 160 дан ортиқ асарларига назар ташлаб буни билиб оламиз.

Берунийнинг илмий иш соҳасидаги зўр қобилияти унинг кўпчилик замондошлари ва кейинги олимлар томонидан эътироф этилган. Беруний зотан илмий қизиқишлари ниҳоятда кенглиги ва чуқурлиги ва илмий-назарий таҳлилари-ю, таълимотининг беназирлиги, умумдунё тан олган ҳақиқатдир. Унинг иккинчи Птолемей дейишларининг ҳам сабаби – айнан шу ҳақиқат самарасидир.

Беруний 1010 йил «Ўтмиш авлоддан қолган ёдгорликлар» асарини ёзди. Беруний бу асарда биринчи манба асосида ва катта аниқлик билан қадимга греклар, римликлар, форслар, хоразмликлар каби бир қанча халқларнинг дини, урф-одати, қонун-қоидалари ҳақида ёзади.

Умуман, Берунийнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари унинг “Ҳиндистон”, “Минералогия”, “Геодезия”, “Ўтмиш авлодлардан қолган ёдгорликлар” каби асарларида қайд этилган.

Берунийнинг сиёсий ғояларидан бири унинг давлат пайдо бўлиши ҳақидаги қарашларидир. Унинг фикрича, одамлар ўз душманида қарши курашиш ва ўзларининг зарурий эҳтиёжларини қондириш учун уюшган ҳолда яшаш ва ишлашга мажбурдирлар. Беруний «Минераллар» асарида эҳтиёжлар турли хил бўлиб, у фақат бир неча уюшсагина қониқтириши мумкин, деган ғояни илгари сўради. Шунинг учун одамлар шаҳарлар яратишга муштаракдирлар, дейди.

Беруний одамларнинг жамоа бўлиб яшашларининг асосий қоидалари бу ўзаро ёрдам, бир-бирлари билан тинч яшаш, умумий манфаатлар учун ишлаш каби принципларга асосланган

бўлиши керак. Инсоннинг асосий вазифаси – бу меҳнат қилишдир. Чунки барча нарсаларга меҳнат орқали эришилади. Кишиларнинг бой ва камбағал бўлишининг, эзувчи ва эзилувчиларга бўлинининг асосий сабаби – мулкий тенгсизлик эканини тушунтиради ва фуқаролар ўртасида тузилган меҳнат ва айирбошлаш шартномаларини икки турга бўлади: 1-қонуний ёки адолатли шартномалар – бунда меҳнатга яраша иш ҳақи олади. 2-қонунсиз ёки адолатсиз шартномалар – бунда тенгсизлик, зўрлик, қаллоблик амал қилиб, бунда фақат бир томоннинг манфаатлари эътиборга олинади.

Беруний давлат ва ҳуқуқни пайдо бўлиши ва уларнинг вазифалари масалаларини Форобий каби, табиий эҳтиёжлардан қидиради. Берунийнинг фикрича, одамлар ижтимоий адолатли тартиб-қоида ўрнатиш учун, яъни шартномага асосланиб давлатга бирлашадилар ва Берунийнинг ғояларида диспотияга қаршилик ҳисси сезилиб туради. Маърифатли шоҳлар эса улуғлар экан, унинг фикрига кўра, жамият подшоҳга хизмат қилмай, подшоҳ жамиятга хизмат қилиши керак.

«Идора қилиш ва бошқаришнинг моҳияти балки бошлиқ золимлардан азият чекканларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, бировларнинг тинчлиги йўлида ўз тинчлигини йўқотишдир. Бу уларнинг оиласини, уларнинг ҳаёти ва мол-мулкини ҳимоя қилиш ва қўриқлаш йўлида бадан чарчашидан иборат». Унинг сиёсий қарашларида давлат бошлиғи табиатан бошқариш қобилиятига эга бўлиши лозим. Бунинг учун эса давлат бошлиғи давлатнинг муҳим масалаларини ҳал этишда донишмандларнинг қонунларига амал қилиши лозим. Бунда Беруний Арстунинг Искандарга қилган насиҳатларини, ҳамда Искандарнинг уларга амал қилганини мисол қилади. Берунийнинг фикрича, «одил ҳокимнинг вазифаси олий ва паст табақалар, кучлилар ва кучсизлар орасида тенглик, адолат ўрнатишдан иборатдир».

Беруний давлат ҳокимиятни наслдан-наслга ўтиб туриши қонун-қоидасига қараб, подшолик меросга айланганини кўриб, инсоннинг жамиятда тугган ўрни наслнинг қадимийлиги, авлод-аждодларнинг хизматлари билан белгиланишига қарши чиқади. Бу ҳақда шундай: Кимки ўзининг марҳум қариндош-уруғи ва бувалари орқали мансабга (подшолик ёки ҳокимликка) эришаман деса унинг ўзи марҳумдир, лекин марҳум авлодлари барҳаётдир» дейди.

Унинг фикрича, у ёки бу давлат арбобининг ҳокимиятни бошқаришга яроқлилиги унинг авлодлари қобилятидан бўлмай, балки унинг давлатга раҳбарлик қилишдаги ўз қобилятига боғлиқ бўлади.

Бундай ташқари, яна одамларнинг ранги, тили, ташқи кўринишининг турлича бўлиши фақат наслига боғлиқ бўлмасдан, балки улар яшаётган муҳитга, ҳавога, сувга ҳам боғлиқ, деб ёзар экан, унинг фикрича, турлича давлатларнинг мавжудлиги, турли ҳукмдорларнинг бўлиши ҳам юқоридагиларга боғлиқлигини таъкидлайди.

Беруний жамиятни бошқаришда биз бу ҳақда юқорида ҳам эслатиб ўтгандик, яъни жамият подшоҳга хизмат қилмай, балки подшоҳ, жамиятга хизмат қилиши кераклигини қўллаган: «Идора қилиш ва бошқаришнинг моҳияти азият чекканларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, бировларнинг тинчлиги йўлида ўз тинчлигини йўқотишдан иборат», - дейди.

Берунийнинг сиёсий қарашларида давлатни бошқариш учун халқ томонидан сайлаб қўйиладиган ҳоким одил ва халқпарвар бўлиши ғояси илгари сурилади.

У ушбу ғояни ўзининг «Минералогия» асарида бир ҳикоят мисолида ёзган:

«У ерда ўлкани идора қилиш аъёнлари ва ер эгалари ўртасида навбатма-навбат бирига ўтиб турармиш, кимга навбат келса, ўша уч ой ҳукм юритармиш. Муддат тугаши билан ўз-ўзидан ўлкани идора қилиш амалидан тушиб миннатдорчилик учун садақа беради ва ўз аҳли орасига қайтади, у билан гўё кишандан бўшагандай хурсанд бўлар ва ўз иши билан банд бўлар эмиш. Бу шунинг учунки, давлатни идора қилиш роҳатдан маҳрум бўлиш деган сўздир. Бунда у ўша жойдаги эзувчиларни эзилувчиларга нисбатан адолатли қиламан, деб тинқасини қуритиш деганидир. Бу эса ўз қули остидагилардан ва уларнинг ўзларини ҳимоя қилиш учун уруш тадбирини тайёрлаш борасида ўз жонини қийнашдир...».

Беруний, ҳукмдорлар ўз давлатини идора қилиш сиёсатида адолатли қонунлардан тўғри фойдаланмасдан, уни бузиш орқали халққа хиёнаткорлик қилишларини, оқибатида эса, бундай сиёсат давлатнинг вайрон бўлишига ва тартибсизликка сабаб бўлишини, ёзади.

Берунийнинг ҳуқуқий қарашларида адолатлилик, оила никоҳ муносабатлари, жиноят ва уларга белгиланган жазолар алоҳида ўрин тутади.

Жумладан, унинг фикрича, жамиятдаги ахлоқсизликнинг энг ёмон кўриниши зўравонлик ва ўғирликдир. Бу каби жиноятлар жазоланиши, уларни содир этган шахсларни қайта тарбиялаш ҳақида ўз фикр–мулоҳазаларини билдирган:

«Ўғирликка келсак – ўғирланган нарсанинг миқдорига қараб жазо берилади. Баъзан зўр даражада ва ўрта даражада халқларга иборат бўладигандек жазо бериб, гоҳо қийнаш ва тавон тўлаштишга, гоҳо халқ ўртасига чиқариб ёйиш ва ошкора қилиш билан тўхтатилади». Унинг фикрича, агар ҳақиқат учун кимки, гувоҳликка чақирилган бўлса, гувоҳни подшолар олдида рост гапиришда уларнинг савлатларидан кўрқмасликка даъват этар экан, улар гавдангизга ҳукмронлик қилишлари мумкин, аммо виждонингизга тега олмайдилар, деб таълим беради. Чунки айнан ёлғончилар, разолатдан тап тортмай, уят, ор-номусни кадрлай олмайдиган кишилар бўлади. Улар ўз тубанликлари туфайли бахт-саодатга ёлғон-яшиқ ёрдамида эришишга интиладиган кишиларки, уларга қарши курашиш фақат мард кишига хослигини таъкидлайди.

Унинг оила ва никоҳ хусусидаги фикрига кўра, «Халқлардан ҳеч бири ҳам никоҳдан холи эмасдир. Ҳар миллатнинг никоҳга оид ўзига хос расми ва одати борлигини қайд этади.

Беруний ўзининг «Ҳиндистон» асарида халқлар ўртасидаги урушларни қоралайди. Унинг фикрича, айнан урушлар тараққийга ғов бўлади. Шунинг учун ҳам халқлар ўртасидаги тинчликни сақлаш, давлат бошлиқларининг асосий вазифаси сифатида қараб, ҳукмдорлар ташқи давлатлар билан ўзаро муносабатида элчиларга алоҳида талабчанлик билан қарашларни таъкидлайди. Элчиларнинг инсонийлик жиҳатлари давлатлараро муносабатнинг таянчи бўлишини ёзади.

Ибн Синонинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари

Шарқ илк уйғониш даврининг буюк алломаси, йирик файласуф олими Абу Али ибн Сино - Оврўпада Авиценна номи билан машҳур мутафаккир 980 йил Бухоро вилоятининг Афшона қишлоғида туғилган.

Ибн Сино асарлари 450 дан ортиқ бўлиб, бизгача фақат 160 га яқин асари етиб келган. Китоб ул-инсоф, Инсоф китоби, Китоб ун-нажот Нажот китоби, Донишнома, Рисолаи тадбири манзил, тиббиётга оид Тиб қонунлари, Китоб уш-шифо каби асарлари дунёга машҳурдир.

У ўз даврида Шарқ ва Оврўпада Шайх-Ур-Раис, Олимлар бошлиғи, Табиблар подшоҳи каби буюк номларга сазовор бўлган.

Ибн Синонинг ижтимоий-сиёсий қарашлари Форобий асарлари таъсирида шаклланган ва шу боис ўрта асрлардаги барча фанлар Ибн Сино эътиборидан четда қолмади. Ибн Синонинг асосий фалсафий асарлари «Китоб-аш шифо», «Донишнома», «Нажот», «Китоб-ул инсоф», «Уржуза», «Ичак санчиқлари», «Аҳд рисоласи», «Ахлоқ ҳақидаги рисола» асарлари инсон саломатлиги, инсон хулқини, феъл-атворини, ахлоқ илмини ўз ичида мужассамлаштирган.

Ибн Сино «Донишнома» китобида ўз даврида маълум бўлган илмларни иккига: амалий ва назарий илмларга ажратади. Биринчиси – бизни ўз хатти-ҳаракатларимиздан хабардор қилади. Унинг фойдаси шундаки, у шу дунёдаги илмларимизни йўлга солиш учун нималар қилишимиз лозимлигини ўргатади. Иккинчиси эса бизнинг жонимиз ўз шаклини касб этиши ва у дунёда бахтиёр бўлиши учун буюмларнинг борлиқ ҳолати ҳақида бизни хабардор қилинади.

Амалий илмларнинг ўзини Ибн Сино яна уч турга ажратади:

Биринчиси, мамлакатни идора қилиш;

Иккинчиси, уйни идора қилиш;

Учинчиси, ўз-ўзини идора қилиш.

Демак, Ибн Сино амалий илмлар деганда. Инсоннинг амалий ҳаракати билан боғлиқ бўлган илмларни тушунади. Жамиятни, халқни, мамлакатни идора қилишни, урни бошқаришни, оила муносабатларини тартибга солиш, кишиларнинг ўз-ўзига қандай муносабатда бўлишлари ҳақидаги Амалий билимларини Ибн Сино маънавият, одоб-ахлоқ ҳақидаги билим, деб қарайди.

Ибн Синонинг одоб-ахлоқ ва инсонпарварлик ҳақидаги таълимоти катта илмий-амалий, тарбиявий аҳамиятга эга. Бу таълимот инсон олам ривожланишининг тожи бўлиб, у буюк шараф ва ҳурматга лойиқдир, деган фикрга асосланади. Унинг фикрича. Инсон оламдаги мавжудотлар ичида энг буюк зотдир. Шунинг учун ҳам аллома ҳар бир кимсадан инсон номига лойиқ бўлишини талаб қилади.

Ибн Сино ўзининг фалсафий таълимотида яхшилик ва ёмонлик, адолат ва адолатсизлик, роҳат ва азоб-уқубат, ифбат, шарм-ҳаё ва беномуслик, саҳийлик ва бахиллик, донолик ва жоҳиллик, севги ва нафрат, поклик ва нопоклик, вафодорлик ва бевафолик, камтарлик ва манманлик, мақтанчоқлик сингари одоб-ахлоққа тааллуқли масалаларга алоҳида эътибор билан қарайди. Алломанинг «Ахлоқ ҳақида рисола», «Бурч ҳақида рисола», «Нафсни покиза тутиш ҳақида», «Ҳикмат булоқлари» асарларида кишилар Амалий фаолиятида намоён бўладиган хусусиятлар тўғрисида тўлиқ маълумотлар берилган. Унинг фикрича, яхши ва ёмон хулқларнинг ҳаммаси одатдан пайдо бўлади. Айни пайтда у одамларнинг яхши ёки ёмон бўлишига ҳукумат аҳллариининг таъсири ҳам зўр бўлади.

Ибн Сино «Донишнома» асарида яхшилик тушунчаси икки маънога эгалигини, яъни биринчиси, ўз табиатига кўра яхшилик, иккинчиси, бирор кимса учун қилинган яхшиликдан иборатлигини эслатиш лозим. Яхшилик ва ёмонлик мазмунан ва моҳиятан ўзаро тубдан зид тушунчалардир. Яхшилик, эзгулик бўлмаган жойда ёмонлик бўлади. Ёмонлик эса яхшиликни йўқ қилишга, унинг ривожланиши, кенг ёйилишига йўл қўймасликка ҳаракат қилади.

Ибн Синонинг сиёсий қарашларида характерли бўлган нарса бу идеал давлат тўғрисидаги ғояси. Унинг фикрига кўра идеал давлат тепасида маърифатпарвар шоҳ туриши лозим. Жамият аъзоларининг барчаси фойдали меҳнат билан шуғулланиши керак. Ибн Синонинг фикрига кўра, идеал давлат таркиби учга бўлинади:

маъмурий ишлар билан шуғулланувчилар

ишлаб чиқарувчилар

3 – ҳарбийлар

Ибн Сино ўзининг «Рисолаи тадбири манзил» асарида шундай ёзади: «Агар барча одамлар шоҳлар билан, султонлардан иборат бўлса ёки ҳаммалари оддий меҳнатқашлар бўлса, уларга раҳбарлик қилувчи султонлар бўлмаса, улар ўлган бўлардилар». Ибн Сино аҳолининг барчасини бутунлай бойиб кетишига ёки қашшоқланиб кетишига қарши бўлган.

Ибн Синонинг ижтимоий-сиёсий қарашлари Форобий асарлари таъсирида шаклланган деб юқорида қайд этгандик, чунки унинг қарашларида Форобий таълимотининг таъсири кучли бўлган.

Жамиятнинг пайдо бўлиши тўғрисида Ибн Сино: «Инсон ўз шахсий эҳтиёжлари мустақиллиги маъносида алоҳида ажралган эмас, чунки уларни инсон зотининг бошқа вакиллари билан бирлашмай туриб қондирилмайди» деб айтган.

Ибн Сино фикрича, «Аъзолари учун умумий қонунлар қарор топган мамлакатда адолатсизлик бўлиши мумкин эмас. Жамият аъзосининг адолатсизлиги жазоланиши керак. Агар ҳукмдорнинг ўзи адолатсиз бўлса, унга қарши ғалаён жамият томонидан маъқулланиши ва қўллаб-қувватланиши керак».

Ибн Сино ўзининг «Кўрсатмалар ва ўғитлар» китобида бундай ёзади: «Инсон ўз шахсий эҳтиёжларининг мустақиллиги маъносида алоҳида ажралган мавжудод эмас, чунки у ўз эҳтиёжларини инсониятнинг бошқа вакиллари билан мулоқотда бўлмай туриб кониктира олмайди».

Одамлар ўртасида қарор топадиган алмашиш ва ўзаро муносабатлар жараёнларида ўар бир киши ўзга кишини қандайдир эҳтиёждан халос этади, агар ҳар бир киши ҳам нарсани ўзи бошқарадиган бўлса, унинг зиммасига ўта мураккаб, қўлидан келиши гумон бўлган вазифа ишлатилган бўларди. Бунинг натижасида кишилар ўртасида битишув, адолат ва қонуннинг қарор топган нормалари зарур бўлади, қонуншунос эса бундай қонунга алоҳида белгиларга эга бўлганлиги туфайли мажбурийликни касб этиши керак.

Шунингдек, хайрли хатти-ҳаракатларни амалга оширувчилар учун ҳам, ёмон хатти-ҳаракатларни амалга оширувчилар учун ҳам буларнинг барчаси кимга маълум бўлса ва буларнинг барчасидан хабардор ҳамда ҳар нарсага қодир бўлгандан олинадиган мукофот назарда тутилган бўлиши керак. Шунинг учун ҳақамнинг ва қонуншуноснинг устуворлигини тан олиш зарур ва одамларнинг ўз хатти-ҳаракатларида амал қиладиган сабаблардан бири уни эслаш бўлиши керак.

Қомусий олимларнинг фикрига кўра, ижтимоий муносабатларни тартибга солишда мамлакатда амалда бўлган қонунлар миқдори эмас, балки уларнинг сифати ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Қонунларнинг сифати эса кўп жиҳатдан қонуншуносларнинг тафаккур қобилиятлари, билимлари савиясига боғлиқ бўлади. Нодон қонуншунос ҳеч қачон тараққийпарвар қонунлар ижодкори бўлолмайди. Қонунларнинг барқарорлиги, барча кишилар табиатан тенг бўлганликлари туфайли қонунларнинг бошқарилиши ва барча учун мажбурийлиги тарафдори бўлганлар. Бу борада Аҳмад Югнакий шундай деган. Ўзини бойликлари туфайли таккабуруна тутадиган киши - мақтанчоқлик қилади холос, зеро ўлим барчага баробардир. Агар димоғи баланд киши мен улуғ зотданман деса, мен унга барча халқлар бир ота, бир онадан туғилганлар, яъни барча одамлар тенгдирлар деб кескин жавоб қайтараман.

Қонунларга риоя қилиш барчанинг муқаддас бурчидир, деб ҳисоблашади, ушбу давр мутафаккирларимиз. Агар ҳукмдор ўзи чиқарган қонунларга риоя қилмаса, у бошқа мансабдор ва фуқаролардан уларга риоя қилишларини талаб қилишга ҳақсиздир.

Беруний, Ибн Сино, Юсуф Хос Хожиб ва бошқа мутафаккирлар ҳам давлатни адолатли ва адолатсиз давлатга ажратадилар. Улар адолатсиз давлат инсон табиатига зидлигини, онг принципларига номувофиқлиги, бундай давлатларда ҳокимият ўзбошимчалик ва зўравонликка асосланганлигини, уларни илмдан узоқ, жоҳил ҳукмдорлар бошқаришини қайд этадилар. Бундай давлатлар ўз халқларини талаш билан шуғулланадилар. Улар тажовузкор урушлар олиб бордилар, бошқа халқларни асоратга соладилар, уларнинг бойликларини талайдилар. Бундай давлатларнинг асосий принциплари адолатсизлик, қонунсизлик, шафқатсизлик, ўзга давлатларга душманлик назари билан қараш ҳисобланади.

Умуман Ўрта Осиё, шу жумладан, Ўзбекистон мутафаккирлари асарларида жоҳил, адолатсиз давлатларнинг халққа қарши туси ҳар томонлама таърифлаб берилади, давлат органларида кенг тарқалган нуқсонлар фош этилади, ҳукмдорлар ва бошқа мансабдор шахслар кескин танқид остига олинади.

Қомусий файласуфлар, мутафаккирлар комил ишончига кўра ўзбошимчалик ва зўравонликка асосланган жоҳил, адолатсиз ҳокимият абадий эмас, бундай давлат вақти келиб ўз ўрнини адолатпарварлик, қонунийлик, инсонийликка асосланган ҳокимиятга бўшатиб беришга мажбур бўлади. Бундай ҳокимият фақат хайрихоҳ, адолатпарвар давлат ўз фуқароларига чинакам бахт-саодатга эришишлари учун, мамлакатда тартиб, осойишталик ва тинчликни қарор топтириш учун ҳамда қўшни давлатлар билан дўстона муносабатларни ривожлантириш учун зарур шарт-шароитларни яратиш мумкин.

Умуман олганда саховатли давлат, унинг бошлиғи – ҳукмдорнинг асосий ички вазифалари ўз фуқароларининг моддий аҳволларини яхшилаш, уларни ақлий тарбиялаш, адолатни, халқ маорифини қарор топтириш, эзгулик ва олий феъл-атворни жорий қилиш, ўз фуқаролари соғлиги, номуси, фазилатлари ҳамда мол-мулкни ўғрилар, босқинчилар, жинойтчилардан ҳимоя қилиш, фаннинг турли тармоқларининг ривожланиши учун шарт-

шароитлар яратиш, илм аҳлига ҳомийлик қилиш, адолатли қонунлар чиқариш, тартиб ва қонунийликни таъминлаш, мансабдор шахслар фаолиятини назорат қилиб боришдан иборатдир.

Мамлакатнинг ташқи вазифаларига мамлакатни ташқи душманларда ҳимоя қилишни ташкил этиш, давлат мудофаа қобилиятини мустаҳкамлаш, қўшин ҳақида ғамхўрлик қилиш, бошқа давлатлар билан савдо, маданий ва дипломатик алоқаларни ўрнатиш киради. Саховатли, адолатли давлат агар унда ҳокимият тегишли тартибда ташкил этилган ва у омилкор кишилар қўлида бўлган тақдирдагина ўзининг ички ва ташқи вазифаларини уддалаши мумкин. Бу муносабатда мутафаккирлар мансабдор шахслар, энг аввало ҳукмдорнинг шахсий ва ишга оид сифатларига алоҳида аҳамият берадилар.

Эътибор беринг!

Шарқ Уйғониш даври таълимотларидаги асосий сиёсий ва ҳуқуқий ғоялар.

Ушбу даврдаги сиёсий ва ҳуқуқий ғояларга таъсир этган омиллар.

Фаробийнинг давлат пайдо бўлиши ва уни бошқариш ҳақидаги қарашлари

Фаробийнинг ҳуқуқий қарашлари.

Ибн Синонинг сиёсий қарашлари.

Берунийнинг сиёсий қарашлари.

Ушбу мутафаккирларнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашларда қандай умумийлик бор, ва фарқли жиҳатлар.

Адабиётлар

1. Ҳ.Бобоев. Ўзбекистон халқларининг сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари тарихидан қўлланма.

2. Ҳ.Бобоев.,С.Хасанов.Берунийнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.

3. Фаробий. Фозил одамлар шаҳри. Т., 1993.

4. Ф.Муҳиддинова. Фаробийнинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги таълимоти.

5. Ф.Муҳиддинова. Фаробийнинг ҳуқуқий қарашлари.

6. Беруний. Туғилган кунининг 1000 йиллигига. Т., 1973.

4-мавзу. Мовароуннахрда сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар

Ўрта аср Мовароуннахр сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари.

Режа:

1. Юсуф Хос Ҳожибнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари, ҳамда давлат бошқарувида ахлоқий нормаларнинг тугган ўрни, идеал давлат лойиҳаси ва уларнинг аҳамияти.
2. Низомулмулкнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.
3. “Сияр ул-мулк”, (Сиёсатнома) асаридаги сиёсий-ҳуқуқий ғоялар
4. “Сиёсатнома”да давлат ва уни бошқариш масалалари.
5. Бурхонуддин Марғинонийнинг ҳуқуқий қарашлари. “Ҳидоя” асари ва ундаги ҳуқуқий масалалар; қозилик ва унга қўйилган талаблар.
6. Ўрта аср таълимотларида сўфизм ғоялари: Яссавия, Нақшбандия, Кубровия таълимотлари. Тасаввуф ва тарикат.

«Қутадғу билиг» асаридаги сиёсий- ҳуқуқий ғоялар

«Қутадғу билиг» «кутга, яъни бахт-саодатга эриштирувчи билим» демакдир. Ушбу асар буюк аждодларимиздан Юсуф Хос Ҳожиб қаламига мансуб XI аср туркий халқларининг ноёб ёзма ёдгорлиги бўлиб, асарда илм, маърифат, одоб-ахлоқ, давлатни бошқариш йўл-йўриқлари, миллий-маънавий қарашлар кенг қамровда аксини топган. Бу таълимот мазмун – моҳияти асосини инсон муаммоси ташкил қилади.

«Қутадғу билиг»да Оллоҳнинг ер юзидаги халифаси – Ҳазрати Инсоннинг ижтимоий моҳияти, ҳислат ва фазилатлари, кадр - қиммати, одоб-ахлоқи, маданияти, маърифати, барча мавжудотлар ичра буюк ва бебаҳолиги фалсафий таҳлил этилган. «Одамзод насли, - дейди, - аслида ер юзидаги барча жонлилар орасида энг улуғидир, аммо бу улуғлик билим билангина тўлиқлик, мукамаллик касб этади».

Асар асосида тўрт нарса ётади.

Бири тўғрилиқка таянч – АДОЛАТ,

Бири давлат эрур, у қутли ғоят.

Учинчи – улуғлик Ақл ҳам зако,

Тўртинчи – қаноат эрур бебаҳо.

Уларнинг ҳар бири алоҳида номларга эга. Адолатнинг номи – қунтуғди. Қунтуғди элиг вазифасини бажарувчи, яъни подшо, давлат бошлиғидир.

Давлатнинг номи – Ойтўлди бўлиб, у вазир вазифасини бажаради. Заковат, ақл эса Ўгдулмиш, қаноат – Ўзгурмиш деб номланади, ҳамда шулар орқали давлатни бошқариш масаласи таҳлил этилади.

«Қутадғу билиг»да билим ва заковат соҳиблари машғал, маърифат йўлини ёритувчи маёк деб талқин этилади. Муаллиф ҳукмдорларни, аҳли донишларни кадрлаш, ўзларини уларга яқин туришга, ҳадялар бериб олимлар кўнглини шод этишга даъват этади. Илмсиз кишиларни жоҳилларнинг қаторида қарайди. Бу ҳақида у «билимсиз кишилар бир мевасиз ёғоч, мевасиз ёғочни нима қилсин оч», - дейди у. «қутадғу билиг»да уқтирилишича, билим ва заковат тўғри ололмайдиган тенгсиз жавоҳирдир. Билим ва заковат асло соҳибини камбағал қилмайди. Киши билим билан юксалади, кадр - қиммат топади. Кимда билим бўлса у асл. Чунки билим кишини қашшоқ қилмайдиган бойлик. Юсуф Хос Ҳожиб инсон ҳаётида содир бўладиган барча ярамас ишлар билимсизлик, жаҳолат, нодонлик оқибати эканлигини таъкидлаб одамларни илм-маърифат ва маънавиятга чақирган эди. У ўз таълимотида илм-фан ва маданиятни халқ манфаати йўлида хизмат қилдириш зарурлигини қайта-қайта уқтирган. Достонда кишининг билимдонлиги унинг тили орқали намоён бўлиши ҳам айтиб ўтилган. Қайд этилишича, заковат

ва билимнинг очкичи тилдир. Бу ҳақида Юсуф Хос Ҳожиб шундай дейди: «Сўзингга эҳтиёт бўл, бошинг кетмасин, тилингга эҳтиёт бўл тишинг синмасин», «Билиб сўзласа, сўз донолик ҳисобланади, нодоннинг сўзи ўз бошини ейди», «Киши сўз туфайли кўтарилади, малик бўлади, кўп сўз бошни ерга эгади».

«Қутадғу билиг»да уқтирилишича, давлат бошлиғини улуғлайдиган, Эл-юртда мартабасини оширадиган асосий нарса - билим, ақл-идрок ва заковатдир. Билимли, оқилу-доно, тадбиркор, адолатли, эзгу ниятли кишилар бекликка муносибдир, дейилади. Асарда муаллиф беклар, ҳукмдорларни адолат шамчироғини икала кўлларида баланд кўтариб юришга, илм ва заковатни асос қилиб олган ҳолда давлатни идора қилишга, элни бошқаришга ундайди. Давлатни ақл-заковат, маънавият ва маърифат, адолат асосида бошқариш курул кучи билан идора қилишдан, Эл-юртни куч билан босиб, ушлаб туришдан минг чандон устундир. Бу «қутадғу билиг»нинг етакчи ғояларидан ҳисобланади.

Юсуф Хос Ҳожиб Эл-юртни гуллаб-яшнатиш, халқни бойитиш, тўқ-фаровон қилиш, эзгуликка ном чиқариш учун нималар қилиши, қандай инсоний фазилатларга эга бўлиши керак, деган саволни ўртага ташлаб, Ўгдулмиш номидан ўзи шундай жавоб беради: «Бек доно, ботир, жасур бўлиши керак, унинг билимли, заковатли, мулоҳазакор бўлиши тақозо қилинади. Очик юзлилик бекнинг яхши фазилатларидан биридир. Бундан ташқари бек эзгулик йўлида собит ва комил тўрмоғи керак. Билим иш бошини белгиласа, идрокни юритиш барча юмушларни ўнглайди. Билим билан эл ёмон йўлдан асранади».

«Қутадғу билиг»да мамлакат бошлиғи бўлиш учун кишининг тағ-туби,асл насли тоза, андишали, покиза хулқли, ақл-идроки кучли бўлиши, ғафлатда қолмаслиги, ёлғон гапирмаслиги шарт, деган йўл-йўриқлар берилган. Муаллифнинг таъкидлашича, Эл учун икки нарса мустаҳкам таянчдир: бири хушёрлик, иккинчиси адолат. Иккаласи адолат илдизидир.

Қайси бек хушёр бўлса, элни мустаҳкамлайди, ёв бўйнини янчиб унинг устига балолар ёғдиради. Қайси бек Элида тўғри сиёсат юритса, элини яшнатади. Унинг кунларини ёритади. Хушёрлик элни орттиради, ғофиллик элни бекликни бузадиган йўлдир. Шунинг учун хушёр бўлиш, ёв бўйнини янчиб ташлаш зарур.

Асарда келтирилишича, агар бек эл ҳақида ғамхўрлик қилса, унинг фуқаролари бойиб кетади. Ўшанда мамлакат бошлиғининг ҳамма истаклари рўёбга чиқади.

Юсуф Хос Ҳожибнинг қарашларида давлат бошлиғидан халқ рози бўлиши керак, подшоҳдан яхши ном қолиши керак. Бу учун эса подшоҳ саховатли бўлиши кераклигини асарда кўйидагича ёзади

«Подшоҳдан қоладиган яккаю Юсуф Хос Ҳожибдан бизгача етиб келган илмий-маънавий мерос Ўзбекистон давлат мустақиллиги маънавий заминларини мустаҳкамлашда, миллий ўзлигимизни, истиқлол мафқурасини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этмокда.

Низомумулкнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари

Абу Али Ҳасан ибн Али Тусий - Низомумулк сиёсий – ҳуқуқий қарашлари унинг «Сиёсатнома», (яъни Сияр ул-мулук) асарида кенг ёритилган.

Абу Али Ҳасан ибн Али Тусий – 1018 йили Тусининг Родкон вилоятидаги навгон қишлоғида дунёга келган. Бошланғич таълимни айнан ўзи туғилиб ўсган жойда олади, кейинчалик нишопур ва марвда ўқишни давом эттирган. Низомумулк салжуқийлар шоҳи Алпарслон (1063-1072 йилларда) саройида вазирлик мансабида ишлаб, барча давлат ишларини одилонга бошқарагани учун ана шу даврда «Низомумулк» яъни мулкнинг низоми, тартиби номи билан шухрат қозонган.

Ҳатто, Алпарслон ўлдирилганидан кейин ҳам Низомумулк унинг ўғли Маликшоҳ (1072-1092 йиллар) саройида вазирлик вазифасини бажарган. Давлатнинг сиёсий ҳаётидан бекиёс хизматлари учун Маликшоҳ уни ўз ҳомийси – отабек деб атаган.

Вазирлиги даврида у олимларга, машҳур кишиларга ҳомийлик қилиб, ёрдам кўрсатган. Улуғ олим ва шоир Умар Ҳайём ҳам Низомумулкнинг оқилона сиёсатидан баҳраманд бўлган.

Амир Темур ақлли, билимдон ва ҳушёр вазир мамлакат ҳаётининг турли жабҳаларида жуда катта куч эканлигини, подшоҳнинг бошига тушган муҳим ва мушкул ишларни тадбиркорлиги ва узоқни кўра билиши билан осонлаштиришини олийжанобларча эътироф этади. «Бундай вазирни эъзозлаб, иззат икорм этсинлар, давлат шериги билиб, азиз тутсинлар, зинҳор унинг сўзидан чиқмасинлар, у нима деган бўлса, бари ақл кўзгусидир» дея қайта таъкидлар экан, шундай ҳурматга сазовор вазир сифатида Низомумулкни мисол келтиради.

Шу билан бир қаторда Амир Темур ўз тузукларида Низомумулкнинг давлат арбоби сифатида эслаб, шундай дейди.

«Масалан, Маликшоҳ Салжуқий ўз вазири Низомумулкни мархабасидан туширди. Вазир бошдан – оёқ яхши сифатларга ўралган эди. Унинг ўрнига зоти паст, ёмон бир кишини вазир қилиб тайинлади. Бу шумқадам вазирнинг қабиҳ ишлари, зулми-ситами ва нафси бузуклиги касофатидан салтанат биноси бузила бошлади».

Ҳақиқатан ҳам, Маликшоҳ ўлимидан кейин унинг авлодлари ўртасида тахт учун кураш бошланган ва Низомумулк вазирликдан четлатилган. 1092 йили 14 октябрда Низомумулк Бағдод сафари йўлида Наҳованд шаҳри яқинида Абу Толиб исмли ёлланган қотил томонидан ўлдирилган.

Ўлимидан олдин Низомумулк 39 бобдан иборат «Сиёсатнома» ёки Сияр ул-мулк («Подшоҳлар турмуши») номли асарни ёзиб, Султон Маликшоҳга бериб қўйиш учун саройнинг махсус қотиби Муҳаммад Мағрибий ан- Носихга топшириб, ўзи Бағдод сафарига йўл олган.

Низомумулкнинг сиёсий қарашларида адолатли давлат, одил ҳукмдор, саховатли шоҳ, халқпарвар давлат бошликлари ғояси илгари сурилган. Унинг фикрига кўра, одил шоҳ давлатни бошқарса, адолатли давлат бўлади. Чунки, ҳукмдор «Оллоҳнинг ердаги ноиби» бўлиб, ўз фуқароларининг ҳуқуқ ва озодлигини, тенглигини ҳимоя қилиш учун керак. Бундай ҳукмдорга халқ эргашади. Ҳукмдорнинг амри барчага қонун вазифасини ўтайди. Ҳукмдор, давлат бошлиғи бўлар экан, унинг асосий вазифаси - ҳақиқатпарвар бўлиш, ҳамда адолатли ҳукм чиқариш, мазлумларни ҳимоя қилишдир.

Адолатли давлат бўлиши учун ҳукмдор ўз атрофига билимли, тажрибали, ҳақиқатпарвар кишиларни тўплаши лозим,

Шу билан бирга шоҳ, энг аввалло, доно, оқил вазирларни хизматга олиши керакка, «улар ҳамма бидъат, фиску-фасодни, ақл кучи, таъсирчан фармон ва қилич зарби билан йўқ қиладилар», деб таъкидлайди. Демак, ҳукмдор яқка ўзи бутун давлатни бошқаришда одилликка, доноликка эриша олмайди.

Шунинг учун ҳам, шоҳ, султонлар доимо вазир танлашга катта эътибор беришлари лозимлиги уқтиради.

«Сиёсатнома» асари давлат бошлиғининг фазилатлари, вазирнинг вазифалари, раиятнинг ижтимоий - сиёсий аҳволи билан боғлиқ бўлган ҳикоялардан, ғоя ва фикрлардан иборат асардир. Ушбу асарда жамиятда барқарорликни, тартиб-интизомни ўрнатиш учун нималарга аҳамият бериш кераклиги, шариатга жазо бериш, дин ва давлат ўртасидаги муносабатлар кенг талқин этилган.

Низомумулк фикрича, адолат ва саховат хайр – садақадан, ночор, ноилож кишиларга мадад беришдан, бева-бечоралар, майиб ва ногиронларга хазинадан нафақа ажратишдан ва инсонларнинг ҳуқуқларига риоя қилишдан иборатдир. Амалдорларни тўғри танлаб, уларга қўлларидан келадиган ишлар ва вазифаларни топшириш, бир кишига бир амал бериб, ундан итоат ва ижро фазилатини кутиш давлат бошқарувининг асосий талабларидандир. Ҳар бир ишда

амалдорларнинг маслаҳат билан иш кўришлари кўзда тутилади. Низомумулк шоҳ ҳаёт тажрибасига эга бўлган, жаҳон кезган оқсоқоллар, олиму мўътабар кишилар билан маслаҳатлашиб иш тутиши тарафдоридир.

Асарда ҳукмдорнинг асосий вазифасидан бири давлатни одилона бошқариш билан бирга ноҳақ қон тўкилишига йўл қўймаслик, бегуноҳ кишини ноҳақ жазоламаслик, умуман, ҳукмга қатъий эътибор бериши ҳисобланади.

Низомумулкнинг фикрича, раият аҳли, зулму ситам кўрган ҳар бир кишига, умуман норози бўлганлар амалдор ва ҳокимдан бошлаб вазир ва шоҳнинг ўзигача қабулларига бориб, шикоятни ёки маслаҳатини баён қилишлари лозим. Шунга кўра у шундай ёзади «Подшоҳ ҳафтада икки кун зулм кўрганларни қабул қилиб, золимларнинг додини бериб, жазолаб ва раият сўзларини бевосита эшитиб бориши керак. Агарда худованд подшоҳ додхоҳларини олдига чақириб, ҳафтада икки маротаба уларнинг сўзларини эшитади ва золимларнинг жазосини беради, деган хабар мамлакатга тарқалса, унда ситам қилувчилар оқибатини ўйлаб кўриб бедодлик қилмайдилар».

Умуман, асар ўз даврининг сиёсий-ҳуқуқий масалаларини ёритишда муайян тарихий ва афсонавий шахслар, сулолар ва салтанатлар тарихидан, ўтмишидан фойдаланиб, ҳамда ўз замонасидаги салбий муносабатларни ўрганиб, таҳлил қилади.

Ўша даврда ҳам ҳасадчи ва ғаразли амалдорлар борлигини, саройдаги макрлар, амалдорларнинг бир-бирига қасд ва душманликларини, халқ ва салтанатга зиён эканлигини таъкидлаб шундай ёзади «Бизнинг замонда, - амирлар бир ҳаром динордан чўчимайдилар, ҳақиқатни ёлғонга чиқариб, иш оқибатини ўйламайдилар». «Ҳозир шундай замон бўлганки, юз мусулмоннинг қони тўкилса ҳам, бировнинг заррача иши йўқ. Олтинларни олганда ҳам бировни жавобгар қилмайдилар, ишни охиригача олиб боролмайдилар. Ажаб дунё, бундан кейин нима бўлар экан?!»

«Сиёсатнома»да жамият аъзоларининг ижтимоий-ахлоқий жиҳатлари кўпроқ ўрганилганки, шу асосда жамиятга зарар етказадиган ахлоқсизлик, тартибсизлик, шумлик, бировнинг ҳақини бермаслик, зикналик каби иллатлар, ҳамда уларнинг оқибатлари орқали ҳуқуқий масалаларга эътибор берилган.

Низомумулк жамият аъзоларининг манфаатларини ҳимоя қилар экан, унинг фикрича, давлат бошлиқларининг ўзлари ҳам ўзлари чиқарган фармонларга, амрларга содиқ бўлишлари лозим.

Шоҳ, султон фармонларини бажариш ҳамма учун мажбурий.

Чунки фуқароларнинг ўз давлат бошлиқларига бўйсунмаслиги давлатга қарши қаратилган жиноятдир.

Умуман, Низомумулк жиноятларни қуйидагича турларга, яъни давлатга, давлат бошлиқларига қарши қаратилган жиноятлар, дин билан боғлиқ жиноятлар, ҳамда шахсга қарши қаратилган жиноятларга ажратади.

Низомумулкнинг фикрича, давлатга қарши қаратилган оғир, ижтимоий ҳавфли жиноятлардан бири – бу шоҳ, султон ва унинг оила аъзоларига қарши қаратилган, давлат мулкни талон-тарож қилиш, солиқ тўлашдан бош тортиш, шоҳ фармонларига бўйсунмаслик, мажбуриятларни бажармаслик жиноятлари киради.

Шунинг учун ҳам, бу каби жиноятларни кечириб бўлмади, уларга жазо белгилашда ушбу жиҳатларга алоҳида эътибор беришни таъкидлайди.

Жиноятларга жазо тайинлашда, аҳолининг ижтимоий табақасига қараб турлича берилган. Масалан, Низомумулк фикрича, оддий фуқаро томонидан содир этилган жиноятга қараб, агар бу жинояти мол-мулкка қарши қаратилган бўлса, унда етказган зарарига қараб, мол-мулкни мусодара этиш, ёки оғирроқ жазо турларини қўллаш мумкинлигини масалан, калтаклаш, жарима каби жазоларни белгилаш мумкин. Давлат мансабдорларига нисбатан эса худди шундай

содир этган жинояти учун биринчи карра «огоҳлантириш», кейинчалик эса бажариб турган вазифасидан бўшатиш, ёки имтиёزلардан маҳрум этиш билан жазолаш белгиланган.

Энг оғир жиноятлардан яна бири давлат бошлиғига итоат этмаслик, ҳукмдор фармонларини бажармаслик бўлиб, бу каби жиноят учун барча фуқароларнинг жавобгарлиги назарда тутилган.

Низомумулк ушбу асарни давлат бошлиғига панд – насихат тарзида битганки, унга кўра, подшоҳ салтанатни мустаҳкамлаш учун жазони қатъиятлик билан белгилаши, жазо муқаррарлиги билан барчага тегишлилиги, яъни жиноят содир этган бўлса, ҳамда олий қози – судья ҳукмдорнинг ўзи эканлигини таъкидлайди.

Мабодо, шох, султон жиноятларга ўз вақтида жазо белгиламаса, сарой амалдорлари ҳам, оддий фуқаро ҳам, шохга итоат этмай кўяди. Масалан, ўзбошимчалик билан, шохнинг буйруғисиз раиятдан солиқ ундириш, ёки солиқнинг миқдорини ошириш, амалдорлар томонидан давлатга қарши қаратилган жиноятдир. Сабаби, бундай ҳолатда халқ ўз ҳукмдоридан норози бўлади ва бу халқ кўзғолонига сабаб бўлади. Бундай ҳолат учун сарой амалдорларининг очкўзлиги, илмсизлиги, золимлиги сабаб бўлади. Низомумулкнинг фикрича, ҳукмдор бундай нопок кишиларни вазифасидан бўшатиши, ҳатто жазолаши лозим.

Давлатни идора этишда амалдорлар катта ўрин тутишларини яхши тушунган Низомумулк уларни тўғри танлаб, жой-жойига қўйишни, ҳар бирига лойиқ амал бериб, асосий мақсад йўлида тарбия қилишни муҳим талаблардан бири деб ҳисоблайди. Ҳар қайси амалдорни тарбиялашга кўп вақт кетиши ва мушкул иш эканини тушунтириб, ҳокимларга кўл остидагиларни эҳтиёт қилишни маслаҳат беради. Амалдорнинг хатосини кўриб, уни дарров ишидан олиш нотўғрилигини таъкидлаб, бундай хато учун биринчи галда кечириб, яна хато қилмаслиги учун тўғри йўлга бошлаб ҳимоя қилиш кераклигини айтади.

«Сиёсатнома»да давлат бошқарувига алоқадор қонун ва қоидалар, усул ва воситалар, қози ва қозихона ишлари, қўшин ва сарбозлар масалалари, сарой амалдорларининг вазифалари, маошлари, хазина ва элчилик масалалари, солиқ, закот масалалари кенг ёритилган бўлиб, бу асар бугунги кунда ҳам сиёсатчиларга, давлат амалдорларига, давлатчилик масаласига кизиқувчиларга дастур бўла олади.

Бурхонуддин Марғиновичнинг ҳуқуқий қарашлари

Шарқ уйғониш даври шундай қомусий олимларни юзага чиқарди-ки, уларнинг жақон маданияти ва илму фанига қўшган ҳиссаси ҳанузгача ҳайрат билан эътироф этилади. 2000 йилда таваллудининг 910 йиллиги нишонланган Бурхониддин Марғинович ҳам ана шундай буюк сиймолардан биридир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганларидек, «Ислом дунёсининг буюк алломаси, машҳур «Ҳидоя» асарининг муаллифи, XII аср бошида таваллуд топган улуғ зот Бурхониддин Марғинович ҳам шу замин фарзандидир».

Буюк факих Абул Ҳасан Али ибн абу Бакр ибн Абдул Жалил ал-Фарғоний ар-Риштоний ал-Марғинович 1123 йил 23–сентябрда туғилган. Ул зотнинг Бурхонуддин вал-милла деган шарафли номлари халқ орасида машҳур бўлган. Ул зотнинг нисбаларидаги ар-Ришдоний нисбасини ал-Марғинович нисбасидан олдин бўлишининг сабаби, бир томондан, алломанинг айнан Ришдонда туғилганлиги бўлса, иккинчи томондан эса, ўрта асрларда Ришдон Марғилондан кўра каттароқ шаҳар бўлган. Шунинг учун ҳам Ришдон Марғилондан олдин қайд этилган.

Бурхонуддин Марғинович қуръони, ҳадис илмини мукаммал эгаллаб, фикҳ – ислом ҳуқуқшунослиги борасида чуқур илмга эга бўлганлиги учун

Бурхон уд-дин ва-л-милла ва Бурхонуддин ал-Марғинович номлари билан машҳур. «Бурхонуддин» - дин хужжати, дин далили, диннинг ифтихори каби маъноларни англатади.

Бурхониддин Марғиноний яшаган давр Шарқ (мусулмон) уйғониш даврининг жамият, маданият ва фан тараққиёти ҳамда фикҳ илмига катта зарурат туғилган бир даврга тўғри келган.

Фикҳ илми бўйича у ёзган асарлар айниқса, «Ҳидоя» китоби ўша даврда мавжуд ҳамда катта амалий аҳамиятга молик бўлган кўплаб ҳуқуқий муаммоларни ечишга қаратилган.

1178 йилнинг апрел ойида Самарқандда ёзиб тугатган бутун ислом оламида машҳур асари «Ҳидоя» бўлиб, асарда ҳуқуқий масалалар хусусида кенг тўхталган.

Шу каби Бурхониддин Марғинонийнинг асосий фикҳий асарларига қўйидагилар киреди:

1. «*Наирул мазҳаб*»;

2. «*Китоб ал-маносакул-ҳаж*»;

3. «*Китобун фил-фароиз*»;

4. «*Китобул ҳмашойих*»;

5. «*Бидоятул-мубтадиъ*»;

6. «*Кифоятул-мунтақий*»;

7. «*Ҳидоя*» *шулар жумласидандир*. Лекин санаб ўтилган асарлар ҳақида тўлиқ бир тасаввур йўқдир. Чунки ўрта аср фаҳиқларининг кўпгина асарлари каби, Бурхониддин Марғинонийнинг ҳам асарларининг ҳаммаси бизгача етиб келмаган. Шулардан «Ҳидоя» асари ҳақида гапирадиган бўлсак, умуман Шарқда «Ҳидоя» номли анъанавий ёзиш усули бўлган. «Ал-ҳидоя» арабча сўз бўлиб, «тўғри йўлдан олиб бориш», «ишончли қўлланма» маъносини беради. Машҳур турк қомусий олими қотиб Чалабийнинг «Кашф аз-зуннун» асарда берилган маълумотга кўра, «Ҳидоя» номи билан боғлиқ 70 дан ортиқ асар мавжуд. Бу асарлар фалсафа, мантик, табиат, илоҳиёт, фикҳ фанлари тўғрисида бўлган.

Бурхониддин Марғинонийнинг эса «Ҳидоя» асари бутун мусулмон оламида машҳур бўлиб кетган, ислом ҳуқуқи-фикҳ илми бўйича энг аниқ, изчил, мукаммал асар сифатида тан олинган.

Бурхониддин Марғиноний олдида унга қадар турли муаллифлар томонидан ёзилган юзлаб ҳуқуқий мажмуалар ва фатволарни ўрганиш ва улар асосида мавжуд ҳуқуқий муаммоларнинг жавобини топишдек мушкул вазифа турган. Уларда минглаб масалалар, айрим муайян аниқ муаммолар бўйича ўнлаб фикр мулоқазалар, ҳатто бир-бирига қарама-қарши турган назариялар мажуд бўлган.

Лакнавий ўз муқаддимасида «Ҳидоя»нинг биринчи қисмида зикр этилган саҳобалар ва тобеинлар исмлари 50дан кўпроқ, тоифа ва уруғлар номи 12 та, жўғрофий ва тарихий жойлар номи 55 та эканлигини кўрсатиб, уларнинг ҳар бири ҳақида маълумот бериб ўтган. Шунингдек у, 90 дан ортиқ буюк фаҳиқлар, имомлар, мужтаҳидлар, жумладан, машҳур саҳобалар ва муҳаддислар исмларини ва уларга тегишли бўлган маълумотлар бор.

Бурхониддин Марғиноний «Ҳидоя» асарининг назарий манбаларини қўйидагилар ташкил этади:

биринчидан, қуръони Карим оятлари;

иккинчидан, дастлабки тўрт халифа, саҳобалар ва тобеинларнинг ривоятлари, улар хабар қилган муқаддас ҳадислар;

учинчидан, суннийлик оқимидаги тўрт мазҳаб асосчиларининг асарлари ва бошқа манбалар.

Бурхониддин Марғиноний «Ҳидоя» китобини ёзишда ўзига хос қайтарилмас услуб яратган.

«Ҳидоя» китобида ҳуқуқий масалаларнинг ечими дастлаб фикҳ илмининг йирик олимлари фикрларининг баёни ва унга бошқа муаллифларнинг эътирозлари ёки қўшилишларини изҳор этиш йўли билан берилган. Ана шундай обрўли фаҳиқлар фикрларидан келиб чиқиб, муайян ҳуқуқий масалаларда энг маъқул ечимни танлаб олиш йўлига амал қилинган. Шу тариқа ундан қонуннинг айнан ифодасигина эмас, балки унинг мукаммал шарҳи ҳам асослаб берилган. «Ҳидоя» асарида ҳар бири ниҳоятда қисқа ва мухтасар, ҳамда фикҳий

хукмларни ифодаловчи жумлаларнинг қар бири алоҳида ўзига хос шаклда берилган. Масаланинг аслига, нассинг иллатини мустақил ақлий далил қилиб келтирганлар. «Ҳидоя» китоби, суннийлик оқимида ханафий мазҳаби бўйича, энг муҳим ва энг мукаммал ҳуқуқий манба сифатида 57 та китоб, 165 та боб, 152 та фаслдан таркиб топган бўлиб, мерос ҳуқуқидан ташқари, фуруъ-ул фикҳнинг барча соҳаларини қамраб олади. «Ҳидоя»нинг ҳар бир жилди турли муаммоларнинг ҳуқуқий ечимига бағишланган.

Биринчи жилди 5 китобдан иборат бўлиб, таҳорат ва амалий ибодатлар (намоз, рўза, закот ва ҳаж)га бағишланган.

Иккинчи жилдида никоҳ, талоҳ, қулларни озод қилиш, шерикчилик ва вақф ҳуқуқи каби масалалар киритилган.

Айнан «Никоҳ» китобида шундай ёзилади: яъни (Никоҳ сўзи- «Никоҳ», ўйлантирмоқ каби маъноларни беради, ҳамда «гувоҳларсиз никоҳ никоҳ эмас», дейилади.

Учинчи жилдида олди-сотди, пул муаммолари, кафолат, гувоҳлик, ваколат, даъво, сулҳ, хомийлик ва қозиларнинг вазифалари, берилган гувоҳликдан қайтиш, иқрор бўлиш, қарз бериш, ижара, пулни сақлашга бериш, гувоҳликдан қайтиш, босқинчилик каби масалаларга эътибор берилган.

Тўртинчи жилдида шафоат, меросни тақсимлаш, овчилик, деҳқончилик ва боғдорчилик, жиноятлар, хун ҳақи тўлаш, васият хусусидаги масалалар киритилган.

Асарда шариат судлари-қозилар, уларнинг олдига қўйиладиган мақсад ва вазифалар, иш юритиш, жазо, ҳукми ижро этиш масалаларига бағишланган махсус китоб «қозининг мажбуриятлари» деб аталади.

«Ал-Ҳидоя»га кўра, қозилик вазифасига шундай кишилар тайинламоғи лозимки, у киши шу вазифани бажара олиши, фикҳ илмини яхши билиши, қарорлар қабул қила билиши, адолат тарафдори бўлиши лозим.

Агар қозиликка тайинланаётган шахс озод, мусулмон бўлмаса, вояга етмаган, тухматда айбланган бўлса, унган бу вазифа берилмаган. Демак, қози исталган шахс эмас, балки қози ақли расо, ҳуқуқ ва муомала лаёқатли, фикҳ илмидан хабардор киши бўлиши мумкин бўлган.

Қозиликка тайинланган шахслар ўз мажбуриятларини масжидда ёки халойиқ олдиди, ўз ўйларида олиб боришлари керак бўлган. Энг яхши жой жомеъ масжидлари бўлган. Уларнинг пора ундиришлари, ўз қариндош-уруғлари ва яқин дўстларидан, бошқа шахслардан совға-салом олишлари мумкин бўлмаган. Аммо қариндош – уруғлари ҳам қонунга қарши ҳаракат содир этган бўлса, қози ундан совға-салом олишдан воз кечиши зарур бўлган. Ҳар бир қози ўз фаолиятида бошқа қозиларни адолат билан ишлашга ундаши, қуръони Карим ва суннатларга риоя қилишликни талаб этиши лозим.

«Ҳидоя»да кўрсатилишича, гувоҳларнинг кўрсатмалари судда далил сифатида қўлланилар экан, унга қози катта эътибор бериши лозим.

Судда агар даъвогар жавобгарга бирор нарсани даъво қилсаю, жавобгар бундан тонса, у ҳолда жавобгар ўзининг гуноҳсизлигини гувоҳлар орқали исботлаши керак ва бундай ҳолларда жавобгарга ишониш керак.

«Ҳидоя»да келтирилишича, гувоҳнинг кўрсатмалари судда асосий далил, исбот вазифасини ўтар экан, гувоҳлик маъсулиятни талаб этади. Яъни гувоҳлик кўрсатмаларини бериш бу фарз, яъни мусулмонларнинг мажбуриятларидан биридир. Шунинг учун ундан била туриб, бўйин товлаш мумкин эмас. Шу билан бирга, қўллар, чўрилар, тухматчиликда айбланганлар ва шу каби илгари ҳам суд қилинган кишиларнинг гувоҳ бўлишларига йўл қўйилмаган.

Унинг «Ҳидоя» асари шарқшунос олимлардан Броккельман, Флюгер, Розен, Марс, Крачковский, Семенов ва бошқалар диққатини тортган ва уларни жиддий хулосаларига асос бўлган. Шунинг учун қам «Ҳидоя» асари ҳозирги кунга қадар фикҳ бўйича энг яхши қўлланмалардан бири бўлиб қолмоқда.

«Ҳидоя» асарининг тарихий аҳамияти шундаки, у Мовароуннаҳр фикҳ мактаби ва ханафий мазҳабига оид энг обрўли манбадир.

«Ҳидоя»нинг қўлёзма ва босма нусхалари Англия, Германия, Туркия, Россия, Франция ва бошқа мамлакатлар қўлёзма хазиналарида сақланмоқда.

Зеро, юртбошимиз таъкидлаганидек, “Бизнинг келажаги буюк давлатимиз ана шу фалсафага уйғун ҳолда, Хўжа Аҳмад Яссавий, Хожа Баҳовуддин Нақшбанд, Имом Бухорий, Имом Термизий, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур Мирзо сингари мутафаккир аждодларимизнинг доно фикрларига уйғун ҳолда шаклланиши лозим» экан, фуқаролик жамиятини шакллантиришда ушбу мутафаккирлар сиёсий-ҳуқуқий меросини ўрганиш ҳам назарий, ҳам амалий аҳамият касб этади.

Мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ аждодларимиз томонидан кўп асрлар давомида яратиб келинган ғоят улкан, бебаҳо маънавий ва маданий меросни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган ниҳоятда муҳим вазифа бўлиб қолди».³

• **Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов таъкидлаганларидек,** *«Мана шу қутлуг заминимизда тугилиб вояга етган, муборак номларини бутун ислом дунёси чексиз эҳтиром билан тилга оладиган Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий, Хўжа Баҳоуддин Нақшбанд, Аҳмад Яссавий, Абдуҳолиқ Гиждувоний, Замаҳшарий каби пири комилларимизни назарда тутамиз. Чунки бу буюк инсонларнинг азиз номлари, ўлмас мероси муқаддас динимиз билан чамбарчас боғланиб кетган. Уларни бир-биридан ажратиб бўлмайди. Биз динимизни бу улуг номларсиз, бу улуг номларни эса динимисиз тасаввур қила олмаймиз.*

• *Биз бу мутафаккирларимизнинг қутлуг меросидан бутун халқимиз, жумладан, ёшларимизнинг ҳам баҳраманд бўлишига, уларнинг мана шундай маънавий камол топишига, ислом динининг инсонпарварлик фалсафаси буюк гоялари ёш авлод юрагидан ҳам жой олишига шароит яратмоқдамиз».*

• Ҳақиқатан ҳам, ушбу бой тарихий, маънавий меросимизда алоҳида ўрин эгаллаган, ислом дини ва диний таълимотларнинг асосий гояларини фақатгина мустақиллигимиздан сўнг ўргана бошладик, илмий тадқиқ этиш, фуқароларнинг виждон эркинлиги кафолатланишига эришдик, десак муболаға бўлмайди.

• **Ислом динининг жамиятда тутган ўрни ҳақида юртбошимизнинг сўзлари:** «Ислом дини – бу ота- бобларимиз дини, у биз учун ҳам имон, ҳам ахлоқ, ҳам диёнат, ҳам маърифат ёканлигини унутмайлик. У қуруқ ақидалар йигиндиси эмас. Ана шу маърифатни кишиларимиз жон-жон деб қабул қиладилар ва яхши ўғитлрага амал қиладилар. Меҳр – оқибатли, номусли, ориятли бўлишга, иззат-эҳтиром тушунчаларига риоя этишга ҳаракат қиладилар».

Ислом динида илгари сурилган ҳаллоллик, адолат, инсонпарварлик, меҳр – муҳаббат гояларини ўрганиш эса доимо долзарбдир.

Унинг долзарблиги ва аҳамияти асрлар давомида давлат бошлиқларини, олиму-фузалоларни, донишмандларни қизиқтириб келган.

Бугунги кунда ҳам, давлатимиз томонидан амалга оширишга қаратилган фуқаролик жамиятида ҳам – виждон эркинлиги масаласи долзарб муаммолардан биридир.

Адабиётлар:

1. И.А. Каримов “Ўзбекистон буюк келажак сари”. –Т.: Ўзбекистон, 1998 й.
2. И.А. Каримов “Адолатли жамият сари”. –Т.: Ўзбекистон, 1998 й.
3. И.А. Каримов “Биз танлаган йўл- демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли”. –Т.: “Ўзбекистон”, 2003 й. 11-том.

³ Каримов.И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари». –Т., Ўзбекистон, 1998. 524-бет.

4. И.А.Каримов.Эл-юртга ҳалол,виждонан хизмат қилиш-ҳар бир раҳбарнинг муқаддас бурчи. Халқ сўзи.2004й. 26-май сони.
5. Ҳ. Бобоев, З. Ғофуров “Ўзбекистонда сиёсий ва маънавий-маърифий таълимотлар тараққиёти”, –Т.: “Янги аср авлоди”, 2001 й.
6. Ҳ.Б.Бобоев. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Т., 2004.
7. Й. Жумабоев “Ўзбекистонда фалсафа ва ахлоқий фикрлар тараққиёти тарихидан”, – Т.: “Ўқитувчи”, “Зиё нашр”, 1997.
8. Ф. Мухиддинова “Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи”.
9. Ж. Тошқулов “Ўзбекистон халқлари сиёсий ҳуқуқий фикрлар тарихи”. –Т.: “Ўзбекистон”, 1996 й.
10. Низомулмулк. Сиёсатнома.
11. “Темур тузуклари”. –Т.: “Ғ.Ғулом”номидаги нашр. 1991.
12. Ф.Мухиддинова. Форобийнинг ҳуқуқий қарашлари. Т., 2002.
13. Ф.Мухиддинова.М.Ҳамидова. Хожа Самандар Термизийнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларида жиноят ва жазо масалаларининг ақс этиши. Т., 2005.
14. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси 2001 йил
15. Ўзбекистон Республикаси Энциклопедияси – 1997 йил
16. Ўзбекистонда сиёсий ва маънавий – маърифий таълимотлар тараққиёти (2001 йил)
17. Туленев Ж. Ғофуров З. Юсупов К. Истиқлол ва тараққиёт мафқураси: мақсад ва йўналишлари. –Т.: Ўзбекистон, 1993
18. Эркаев А. Маънавий эҳтиёжнинг юксалиши. «Мулоқот» 1997, 4-сон.
19. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Т., 1990.

Амир Темурнинг сиёсий – ҳуқуқий қарашлари

Амир Темурнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари

Режа:

1. Амир Темур ва ўрта асрлар Шарқ Уйғониш даври тараққиёти.
2. Амир Темур марказлашган давлат асосчиси. Амир Темур сиёсий-ҳуқуқий таълимотининг шаклланиши ва ўзига хос хусусиятлари. Амир Темурнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари. Амир Темур салтанатида давлат бошқаруви масалалари.
3. Амир Темурнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларида амирлар, вазирлар, қозилар: уларга қўйилган талаблар. Амир Темур сиёсий-ҳуқуқий қарашларида адолат талқини. Амир Темурнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларини ўрганишнинг янги даври ва ўрганганлик даражаси. “Темур тузуклари” нинг яратилиш тарихи.
4. Амир Темур „Тузуклари” ва сиёсий-ҳуқуқий қарашлар. Амир Темурнинг темурийзодаларга панд-насихат ва ўғитлари. Амир Темур ўғитларида давлат ва адолат тамойиллари.
5. Амир Темурнинг сиёсат, давлат ва ҳуқуқ тўғрисидаги таълимотининг темурийлар давлати бошқарувидаги, шунингдек Ўзбекистонда мустақил ҳуқуқий давлатни барпо этиш ва ривожланишидаги тарихий аҳамияти.

*“Адолат ва ҳақиқат гоёси ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларини қамраб олмоғи даркор. Адолат ва ҳақиқат гоёси қонунчилик фаолиятимизнинг замини, бош йўналиши бўлмоғи шарт”.*⁴

“Раҳбарликнинг энг буюк мезони адолат. Бу сўзнинг замирида бутун халқ тақдири, жамият истиқболи, мамлакатимиз келажаги мужассам бўлган. Буни чуқурроқ тушунайлик, чуқурроқ англайлик. Адолат ҳамма нарсадан устун бўлиши керак.

“Куч-адолатда” деган Амир Темур бобомизнинг бизга қолдирган ўғит-насихатларини эсимиздан, хаёлимиздан чиқаришига ҳаққимиз йўқ.”

И.А.Каримов.

Амир Темур ҳижрий 736 йил милодий 1336 йил далилларда қашқадарё воҳасининг Шаҳрисабз (Кеш) беклигига қарашли Хўжаилғор қишлоғида, барлос Тарағай хонадонидан таваллуд топган.

Темур ёшлигидан яхши таълим ва тарбия олган. Ўсмирлигидан қуръонни ёддан билган. Ёшлигиданок диний ва дунёвий билимларни ҳам эгаллаган, найзабозлик, чавандозлик ва ҳарбий машқларни ҳам пухта эгаллаган.

Амир Темур сиёсий майдонга тарихан ўта мураккаб вазиятда XIV асрнинг 60-йилларида, яъни мўғуллар кураши даврида чиққан.

Ушбу даврда Чиғатой улусига қарашли бўлган ҳудудларда феодал тарқоқлик кўчайган бўлиб, тожу-тахт учун курашлар авжига чиққан эди.

Мовароуннаҳрда маҳаллий халқ икки томонлама ҳам муғуллар зулмидан, ҳам маҳаллий ҳокимлар ўртасидаги курашлардан азоб чекар эди.

Ана шундай оғир сиёсий вазиятда ўзбек давлатчилиги тарихида марказлашган давлат барпо этишни Амир Темур бош мақсад қилиб олган эдики, уни биз ушбу мавзуда ёритмоқчи бўлган соҳибкироннинг сиёсий–ҳуқуқий қарашларидан ўрганамиз.

Амир Темур салтанатни бошқаришда 4 та нарсага амал қилган, улар:

Кенгаш

Маслаҳат

⁴ И.А.Каримов. Ватан саждагос каби муқаддасдир. Т.3. -Т.: Ўзбекистон, 1996. -Б.11.

Қатъий қарор, тадбиркорлик ва хушёрлик

Эҳтиёткорлик.

Мамлакатни 12 қоидага таяниб бошқаргани кўйидагиларда ўз аксини топган

Биринчиси, ҳар ерда ва ҳар вақтда ислом динини кўллаб-қувватладим,

Иккинчиси, Кенгаш, машварат, маслаҳат ва сабр-тоқат билан муросаю-мадора қилиш орқали бошқариш.

Учинчиси, салтанат ишларини тўра – тузукка асосланиб, яъни қонун-қоидага, ўрнатилган тартибга кўра юргизиш.

Тўртинчиси, давлат ишларини қатъиятлик билан бошқариш.

Бешинчиси, адолат ва инсоф тамойилига асосланиб, «гуноҳкорга ҳам, бегуноҳга ҳам раҳи қилиб, ҳаққоният билан ҳукм чиқариш.

Олтинчиси, салтанатни бошқаришда тежамкорлик, зукколикка таяниш,

Еттинчиси, сайидлар, тарихчилар, оқилу донолар, муҳаддисларни иззату-хурматлашни жойига кўйиш,

Саккизинчиси, азму-жазм билан иш тутиш

Тўққизинчиси, раият аҳволидан хабардор бўлиш, улуғларни ота ўрнида кўриш, кичикларни фарзанд ўрнида кўриш

Ўнинчиси барча халқ ва миллатни ҳурмат қилиш.

Ўн биринчиси дўст, душман билан келишиб яшаш

Ўн иккинчиси дўст душманлигига қарамай сипоҳийларни ҳурмат қилиш.

Амир Темур давлатни идора этишда турли табақалар ва тоифалар билан биргаликда иш юритган. «Давлат, салтанат устунларини ўшалар билан қувватлаб, мажлисларни шулар билан зийнатладим. Салтанатим мартабаси бўлмиш тўра-тузуклар ва қонун-қоидаларни ҳам ўн икки тоифага боғлаб туздим. Бу ўн икки тоифани салтанатим фалакининг ўн икки буржи ва давлатим қорхонасининг ўн икки ойи деб ҳисобладим,-деб ёзади соҳибқироннинг ўзи.

Амир Темур давлатнинг асосини 12 ижтимоий тоифа ташкил этган бўлиб, улар кўйидагилар:

Сайидлар, уламо, машойих ва фозил кишилар.

Ишбилармон, донишманд одамлар

Художўй тарку дунё қилган кишилар

Сипоҳийлар, ҳарбийлар

Раият

Махсус ишончли кишилар

Вазирлар, амирлар

Ҳақимлар, файласуф, донишманд кишилар

Тавсир ва ҳадис олимлари

Аҳли ҳунар ва тарихчилар

Сўфийлар

Савдогарлар, муҳожирлар, саёҳатчилар

Темур салтанатни бошқаришда вазирларни, амирларни, девонбегини, вилоятлардаги девон ходимлари ва бекларни танлаш, уларни жой-жойига қуйишда номзодларнинг насл-насабига, ақл-фаросатига, халқпарварлигига, адолатпарварлигига, зийраклиги-ю, одамлар билан муомаласига катта эътибор берган. Унинг фикрича, давлат ҳокимияти зўравонлик билан эмас, балки ўз ҳукмининг таъсирчанлиги ва адолат билан бошқарилишига таянмоғи керак. У вазирлардан кўйидаги ҳислатларга эга бўлишни талаб этган

биринчиси, аслик, тоза наслик,

иккинчиси, ақл-фаросатлилик,

учинчиси, сипоҳу раият аҳволидан хабардорлик, хушмуомалалик,

тўртинчиси, сабр-тоқатлилик. Шундай ҳислатларга эга бўлган вазирга тўртта имтиёз:

ишонч, эътибор, ихтиёр ва ҳокимият берган.

Амир Темур вазирни ўз мансабига тайинлашда уни давлат бошқарув ваколатларини ҳам аниқ белгилаб берган.

Бу ҳақда Амир Темур «Давлату салтанат, - уч нарса мулк, хазина ва лашкар билан тирикдир. Доно вазир буларнинг ҳар учаласини тадбиркорлик билан яхши аҳволда, саранжом тутади,- деб таъкидлайди.

Амир Темур доно вазирнинг сифатлари ҳақида сўз юритар экан, бундай вазир салтанат ишларини сабр-тоқат билан ҳал этади, дейди, ҳамда бундай вазирни салтанат шериги деб атайди.

Доно ва одил вазирларни мамлакатдаги зулм ва инқирознинг олдини олувчи деб билади. Унинг фикрича, агар, подшоҳ золим бўлиб, вазири одил бўлса, жабр-зулмни тўхтатиш мумкин, лекин вазир золим бўлса, салтанат ишлари тез муддатда инқирозга учрайди.

Қайси вазир софлик, тўғрилиқ ва адолат билан вазирлик ишини бошқарса, давлатнинг хазинасига хиёнат қилмай бажарса, бундай вазирларни мартабасига ўтказиш зарур, деб ҳисоблаган.

Амир Темур салтанатни бошқаришда, аввало, мамлакатнинг осойиштилиги, раиятнинг ижтимоий аҳволи, иккинчидан, салтанатнинг собитлиги ва ниҳоят подшоҳнинг келажаги вазирнинг донолигига боғлиқлигига катта эътибор берган.

Амир Темур давлат ишларини юритишда уламолар, илм-фан аҳллари умуман ўн икки ижтимоий табақага таянган.

Жумладан, бу ҳақда, «Фан ва диннинг машҳур кишилари ўз маслаҳатлари билан подшоларга ёрдам бериб келганлар. Менинг мақсадим мамлакатда адолат ўрнатиш, тартиб ва тинчликни мустаҳкамлаш, фуқаронинг турмушини яхшилаш, юртимизда кўрилишни кўчайтириш, давлатимизни ривожлантиришдир. Сизлар бу ишларни амалга оширишда менга ўз маслаҳатларинигиз билан кўмаклашларингиз керак. Мамлакатнинг аҳволи, девоннинг суистеъмол қилинганлиги ва қилинаётганлиги, оддий одамларнинг жойлардаги ҳокимлар тмомонидан қисиб қуйилиши каби ҳолатлар ҳаммадан кўра сизларга аён дир. Шулар ҳақида маълумот берсангизлар, бу каби адолатсиз ишларни бартараф этувчи ҳамда шарият ва қонунларга мувофиқ чора-тадбирларни айтсангизлар яхши бўлур эди,- деб олиму-уламоларга муурожаат қилади.

«Темур Тузукларида» ёзилишича, Амир Темур давлатни бошқаришда кенгаш ва маслаҳатга катта эътибор берган.

«Давлат ишларининг тўққиз улуши кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улуши эса қиличдир.» Демак, соҳибқирон ўз салтанатини кенгаш, қурултой, машварат ва тадбиркорлик билан бошқарган. «Тузуклар»да, юз минг отлиқ аскар қила олмаган ишни бир тўғри кенгаш билан амалга оширдим, деб ёзади.

Қурултойда давлатнинг энг муҳим масалалари кўриб чиқилган. Шулардан бирида, яъни 1369 йилнинг 8 апрелида Балудаги қурултойда, Амир Темур Мовароуннахрнинг амири деб эълон қилинади. Қурултойда шахзодалар, амирлар, вазирлар, ҳарбий бошлиқлар, таклиф этилган бошқа давлат элчилари иштирок этган.

Қурултойдан кейинда кенгаш-давлат мажлиси турган.

«Тузуклар»да бу хусусда маъсус «салтанат сараойида ўтириш тузуги» мавжуд бўлиб, унда барча мансабдор шахслар ва табақаларнинг мажлис вақтида ўтириш жойи белгилаб қўйилган.

Ушбу қоидага кўра, сайидлар, қозилар, уламо, фузало, машойих ва бошқа олий табақага мансуб кишилар амир тахтининг ўнг томонидан, амир-ул-умаро, беклар беги, амирлар, сардорлар, шунингдек, ўнбоши, юзбоши ва мингбошилар мансаб даражаларига қараб тахтнинг сўл томонидан, девонбеги, вазирлар ва уларнинг орқасидан баҳодирлар – тахт орқасидан ўрин олишган.

Бундай тартиб-интизомни тўрт амир назорат қилган. Уларни – «салтанат кўрғонлари» деб аташган.

Мазкур кенгаш икки кўринишда-катта ва кичик кенгашдан иборат бўлган.

Катта кенгаш – тинчлик пайтида Самарқандда амир саройида чақирилган.

Кичик кенгаш – ҳарбий юришлар вақтида чақиртирилиб, унда фақат Амир Темурнинг яқин кишилари иштирок этган.

Амир Темур давлатида марказий бошқарув органи Девонхона бўлиб, барча соҳалар бўйича вазирлар томонидан бошқарилган.

Амир Темур ўз салтанатини асосий тўрт вазир ва сарҳадларда ушбу вазифаларни бажариш учун яна уч вазир, жами етти вазир орқали бошқарган. Ҳар бир вазирнинг вазифаси аниқ кўрсатиб берилган.

Биринчи вазир – мамлакат ва раият вазири бўлиб, мамлакатдаги муҳим ишларга, кундалик муаммоларга, раиятнинг ҳол-аҳволига, вилоят ва ўлкалардан олиб туриладиган ҳосил, солиқ ўлпонлар, уларни тақсимлашга, кирим – чиқимларга, хазина, мамлакатнинг фаровонлигини таъминлашга қарайдиган, ҳамда уларнинг барчасидан Амир Темурни хабардор қилиб турган.

Иккинчи вазир – сипоҳ вазири бўлиб, сипоҳийларнинг маош ва танҳоларини (танҳоньом этиладиган мулк, ер-сув) назорат қилиб турган.

Учинчи вазир – зиммасига эгасиз қолган, яъни уруш туфайли ўлиб кетган ва қочганларга тегишли мол-мулкни, хорижий мамлакатлар савдогарларидан олинадиган закот ва божларни, мамлакат чорваларини, ўтлоқ-яйловларни назорат қилиш, ғойиб бўлган ва йўқолганларнинг мол-мулкни меросхўрларга тақсимлаш вазифаси юклатилган.

Тўртинчи вазир – тамом давлат муассасаларининг кирим-чиқимлари, хазинадан сарфланаётган харажатларни назорат қилиб турган.

Бешинчи вазир – адлия вазири бўлиб, девони қуззот (қозилар девони, яъни девони адл)га раҳбарлик қилган.

Олтинчи вазир – Девони расоил (ёки Девони иншо) эса хорижий мамлакатлар билан бўладиган савдо-сотик ва элчилик муносабатларига мутасаддилик қилган.

Бу давлатдаги вазирлар тизимининг ўзига хос томонларидан яна бири шу эдики, вазирлардан иккитасига ўта маъсулиятли вазифалар юклатилган эди, яъни улар ҳар қандай шароитда ҳам Соҳибқироннинг хатти-ҳаракатларини кузатиб бориши, уни доим тўғрилиққа даъват этиши, ҳар қандай шароитларда адолат мезонларидан четга чиқишига йўл қўймаслиги лозим эди. Улар Темур фаолиятини мутассил равишда синчковлик билан кузатиб, унга барча ҳақ гапларни айтишдан асло чўчимас эдилар.

«Мен ўзимга адолатли ва раҳмдил тўрт вазирни танладим,- дейилади қиссаи Темурийда. Улардан иккиси Маҳмуд Шаҳоб Хуросоний ва Носириддин Маҳмуд ал-Оромий эди. Бу икки вазиримга доимо мени кузатиб туришларини ва агар мен адолатсизлик қиладурғон бўлсам, дарҳол мени тўхтатаишларини, кимнингдир ёлғон сўзларига инонсам ёки бегона кимса мулкига хиёнат қилсам, дарҳол мени огоҳлантиришларини таъкидлаб қўйдим».

Амир Темур давлатда адолат ўрнатиш тарафдори бўлиб, ҳар бир шаҳар ва айлоятда қози – судьялар ва муфтийлар аризачиларни қабул қилиб, суд ва судлов ишларини олиб борган.

Амир Темурнинг ҳуқуқий қарашлари унинг тузукларида яққол кўзга ташланади

Салтанатни бошқариш тузуги, Танҳо ва улүфалар бериш тузуги, ўғил ва набираларига улүфа бериш тартиб тузуги, вазир тутиш тузуги, амирлик ва ҳукмдорлик тузуги, сипоҳийларни рағбатлантириш тузуги, сопиҳийларнинг олий даражага кўтариш тузуги, солиқлар тузуги, дўст-душманга муомала қилиш тузуги, элчилар билан муомала қилиш тузуги....

Раиятдан мол-хирож йиғишни адолат талаблари асосида олиб борган. Сабаби, бундай ҳолатга эътиборсизлик, ёки адолатсизликка йўл қўйилса, мамлакат қашшоқликка юз тутишини англаган.

«Тузуклар»да, «Ҳар қандай одам менинг девонимдан паноҳ топган экан, гуноҳи бўлса ҳам, уни кечирсинлар, иккинчи, учинчи марта яна гуноҳ йўлига кирса, у ҳолда гуноҳига яраша жазолансин».- деб ёзилади.

Ҳарбий юриш вақтида ҳам қатъий тартиб, қоидалар мавжуд бўлиб, унга кўра, ўнбоши, юзбоши, мингбоши бирин кетин бир-бирига бўйсунуши шарт эди. Мабодо, бу тартиб бузилса, яъни юзбоши мингбошига бўйсунмаса, ёки ўнбоши юзбошига итоат этмаса, албатта уларга нисбатан тегишли жазо қўлланилган.

Кимки, ўз ихтиёри билан сипоҳгарчиликка ўтишни истаса, уни аскарликка олган. Сипоҳ ва раият ахволидан доимо хабардор бўлган.

Амир Темур давлатида ерга ишлов берган киши улуғланган.

«Кимки бирон саҳрони обод қилса, ёки кориз кўрса, ё бирон боғ кўкартирса, ёхуд бирон хароб бўлиб ётган ерни обод қилса, биринчи йили ундан ҳеч нарса олмасинлар, иккинчи йили раият розилиги билан берганини олсинлар, учинчи йили эса қонун-қоидасига мувофиқ хирож йиғсинлар».

Буни аҳамияти шундаки, аҳолидан шунчаки солиқ йиғиш эмас, балки, аниқ белгиланган тартибга кўра солиқ тизими ўрнатилган.

Мансабни суиистеъмол қилиш, ўз вазифасига лоқайд бўлиш салтанатни издан чиқаришини билган соҳибқирон кучли ҳуқуқий давлат ўрнатишга ҳаракат қилган. Тарихий манбаларга кўра, Соҳибқироннинг ўғли Мироншоҳ, набиралари Пирмуҳаммад ва Халил Султонлар ўз мансабини суиистеъмол қилиб, маишатга берилгани учун халқ олдида жазога тортилишган, яъни маълум вақтга қадар ҳокимиятдан ҳам четлатилган.

«Тузуклар»да ёзилишича, Амир Темур нафақат ўз авлодларига нисбатан, ёки давлат ишларини бошқаришдаги адолатсизликка нисбатан курашган, балки молия вазирларини ҳам назорат қилган. Унга кўра, молия вазири молия ишларида хиёнат қилиб, хазинанинг бир қисмини ўзлаштириб олган бўлса, аввало, бу ҳолат синчковлик билан текшириб кўриш кераклиги уқтирилади.

Агар олинган маблағи ўзига тегишли улуфа миқдорига тенг бўлса, унда уни жазоламай унга совға тариқасида бериш,

Агар ўзлаштирган маблағи маошидан икки баробар ортиқ бўлса, ортиғини унинг маошидан ушлаб қолиш,

Агар маошидан уч баробар кўп бўлса, салтанат хазинасига мусодара қилиш билан жазоланган.

Ҳар қандай содир этилган жиноят учун жазо муқаррарлиги Амир Темур давлатининг тамойилларидан биридир.

Умуман, Амир Темур сиёсий ҳуқуқий қарашларини ўрганиш Ўзбекистонда ҳуқуқий давлат қуришда катта аҳамиятга эгадир.

Амир Темурнинг «қаерда қонун ҳукмрон бўлса, у ерда адолат бўлади», деган сўзларида қонунийлик ва қонун олдида барча тенглиги назарда тутилган.

Президентимиз Ислом Каримов таъкидлаганларидек, «...бизнинг тарихимизда Амир Темурдек улуғ сиймо бор экан, унинг қолдирган мероси, панду-насихати бугунги ҳаётимизда ҳамоҳанг экан, олдимизда турган бугунги муаммоларни ечишда бизга кўл келаётган экан, бизнинг бу меросни ўрганмасдан, таърифламасдан, тарғибот қилмасдан ҳаққимиз йўқ».

Адабиётлар

1. И.Каримов. Амир Темур – фахрмиз, ғуруримиз. Т., 1998.
2. Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. 1994.
3. Қиссаи Темур. Т., 2000
4. Темур тузуклари Т., 1996.
5. Люсьен Керен. Амир Темур салтанати. Т., 1999

6. Эргашев Ш. Демократик ғоя ва бошқарув тамойиллари. Т., 2000.
7. Маматов Ў.Т. Темур тузукларида давлат ва ҳуқуқ масаласи. Т., 2002. Диссертация.
8. Амир Темур васиятлари, маслаҳатлари танбаҳлари. Т., 2000.

Мирзо Улуғбек, Бобур ва Алишер Навоийнинг марказлашган ва адолатли давлат тўғрисидаги сиёсий-ҳуқуқий қарашлари

1. Темурийлар сулоласи ва улар ҳукмронлик қилган даврдаги сиёсий-ҳуқуқий тизим.
2. Мирзо Улуғбекнинг давлат, қонун, адолат, сиёсат тўғрисидаги фикрлари ва амалиёти. «Тўрт улус тарихи» асарида сиёсий-ҳуқуқий ғоялар ва уларнинг аҳамияти.
3. «Бобурнома» - сиёсий-ҳуқуқий ёдгорлик. Унда марказлашган давлат, унинг мақоми, моҳияти, вазифалари, давлатнинг шакллари, бошқарув тизими ва унинг тамойиллари, давлат маҳкамаси, солиқлар, халқ фаравонлиги ва жамият равнақида давлат ва ҳуқуқнинг аҳамияти, халқаро ҳуқуқий муносабатлар ҳамда дин тўғрисидаги қарашлар.
4. Алишер Навоий илмий мероси ва ижодида сиёсий-ҳуқуқий ғоялар “Тарихи мулуки ажам”, “Садди Искандарий” ва бошқа асарлари). Маърифатпарвар шоҳ ғояси.

«Бобомиз Захириддин Муҳаммад Бобур номи билан ҳар қанча фахрлансак арзийди. Ўзбек халқининг довруғини дунёга таратган улуг аجدодларимиздан бири ўлароқ, ул зот бизни тарихимизни қадрлашга, келажакка буюк ишонч билан қарашга ўргатади.

Бобур каби мумтоз инсонларни дунёга берган халқ ҳеч қачон хор бўлмайди, муқаррар тарзда саодатга эришади”.

И.А.Каримов.

Алишер Навоий ҳам барча буюк мутафаккирлар сингари ўз даврининг ўша ижтимоий-иқтисодий, сиёсий муносабатларига нисбатан ўз илғор қарашларини билдирган аломмадир.

Навоийнинг дунёқараши коинот, илоҳиёт, инсон, табиат ва жамият ҳақидаги табиий – илмий, ижтимоий-сиёсий, фалсафий, ҳуқуқий, диний қарашлари у яшаган даврдаги ижтимоий муҳит заминида ҳамда ўзидан аввалга асарларда яратилган маънавий бойликлар, цивилизация асосида шаклланди ва ривожланди.

Ўрта аср илк уйғониш даврининг Исмоил Бухорий, Исо Термизий, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро сингари диний алломаларда бўлгани каби Алишер Навоий ҳам бутун олам, борлик, коинот, юлдузлар, ой, кўёш, одамлар, жамики нарсалар худо томонидан яратилганини эътироф этади. Унинг фикрича, бутун олам, жумладан, табиат, жамият ҳам Оллоҳнинг зарурат этилишидир. Навоий инсон олий мавжудот, - деб таърифлайди: инсон оламдаги бутун нарсалардан устун туради, дунёда унга тенг келадиган ҳеч нарса йўқ.

Навоий асарларида ҳалоллик, поклик, ростгўйлик, имонлилик сингари инсонга ярашиқли ахлоқий-маънавий фазилатлар эъзозланади.

Инсонни севган ва улуғлаган шоир келажакда маърифатпарвар шоҳ бошчилигида халқларни тенгликка, озодликка, тинчликка эришиш учун курашади. Маълумки, маърифатпарвар шоҳ истаги Ўрта асрларда кўпчилик мутафаккирларга хос хусусият эди. Асрлар давомида мулкдорлар жабр-ситамини ютиб келётган меҳнаткаш халқ келажакда шундай бир жамиятни орзу қила бошлайдики, у ерда на бой, на камбағал, на миршаб, на ўғри бўлсин. У жамиятда тенг ва озод бўлишини истади.

Меҳнаткаш халқларнинг асрлар давомида орзу қилиб келётган «адолатли подшо», «адолатли давлат», «бахтли ўлка», «кўёш шаҳри», «озод орол» каби ижтимоий идеаллари кейинчалик мутафаккирларнинг асарларида мустаҳкам ўрин олган. Навоий келажакда инсон номи улуғланадиган, қадрланадиган «бахтли жамият» орзуси асосида ўзининг бутун бир ҳаёлий адолатли давлатини бунёд қилади. Искандар ер юзасидаги барча мамлакатларда адолат ўрнатади. Жаҳон халқлари золим подшолардан қутулиб, адолатсиз урушлардан холи бўладилар. Бутун дунёда адолатли ягона тартиб ўрнатилади.

Авваллари ўз мамлакатада адолатли шоҳ бошчилигида давлатга эришиш орзусида бўлган Алишер Навоий дўсти Ҳусайн Бойқаро ҳокимиятни қўлга олгандан кейин унинг таклифига

биноан давлат аппаратида хизмат қила бошлади. Хусайн Бойқарони адолатли султонга, унинг давлатини адолатли давлатга айлантириш учун кўп йиллар давомида ҳаракат қилди. Оқибат Навоий Хусайн Бойқарони адолатли подшога айлантириш мумкин эмаслигини тушуниб етгач, вазирликдан истеъфо бериб, маърифатпарвар шоҳ орзуларидан узоқлашиб, ўзининг ҳаёлий образларини яратишга, шу жумладан ўзининг «Садди Искандарий» достонини ёзишга киришади.

Алишер Навоийнинг адолатли, ҳаёлий давлати шакл жиҳатидан монархия шаклидаги давлатларга ўхшасада, лекин монархия жиҳатидан улардан тубдан фарқ қилади:

Биринчидан, Искандар Шарқ достонларида тасвирланган образларга ўхшаш бўлмасдан, у халқ манфаати учун курашувчи омма томонидан сайланган подшодир;

Иккинчидан, Искандар давлатни идора қилишда тенглик, халқлар дўстлиги, халқларнинг ўз тақдирларини ўзлари белгилаш, инсонпарварлик каби олийжаноб принципларга асосланади. Идрокка, тафаккур қудратига, илм-фан аҳлларига таянган ҳолда давлатни бошқарадилар;

Учинчидан, шоирнинг адолатли давлати бир ва бир неча мамлакатни ўз ичига олмасдан, барча куруклик ва денгиз океанларини ўз ичига олган бутун дунёда якка адолатли давлатдир.

Шу билан бирга бўлажак, яъни сайланажак шоҳ қандай фазилатларга эга бўлиши кераклигини ҳам таъкидлайди. Унинг фикрича, бўлажак шоҳ, куёшдек қудратли ва равшан замир-пок юрак, очиқ кўнгил, биланд идрокли бўлсин, душманга чорасиз ва айна пайтда, мамлакатни эрам боғига айлантирадиган халқпарвар, раиятнавоз, «адолат аро фасли наврўз»дек бўлсин, у халққа зулм қиладиган амалдорларнинг қўлини кесиши, йўлларини қароқчилардан тозалаш, ўғриларни, юрт таловчиларни жазолаши ва жуда одил бўлиши керак.

Анга тахту давлатни маскан қилинг

Бошин тож бирла музайян қилинг

Ким, ул ёғдириб абри эҳсонни,

Эрамдек қилиб мулк бўстонини...

Раиятга қилса қаламзан ситам,

Қаламзаннинг илгини қилсун қалам.

...Бериб зулмгустарга фарсудалик

Раиятга еткурсун осудалик,

Навоий давлатни бошқариш масаласини, шоҳ бўлишга лойиқ шахсни топиш ва уни тайинлаш масаласини бевосита халқ билан, жамиятнинг турли табақа вакиллари иштирокидаги анжуманда маслаҳат орқали амалга оширилиши қўллайди. Шу учун ҳам бундай анжуманда халқ сайлаган шоҳга одиллик ва халқпарварлик шартларини қўяди. Навоий сиёсий қарашларидаги энг асосий жиҳатларидан бири шуки, давлатни бошқариш анъанавий мерос тариқасида эмас, балки халқ-улус иштирокидаги анжуманда ҳал этилади. Агар шоҳ бўлишдан бош тортса, бутун халқ юртни ташлаб кетажagini билдиради. Албатта, бу ўринда Искандар шоҳликни қабул қилади ва барча шартларни бажаришга амр этади. У золимларни жазолайди, мазлумларга шафқат қилади, «халойиққа озор етадиган нимаики бўлса, уни йўқотишга ҳаракат қилади, икки йиллик хирожни тўхтатади, хунар аҳлини иш билан таъминлайди, бозорларда нарх-навони назорат қилади, карвон йўлларига қўриқчилар тайинлайди, давлатда адолат ўрнатади. Худди шундай адолат ва халқпарварликни бошқалардан ҳам талаб этади.

Хуллас, Навоийнинг адолатли давлати туб маънода фақат шакл жиҳатидангина Шарқ мамлакатларидаги мутлақ монархия шаклидаги давлатлар билан ўхшаш бўлиб, моҳияти жиҳатидан тубдан фарқ қилади. Шоирнинг «Садди Искандарий» достонини ёзишдан бош мақсад – дунёда якка адолатли шоҳ идеалини яратишни орзу қилмасдан, балки дунёда якка адолатли давлатга, тартибга эришишни орзу қилади.

Мутафаккир авваллари ўз мамлакати доирасида адолатли, маърифатпарвар шоҳ ёрдамида бахтга эришишни истаб, шоҳларни адолатга чақирган. Кейинчалик эса Искандардек халқ томонидан сайланган, унинг тўлиқ ишонч ва ҳурматига сазовор бўлган подшони халққа

бошчилик қилиб, дунёдаги барча халқлар ва элатларни золим подшолар зулмидан кутқаришга даъват қилди. «Садди Искандарий» достонидаги Искандар томонидан бутун жаҳонда ўрнатилган ягона, адолатли давлат Навоийнинг ижтимоий идеалига айланди.

«Маҳбуб-ул қулуб»да айтилишича, адолатли подшоҳ ёркин кўзгу бўлса, золим подшолар унинг тескарисидир. Униси ёруғ тонг бўлса, буниси қоронғу кечадир. Зулм қилиш золим подшонинг кўнглига ором, ахлоқсизлик эса табиатига севинч бахш этади. Агар у шароб ичишни бошлагудек бўлса, кўча-куйда мусулмонлар юришни тарк этадилар. Ҳақиқат унинг қаршисида беҳуда, ақлли одамлар унинг наздида нодон.

«Маҳбуб-ул қулуб»да айтилишича, қози мусулмонлик биносининг таянчи ва мусулмонларнинг яхши ва ёмон ишлари юзасидан ҳукм чиқарувчи. Қозининг кўнгли дин илми билан тўла, дунёвий илмлардан хотири хабардор бўлиши керак. Ҳаётида шахсий манфаатга мойил бўлмаслиги, кўнгли иккиюзламачилиқдан холи бўлиши, ҳукм вақтида ошнага ҳам, бегонага ҳам бир хил қарамоғи лозим. Билимдонлигидан ва қалби поклигидан кишилар кўнглида унга ҳурмат ва шукуҳ, ишга диққат-эътибор ва фаросат билан муносабатда бўлишидан беҳаё виждонсизларнинг юрагида ғам-андух, кўнгли ҳақ каломлари билан кучли, ҳукмлари ҳадисларга асосланган, порахўр муфтилар унинг қошида тубан ва хор, ҳийлагар вакиллар унинг қаршисида айбдор бўлмоғи зарур. Қози қонун йўлидан чиқмаслиги лозим. Модомики, ҳукми элнинг жони ва молига тааллуқли экан, қозининг шиори тўғрилиқ ва адолат бўлмоғи зарур.

Умуман, Алишер Навоийнинг нафақат сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари, балки бевосита, унинг ўзи ҳам ушбу сиёсий жараёнларнинг фаол иштирокчиси бўлганлиги билан ажралиб турган мутафаккирдир.

Бундай дейишимизнинг сабаби шундаки, Навоий давлат арбоби бўлиши билан бирга халқнинг ҳурматида сазовор бўлган буюк алломадир. У оддий халқ манфаатини ҳамма нарсадан устун қўйган, золим амир-амалдорлар ва мамлакатни бўлиб юборишга интилаётган Ҳусайн Бойқарога қарши уюштирилган Ёдгор Муҳаммад фитнасини фош қилиб, уни бартараф этган.

Навоийнинг сайл-ҳаракати билан халқ зиммасига ҳаддан ташқари солиқларни ошириб, зулмларни кўчайтираётган амалдорлар ўз вазифаларидан четлатилдилар.

Унинг яққол ифодаси 1470 йилда мамлакат пойтахтида кўтарилган халқ кўзғолони бўлиб, ушбу кўзғолонда Алишер Навоий халқ томонида бўлган. Хуросон халқини хўрлаган бек ва амалдорлар қаттиқ жазоланган. Ҳусайн Бойқаро ҳам уни эъзозлаб шундан сўнг уни вазир этиб тайинлаган. Алишер Навоий аҳолига солинган солиқларни ўзи тўлаган пайтлари ҳам бўлганлиги тўғрисида маълумотлар бор. 1500 йилдаги Ҳирот халқидан жуда катта солиқ йиғилиши ҳақида фармон бўлганда, Навоий ўзи бу солиқни тўлаганки, сабаби, бундай солиқнинг солиниши фақат халқ норозилигини кўчайтириши ва давлатга нисбатан халқ ғзабини оширишини билган.

Улуғ Алишер Навоийнинг буюк давлат арбоби, бош вазир сифатидаги шахсий сифатларини АҚШ олимлари Томас Ленте ва Гленн Лоуври қўйидагича таърифлаганлар: «XV асрнинг охирида темурийлар салтанатининг маданий ҳаётига жуда муҳим таъсирини ўтказган инсон Мир Алишер навоий бўлиб, у янги сиёсий ва иқтисодий шароитни яратишда ғоят катта ёрдам берди. Султон Ҳусайннинг «Кўкалдоши» (бирга ўсгани) ва яқин дўсти Мир Алишер муҳтожларга хайру эҳсон қилувчиларнинг машҳури, шоир ва олим эди».

Хулоса, ўрнида шуни қайд этишимиз мумкинки, Алишер Навоийнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари одилликка, адолатга, ҳалолликка, тенгликка ва тинчликка асосланган давлат ғоясини илгари сурган.

Муҳаммад Тарағай Мирзо Улуғбек (1394-1449) Амир Темур сулоласига мансуб улуғ зот, ўлкан давлат арбоби ва буюк даҳодир.

Амир Темур набираси Улуғбекда энг аввало инсонпарварлик, адолат ва диловарлик фазилатлари бўлган. Зотан, инсонпарваргина саҳий ва адолатли бўлиши мумкин. Сохибқирон фикрича, салтанатга даъвогарлик қилган ҳар бир киши салтанат шаъни-мартабасига лойиқ иш

тутиши ва унга мувофиқ бўлиши зарур. Узоқни кўролмаган ҳукмдор яқинлари балоларига гирифтор бўлади. Аммо яқинни кўриб иш тутган ҳукмдор ҳам хато қилади.

Амир Темур набирасига ҳар доим толеингда битилган бўлса ҳукмдор бўлурсан, аммо ким бўлмагин мусулмон бўл, ҳеч кимсага ҳақсизлик қилма, сабабсиз ранжу озор етказма, тўғрилиқ тўнини кийгин. Фақирлар ва ожизларга ҳар қандай шароитда мурувват кўрсат, - деб таълим берган.

Улуғбек соҳибкирон бобосининг қўл остингдагиларнинг қалби ва кўнглидан фақат яхшилик билан жой топ, акс ҳолда қуввутсиз қолурсан ва унутиларсан, деган йўл йўриғини ёшлиқ чоғидан ботинан ва руҳан ўзлаштириб, бутун ҳаёти давомида уларга қатъий амал қилган. Буларнинг ҳаммаси Мирзо Улуғбекнинг илмий камолоти ва сиёсий фаолиятида муҳим аҳамият касб этади.

Улуғбек ёшлиқ кезларидан бошлаб машҳур Юнон олимлари Афлотун, Арасту, Гиппарх, Птолемей, Битлимус ва Колиус таълимотларини синчиклаб ўрганиб, сиёсий, илмий-амалий фаолиятида кузатиш ва тадқиқотларида улардан унумли фойдаланган.

Мирзо Улуғбек узоқ йиллар мобайнида Моварауннаҳр диёрини номдор ҳукмдори бўлди. Ҳукмдор сифатида у тинчлик, тотувлик, ҳар томонлама тараққиётни қарор топтириш йўлида мислсиз шижот матонат кўрсатади.

Мирзо Улуғбек таълимотида илм инсон маънавиятининг асоси эканлиги ҳақидаги ғоя етакчи ғоя ётади. Дарҳақиқат, илм жаҳолат, хурофотнинг кушандасидир. Илм инсонни ғафлат уйқусидан уйғотади, фикрни теранлаштиради, тафаккурни ўткирлаштиради. Инсон илм-маърифат ёрдамида улуғлар даражасига етади. Улуғбек ўзи қурдирган мадраса пештоқиға: «Билим олиш ҳар бир муслим ва муслиманинг бурчидир», деб ёзиб қўйилган.

Мирзо Улуғбекнинг фикрича, одоб ва ахлоқ инсон маънавияти ва маърифати камолотида катта ўрин эгаллайди. Инсонлар орасидаги ўзаро муносабат, одамгарчилик, меҳру-муҳаббат, дўстлик, биродарлик, аҳиллик асосида яшаш ва фаолият кўрсатиш ақлий-ахлоқий тарбияга кўп жиҳатдан боғлиқдир.

Мирзо Улуғбек ўз қарашларида ҳақиқий ва сохта дўстларини ажратиш лозимлиги, ғаразли киши дўст бўлмаслиги, бундай «дўстлар» кишиларни тўғри йўлдан чиқариши ҳақидаги ғояларини дастурий йўлланма сифатида илгари сурган. Мирзо Улуғбекнинг ҳеч қачон ихтиёрининг тилёғламага берма, атрофинга лаганбордорларга тўплама, улар сенинг эмас, ўз манфаатларини кўзлаб сени мақтайдилар. Ўз ихтиёрини шундай кишиларга бериб қўйган ҳукмдорга садоқатли инсонларни яқинлаштирмайдилар, деган ибратли сўзлари мавжуд. Унинг фикр-мулоҳазаларидан кўриниб турганидек, қалби пок, нияти бузуқ, иймони бузуқ, беоқибат кишилардан ҳар қандай йўл билан бўлса-да. Йироқ бўлиш, тузоғига илинмаслик тилёғламалигига учмаслик, аксинча, зоти тоза, насл-насабли кишиларни қўлдан қўймаслик керак. Инсон якка ёлғизликда қила олмаган юмушларини кўпчилик билан биргаликда бажариши мумкин. Дўстларсиз ҳеч нарсага эришиб бўлмайди. Улуғбекнинг илмий амалий фаолияти унинг бу назарий фикрини тасдиқлайди.

Улуғбек ижтимоий-сиёсий таълимотида меҳнатсеварлик ҳақидаги ғояни ўз даври талаб ва эҳтиёжларини назарда тутиб ривожлантирди. Тинимсиз ҳаракат қилмасанг, меҳнат қилиб касб-ҳунар ўрганмасанг, мураббийлардан таълим-тарбия олмасанг, - дейди бу ҳақида у, - ақл-заковатда етук, одоб-ахлоқ ва билимда баркамаол бўла олмайсан, жамиятда кадр-қиммат тополмайсан. Амир Темур таълимотича, тузукларидаги белгилаб берилган қонун қоидаларга умрбод содиқ қолди, Амир Темурнинг «куч адолатдадир» деган, умумбашарий аҳамиятга эга бўлган доно ўғити ва сабоғи Мирзо Улуғбекнинг шоҳ ва донишманд сифатидаги ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий фаолиятида мезон бўлиб хизмат қилди.

Башарият тарихининг ижтимоий-сиёсий, илмий-маданий соҳаларида салмоқли ўрин тутган сиймолардан бири буюк ватандошимиз Захриддин Муҳаммад Бобурдир. Бобур 1483 йилнинг 14 февралда Андижонда таваллуд топиб, 1530 йил 26 декабрда Аграда вафот этган.

У улуғ шоир, мохир саркарда ва йирик давлат арбоби бўлиб, давлат ишларини бошқаришни ўсмирлик ёшидан бошлаганда, яъни 12 ёшида Фарғона тахтига ўтирганда жаҳонда энг қудратли Темурийлар давлати парчалана бошлади. Катта – кичик темурийзодаларнинг тахт учун ўзаро тўқнашувлари, сиёсий бошбошдоқликлар марказлашган давлат миллий бирлиги ва қудратига кучли салбий таъсир кўрсатган эди. Ана шундай алғов-далғовли, қонли курашлар авж пайтда Фарғонанинг ҳокими сифатида тарих саҳнасида пайдо бўлган Заҳириддин Муҳаммад Бобур олдида Амир Темур салтанатини сақлаб қолиш, темурийзодалар орасида нифок, тож-тахт талашишлар ўрнига дўстлик, ҳамкорлик, биродарликни, миллий ҳамжихатликни кўчайтириш, мамлакатни ташқи душманлар ҳамласидан сақлаб қолишдек буюк мақсадлар турарди. Бу масалада у имкон доирасида кўлидан келадиган ҳамма ишни қилди. Бироқ тарихий шароит унга йўл бермади.

Бобур, шароит тақозаси билан ўзининг ҳарбий юришларини Афғонистон ва Ҳиндистон худудига кўчирган бўлса ҳам, умрининг охирига қадар Ўрта осийёга қайтиш фикридан воз кечмади. Унинг бу ниятларини Ҳиндистондан туриб ўғиллари (Хумоюн, Комрон, Хиндол ва Аскарыйга) берган кўрсатмаларидан ҳам кўриш мумкин.

Жумладан, у Хумоюнга ёзган хатларидан бирида шундай дейди.

«Яна Комронга, қобулдаги бекларга фармон бўлдимки, бориб санга кўшулуб, Ҳисор ё Самарқанд, ё ҳар сориғаким, салохи давлат бўлса, юругайсиз. Тангрининг инояти била ёғийларни босиб, вилоятларни олиб, дўстларни шод, душманларни нисунгор қилгайсиз, иншооллоху таоло. Агар тангри инояти била Балх ва Ҳисор вилояти муяссар ва мусаххар бўлса, Ҳисорда сенинг кишинг бўлсун. Балхга Комроннинг кишиси бўлсун. Агар тангри инояти била Самарқанд ҳам мусаххар бўлса, Самарқандга сен ўлтургил, Ҳисор вилоятини, иншооллох, ҳолиса қилгумдир».

Бобур Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган даврда ушбу худудда сиёсий беқарорлик, феодал тарқоқлик, иқтисодий тушкунлик ҳукм сурарди. Ҳиндистон республикасининг биринчи бош вазири Жавоҳарлаъл Нерунинг таъкидлашича, «аҳвол яна шу боисдан ҳам ёмонлашган эдики, қотиб қолган диний ақидалар ва қатъий, ўзгармас социал тартиб ижтимоий турмушнинг асосини ташкил қилиб, тараққиётни тўхтатиб қўйган эди».

Бобур асос солган салтанат, мамлакатни ана шундай инқироздан олиб чиққан, мамлакат сиёсий жиҳатдан бирлаштирилган, маданий жиҳатдан юксалганлиги билан характерланади.

Бобур Моварауннахрни тарк этишга мажбур бўлди. У аввал Афғонистонни, сўнгра Ҳиндистонни кўлга киритиб, уч асрдан кўпроқ давом этган буюк Бобурийлар салтанатига асос солди. Ҳиндистонда Бобур асос солган давлат 332 йил давом этди. Бобур авлодидан 6 шахс, яъни Бобур, Хумоюн, Акбар, Жаҳонгир, Шох Жаҳон, Аврангзеб узок давр подшолик қилди.

Бобур Афғонистондаги каби Ҳиндистонда ҳам маҳаллий аҳолининг диний эътиқодларига, урф-одатларига, маданияти ва кадриятларига эркинлик берди. Атрофига ерлик олим ва фозилларни тўплади. Уларнинг маслаҳатларига эътибор билан қаради. Ўзининг қўл остидаги мамлакатларнинг кўпларида Сарой ва қасрлар қурдирди ва боғлар яратди.

Бобур атоқли давлат бошлиғи ва сиёсий арбоб, истеъдодли инсон, катта ақл-заковат соҳиби сифатида Ҳиндистоннинг ижтимоий-сиёсий тараққиёти ва сиёсий бирлиги учун зарур бўлган кўплаб ишларни қилди.

Ҳиндистоннинг ягона давлат қилиб бирлаштирилиши, салтанат худудининг кенгайтирилиши ва бирлаштирилиши, маданиятнинг, ҳинд халқи миллий кадриятларининг ўсиши, Хумоюншоҳ сингари, Акбаршоҳ номлари билан машҳурдир.

Акбаршоҳ Ҳиндистон тарихидаги энг улуғ бобурийзодалардан биридир. У Бобурий сулоласининг асосчиларидан бири ва донишманд шоҳ сифатида ўзининг эллик йиллик ҳукмронлиги даврида Ҳиндистонда жуда кўплаб ижтимоий ислохотлар ўтказди. Акбаршоҳ айрим қабилаларнинг вафот этган эркаги билан тирик бева хотинини бирга қуйдириш одатларини бекор қилишга қаратилган қатор фармон ва қонунлар чиқарди. Унинг

буйруқларидан бири «ҳиндлардаги 14 ёшга тўлмаган қизларни ва 16 ёшга тўлмаган йигитларни никоҳдан қонун йўли билан таъқиқлашдир». Шу билан бирга ёшми-қарими эр вафот этса, унинг хотинини албатта эрини куйдираётган гулханга ташлаб, ёш-соғлом аёл-қизни жасадини қўлга айлантириш, яъни «жазҳар» одатини (аёлни гулханга ташламаган тақдирда бир умр бошқа оила кўриш ҳуқуқидан маҳрум этилишини) Акбаршоҳ таъқиқлайди.

Акбаршоҳ номи билан боғлиқ бўлган энг муҳим ва ўзига хос ислоҳотлардан яна бири – динлар соҳасидаги ислоҳотдир. Бу ислоҳотларнинг бошқа турларидан фарқли равишда қисқа вақт ичида эмас, балки бир неча йиллар давомида амалга оширилган.

Акбаршоҳ ҳам отаси ва бобосига ўхшаб, Ҳиндистондаги аҳолининг турли динларга эътиқод қилишини ҳисобга олиб ҳамда турли диндаги кишиларни ўзаро яқинлаштиришга интилиб фаолият кўрсатган. Шу мақсада кўпчиликни ташкил қилувчи ҳиндуларнинг ўз атрофига жалб этишга қарор қилган, рожпут хони қизига ўйланган. «Энди ҳиндуларнинг халқи билан қариндошланган Акбар уларнинг диний раҳбарлари – муқаддас брахман ва қоҳинларини саройга хизматга жалб қилади, уларни давлат ва қўшинларда юқори, масъулиятли лавозимларга тайинлаган. Ҳиндуларнинг муқаддас жойларини зиёрат қилишга имкониятлар яратиб беради ва улардан олинадиган жузья солиғини тугатади.

Акбаршоҳ мамлакатдаги ҳинду, секх, жайн ва бошқа динлар вакилларини йиғиб, диний масалалар бўйича мунозаралар ва баҳслар қилади, ғолибларни эса қимматбаҳо совға ва пул билан мукофотлай бошлайди. Давлат манфаатларини кўзлаб Акбар янги пойтахт Фотихпур секрида махсус ибодатхона қурдиради ва унда турли дин вакилларини йиғиб, диний мунозаралар қилади. Авваллари бу ибодатхонага фақат мусулмон уламолари ва шайхлари тўпланиб, ҳар жумада ибодатхонани катта залида илоҳиёт таълими бўйича мунозара ўтказадилар. Акбар уламолардан ҳар бир диндаги ҳақиқатни асослаб, очиб беришни талаб қилади. Акбар саройда уламо ва шайхларнинг обрўси жуда катта бўлган.

Бобур ва унинг набираси Акбаршоҳ даврида Ҳиндистоннинг иқтисодиёти, дини, адабиёти ривожланди.

Бобур ҳам соҳибқирон Амир Темур ва донишманд шоҳ Мирзо Улуғбек сингари доимо олим ва фозиллар, санъат ва адабиёт аҳллари, файласуф ва ҳуқуқшунослар, тажрибали кишилар билан яқин алоқада бўлган, уларга ҳомийлик қилган. Амир ва беклар, фозиллар, адабиёт ва санъат аҳллари билан тез-тез машваратда бўлиб туришган. Бобур ўғилларига ҳам ҳар бир юмушни ўзаро маслаҳат ва кенгашиш асосида олиб боришни тавсия этган. Ўғли Ҳумоюнга ёзган хатларидан бирида давлатни бошқаришни кенгаш асосида либ бориш зарурлигини таъкилаб, шундай дейди: **«Агар менинг ризомни тиларсан, хиловатнишинликни ва эл билан кам эхтилотликни бартараф этгин. Кунда икки навбат инингни ва бекларни ихтиёрига қўймай, қошинга чорлаб, ҳар маслаҳат бўлса кенгашиб, бу давлатгоҳларнинг иттифоқи билан ҳар сўз унга қарор бергайсан».**

Бобурнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари «Бобурнома»да ўз аксини топган. Асарда узок муддат давомида юз берган ижтимоий-сиёсий ва тарихий воқеалар хронологик тартибда баён қилинган ва унда XV аср охири-XVI аср бошларидаги Ўрта Осиё, Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистонда юз берган ҳодисалар тасвирланган.

Шунингдек, ушбу асарда темурий ҳукмдорларнинг ўзаро урушишлари оқибатида бирин-кетин мағлубиятга учраши, жумладан, Абусаъид мирзо вафотидан кейин унинг ўғиллари (Умаршайх, Султон Аҳмад, Султон Маҳмуд ва бошқалар) ўртасида чиққан жанжаллар, Бобур ва унинг амакиваччалари, беклар ўртасидаги курашлар, Хусайн Бойқаро билан ўғиллари орасидаги низолар, темурийлар билан Шайбонийхон ўртасида Мовароуннаҳр учун олиб борилган курашлар ҳикоя қилинади.

Бобурнинг ўзи бу ҳақда шундай дейди «Чун бу тарихда андоқ илтизом қилибтурким, ҳар сўзнинг ростини битилгай ва ҳар ишнинг баёни воқеъини таҳрир этилгай».

Жумладан, Бобур мамлакат ҳукмдорларидан бири бўлмиш

Хусайн Бойқаро ҳақида шундай дейди «Султон Хусайн мирзонинг замони ажаб замоне эди, ахлу фасл ва беназир элдин Хуросон, батахсис Хири шаҳри мамлу эди. Ҳар кишинингим, бир ишга машғуллуги бор эди, химмати ва ғарази ул эдиким, ул ишни камога тегургай.

Умуман, «Бобурнома»да XV асрнинг охири-XVI асрнинг бошларида ҳукмрон мавқени эгаллаган Хасан Яъқуббек, Узун Хасан, Али Дўст Тағойи, Аҳмад Танбал, Ҳисравшоҳ каби ҳарбий амалдорлар, Абдул Али Тархон, Боки тархон каби арбобларнинг ахлоқи, салтанатни бошқаришдаги хусусиятлари ҳақида кенг ҳикоя қилинади.

Айниқса, сиёсий қарашларида адолатли давлат бошқарувни орзу қилган Бобур, Ҳисравшоҳнинг золимлигини, айёрлигини, халққа етказган жабру-ситамларини қоралайди.

Юртбошимиз Ислом Каримов 1994 йил 4 октябрда Андижон вилоятига қилган сафари чоғида Бобур номидаги миллий боғда ўрнатилган ёдгорлик мажмуини зиёрат қилиб, «Хотира дафтарига» куйидаги эдилик сўзларини ёзиб қолдирди.

«Бобомиз Захриддин Муҳаммад Бобур номи билан ҳар қанча фахрлансак арзийди. Ўзбек халқининг доврўғини дунёга таратган улуғ аждодларимиздан бири ўлароқ, ул зот бизни тарихимизни кадрлашга, келажакка буюк ишонч билан қарашга ўргатади.

Бобур каби мумтоз инсонларни дунёга берган халқ ҳеч қачон хор бўлмайди, муқаррар тарзда саодатга эришади...»

Бугунги кунда жаҳон илм-фани ва маданиятига беқиёс ҳисса қўшган Захриддин Муҳаммад Бобур сингари улуғ аждодларимиз фаолияти ва бебаҳо меросини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Адабиётлар:

1. Бобурнома. –Т.: «Шарқ» нашриёти. -2002.
2. Ўзбекистонда сиёсий ва маънавий – маърифий таълимотлар тараққиёти (2001 йил)
3. Навоий Алишер «Махбуб-ул қулуб». Т., 1991
4. Навоий Алишер «Лисонут тайр». Т., 1991

7-мавзу. ХҮП-ХІХ-асрларда Ўзбекистон халқларининг сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари

Режа:

1. ХҮП-ХХ-асрларда сиёсий-ҳуқуқий ғоялар.
2. ХҮП-ХХ-асрларда сиёсий-ҳуқуқий фикрларнинг йўналишлари. Маърифатпарварлик ғояларининг юзага келиши ва ривожини.
3. Хонлиқлар давридаги сиёсий-ҳуқуқий фикрлар тарихи. Турди Фароғий, Сайидо Насафий, Нодира, Гулханийларнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари. Бедилнинг сиёсий-ҳуқуқий ғоялари.
4. Самандар Термизийнинг сиёсий-ҳуқуқий ғоялари. “Дастур ул-мулк” асарини ўрганишнинг аҳамияти. ХІХ аср асосий сиёсий-ҳуқуқий ғояларида жамиятни ислоҳ этиш ҳақидаги ҳаракатлар.
5. Сатторхон Абдуғафоровнинг суд ислоҳотлари ва сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.

ХVII-ХVIII асрларда ҳозирги Ўзбекистон Республикаси ҳудудида Бухоро хонлиги (кейинчалик Бухоро амирлиги), Хива хонлиги, ҳамда қўқон хонлиги мавжуд бўлиб, ушбу хонлиқлардаги сиёсий – ижтимоий аҳвол деярли ўхшаш бўлган.

Ҳар учалла давлатда ҳам олий ҳукмдорлар, хон, амир, уларнинг қариндошлари, сарой бошлиқлари, вазирлар, йирик ер эгалари, рухонийлар, садогарлар ва шу каби йирик мулкдорлар олий табақага тегишли бўлиб, маҳаллий аҳоли – деҳқонлар, хунармандлар, чорвадорлар қўйи табақа вакиллари эди.

Ҳукмрон доиралар билан меҳнаткашлар ўртасидаги доимо нарозилик сабаби – адолатсизлик, тинимсиз тожу-тахт учун бўлган урушлар, қўшни давлатлар билан урушлар, солиқларнинг бир тизимга солинмаганлиги, уларнинг тинимсиз кўпайиши, аҳолининг ҳар хил мажбурий хизматларга жалб этилиши каби ҳолатларни қайд этиш мумкин. Ана шундай вазиятда меҳнаткаш аҳолининг сиёсий – ижтимоий – ҳуқуқий манфаатларини ҳимоя қилган янги сиёсий – ҳуқуқий таълимотлар шаклланди. Бу таълимотларнинг асосчилари нафақат аҳоли ичидан етишиб чиққан ҳур фикрли кишилар, балки ҳукмрон доирага тегишли бўлган юқори табақа вакиллари ҳам ҳисобланади.

Албатта барча ҳукмрон доира вакилларининг қарашларини халқ манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган десак хато қиламиз. Сабаби кўп ҳолларда улар оддий халқни амир, хон, умуман, олий ҳукмдорларга бўйсунтиришга длаъват этишган. Барча турмуш тақдирдан деб, унга кўнишга халқни ишонтиришга ҳаракат қилишган.

Халқни ҳукмрон бўлган тузумга қарши кураш ғоясини илгари сурган ХVII-ХVIII асрлардаги илғор демократик кураш тарафдорлари Турди Фароғий, Хўжа Самандар Термизий, Сайидо Насафий, Мирзо Абдул қодир Бедил, кейинги аср намоёндаларидан Нодира, Гулханий, Огаҳий каби кўплаб алломаларимизнинг фикрларида яққол кўриш мумкин.

Турди Фароғий – ХVII асрда Бухоро хонлигида яшаб ижод этган шоир. Дастлаб хонлик саройида ижод этиб, ушбу давр ҳукмдорларини ўз ижодида мақтаган, уларга бағишлаб мадҳиялар ёзган. Лекин кейинчалик меҳнаткаш халқнинг азоб-уқубати, турмуш қийинчиликлари айнан ана шу ҳукмдорларнинг адолатсизлигидан эканлигини пайқаб етади ва унинг ижодида кескин ўзгариш рўй беради.

У жамиятдаги талончилик, боқинчилик, қонунсизлик, ўзбошимчаликнинг асосий сабаби сифатида тенгсизликни кўрсатар экан, бунда хон ва унинг яқинларини қоралайди. Чунки, айнан улар ўз манфаатлари йўлида бойлик ортириш учун талончиликка, боқинчиликка, қонунсизликка йўл очиб беришади ва ўзлари шундай ҳолатни қўллаб –қувватлашади.

Турди Фароғийнинг фикрига кўра, меҳнаткаш халқ бундай

Ҳолатдан чиқиб кетиши учун, ўз мустақиллиги учун курашмоғи лозим. Ўз эркини қўлга киритгач, адолатли, маърифатпарвар шоҳга ўз тақдирини ишониши мумкин. Фақатгина ана

шундай шоҳ оркали тинч турмуш кўриш мумкинлиги қайд этади. Чунки маърифатпарвар шоҳ ўз атрофига доноларни, халқпарвар, тинчликсевар кишиларни тўплаб давлатни бошқаради. Унинг фикрича, агар шоҳ ўз халқининг тинч-осойишталигини ўйласа, ўзаро урушларга барҳам беради, ҳар қандай тож-тахт учун урушлар халқнинг тинчасини қуритади ва давлат инқирозга юз тутади.

Шундай сиёсий-ҳуқуқий ғояларни XVI асрнинг охириларида яшаб ижод этган Сайидо Насафий ҳам илгари сурган. Сайидо Насафий камбағал оилада қарши шаҳри яқинида туғилган бўлиб, дастлабки билимини Бухорода олган ва шу ерда кейинчалик ҳам қолиб, ўз ижодини давом эттирган.

Сайидо Насафий ўз қарашлари билан оддий халқнинг манфаатини ҳимоя қилар экан, айнан оддий, меҳнаткаш халқнинг бундай аянчли яшашида ҳукмдорларнинг олиб бораётган адолатсиз сиёсати эканлигини англаб етган.

Шунинг учун ҳам у ҳар қандай давлатнинг асосини халқ ташкил этишини таъкидлар экан, худди шундай шу давр шоҳ ҳокимиятининг таянчи – халқ эканини ва халқсиз ҳукмдор бўла олмаслигини уқтиради. Шундан келиб чиқиб, давлатнинг, давлат бошлиғининг асосий вазифаси сифатида энг авалло – халқи учун ғамхўрлик қилишни, эл-юрт осойишталиги учун курашни илгари сурган. Бу вазифани бажармайдиган, халқи учун қайғурмайдиган шоҳни қоралаган, ҳамда халқ бундай ҳукмдорга нисбатан курашиши мумкинлигини, ўз норозилигини ифода этиши мумкинлигини ёқлаган.

Умуман, ушбу давр сиёсий-ҳуқуқий таълимотларига алоҳида ҳисса кўшган тарихчи Хўжа Самандар Термезий ҳисобланади. Хўжа Самандар Термезий сиёсий-ҳуқуқий қарашлари унинг «Дастур ал-мулук», яъни («Ҳукмдорларга маслаҳат») асарида ёритилган.

Ушбу асарда давлатнинг пайдо бўлиши ҳақидаги қарашларида диний таълимотлар асосида ўз фикрини илгари суриб, давлат худо томонидан яратилган бўлиб, уни бошқариш худонинг ердаги ноиби, яъни подшоҳга топширилган, - деган ғояни таъкидлаган. Унинг фикрича, худо давлатни бошқаришни ҳар кимга ҳам ишонавермасдан, балки ҳокимиятни бошқара оладиган, халқ осойишталигини таъминлай оладиган, ҳар қандай вазиятда ҳокимият учун кураша оладиган, қийинчиликлардан кўрқмайдиган кишига топширган. Шу учун ҳам давлатни бошқариш ўта маъсулиятли ва мураккаб вазифадир. Бундай вазифани фақат адолатли ҳукмдор бажариши мумкин. Ҳар қандай адолатсизлик давлатни инқирозга олиб келар экан, ҳукмдор ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун қатъий тартиб ва қонунлар жорий этиши лозим.

Термезийнинг фикрича, халқ тўғрисида ғамхўрлик қилиш ҳукмдорнинг доимий вазифаси бўлгани учун, ҳукмдор ўз фуқаролари билан доимо мулоқотда бўлмоғи керак. Мулоқотлар эса фуқароларнинг шоҳга ёзган ариза, шикоятларини ўрганиш, ҳамда уларга нисбатан чора кўрилмоғи лозим. Ҳар қандай зулм-ситамга йўл қўймаслик учун, подшоҳ ўз ёрдамчиларига эга бўлиши керакки, токи жамият аъзоларининг ҳеч бирининг мулкига, оиласига зарар етмасин. Подшоҳ ёрдамчиларни танлашда уларнинг ақл-заковатига, ахлоқига, донолигига катта эътибор бериши лозим. Чунки, айнан ана шу мансабдорлар шоҳ билан халқ ўртасидаги муносабатни ҳал этади. Уларнинг инсонийлик жиҳатларидан давлатда осойишталик барқарор бўлади, улар давлатни мустаҳкамлаш учун хизмат қилишади. Агар нопок кишилар томонидан давлат бошқарилса, давлатда норозилик кучайишини уқтиради.

Подшоҳ давлат хизматчиларига нисбатан адолатли бўлишини, асоссиз бирор бир хизматчини айбламаслигини тақлиф этади. Бир киши устидан ҳукм чиқариш учун етарли даражада далилларга эга бўлиши зарур.

Термезий давлатлараро тинчлик, яхши кўшничилик алоқалари ўрнатилиши тарафдори бўлганини, унинг элчи ҳақидаги қарашларидан биламиз. Элчи танлашда ҳукмдор ўта зийрак бўлиши керак. Чунки элчи подшоҳнинг бошқа давлатлар билан муносабатини ўрнатувчи экан, у подшоҳнинг кўзи ва тилидир. Унинг муносабатидан, муомаласидан икки давлат ўртасидаги тинчлик ёки, акси душманлик кайфияти пайдо бўлиши мумкин.

Термезий ўз қарашлари билан урушларни қоралайди. Унинг фикрича, ҳар қандай босқинчилик уруши адолатсиздир. Ўз давлатини ҳимоя қилиш учун курашган халқнинг уруши эса адолатлидир. Демак, давлатлараро уруш мавжуд экан, подшоҳ ўз кўшинига эга бўлиши, ҳарбийларнинг ҳол-аҳволидан хабардор бўлмоғи лозим. Етарли таъминотга эга бўлган кўшин ўз давлатини ҳимоя қила олади. Шу билан бирга кўшинни ташкил этган ҳарбийлар тасодифий кишилар бўлмасдан, балки жасур, ақлли, соғлом, кучли кишилар бўлиши керак. Демак, Термезийнинг қарашларига кўра, подшоҳ ҳокимиятини мустаҳкамлашда кўшиннинг ўрни катта. Кўшин бўлиши давлат мавжудлигининг бир жиҳати экан, тинчлик пайтида ҳам давлатда кўшин бўлиши лозим.

Албатта, Термезий илгари сурган ғоялар бугун Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотларда ўз аксини топган. Бугун мамлакатимиз ўз мудофаа кучига, миллий армиясига эга. Бу келажаги буюк давлатнинг кучли кўшинидир.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб сиёсий ҳуқуқий таълимотларнинг асосий ғояси маърифатчилик бўлиб, ушбу ғоя намояндалари Сатторхон Абдулғаффоров, Муқимий, Фурқат, Аҳмад Дониш, Бердақ қабиладарнинг қарашларини мисол қилиш мумкин.

Уларнинг фикрига кўра, ушбу жамиятдаги адолатсизликнинг асосий сабаби жамият аъзоларининг қолоқлигидадир. Шу учун ҳам улар ўз қарашларида халқнинг озод бўлишини, мустамлакачилик зулмини йўқотишни асосий вазифа деб ҳисоблашган.

Шулардан Сатторхон Абдулғаффоровнинг ушбу даврда илгари сурган сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари.

Сатторхон 1843 йилда Чимкентда имом оиласида туғилган. У дастлабки маълумотни бобосидан олади, 14 ёшида Тошкентдаги «Шукур – хон» мадрасасига ўқишга киради. Сатторхон 20 ёшида Чимкентда муфти лавозимига тайинланади. Кейинчалик у Чимкентда, кўконда қозилик қилади. Чимкент ва Тошкент шаҳарларида ўқитувчи бўлиб ишлайди. 1883 йилдан бошлаб «Туркистон вилояти» газетасида таржимон, Туркистон ўқитувчилар семинариясида форс ва ўзбек тиллари бўйича репититор – амалиётчи, Сирдарё вилояти бошқармаси қошидаги ер – солиқ комиссиясида таржимон бўлиб ишлайди. Сатторхон 1876 йилда Петербургда бўлиб ўтган III халқаро ориенталистлар қурултойида қатнашади ва маъруза қилади. Сатторхон ўзбек зиёлилари ичида биринчилардан бўлиб рус тилини мукамал эгаллаган эди. У XII асрда ёзилган машҳур мусулмон ҳуқуқшунослиги рисоласи «Ал – Ҳидоя» ни араб тилидан рус тилига таржима қилишда фаол иштирок этади. Сатторхон Абдулғаффоров 1902 йилда Чимкентда вафот этади.

Сатторхон Абдулғаффоровнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари унинг «Кўкон хонлиги ички аҳволининг қисқача очерки», «Мусулмон эшонлари», «Билимни эгаллаш», «Туркистондаги эшонлар ва халқни ўз-ўзини бошқариши ҳақида мулоҳазалар», «Сатторхон мактублари» номли асарларида баён қилинган.

Сатторхон ўзининг «Кўкон хонлиги ички аҳволининг қисқача очерки» (1892) номли асарида Кўкон хонлигида ички ҳокимиятни ташкил қилиш ва амалга оширишнинг ўзига хос хусусиятларини кўрсатиб беради. Унинг таъкидлашича, хонликда ҳокимиятни ташкил этишнинг муҳим хусусияти чекланмаган олий ҳокимиятнинг якка шахс – хон қўлида тўпланганлигидадир. Хон мамлакатнинг мутлақ ҳокими бўлиб, халқнинг ҳаёти, мол-мулки, тақдири, давлатни бошқариш, мансабдор шахсларни тайинлаш ва вазифасидан бўшатиш унинг хоҳиш-истагига боғлиқ эди. Вилоятларда ҳокимият беклар қўлида бўлиб, уларнинг ҳокимияти вилоят доирасида чексиз, ҳеч қандай норматив ҳуқуқий акт билан қатъий белгиланмаган эди. Бек ҳокимиятининг кучли ёки кучсизлиги қайси вилоятни бошқариши ва хон билан бўлган муносабати билан белгиланарди. Беклар ўз лавозимларига хонга қариндошлиги муносабати билан ёки кўп йиллик хонга кўрсатган алоҳида хизматлари эвазига эришарди.

Сатторхон кўкон хонлиги давлат органлари тизимида авжига чиққан адолатсизлик, қонунсизлик, порахўрлик, бошбошдоқлик ва тартибсизлик, ахлоқий бузуқчилик каби иллатларни

фош қилиб ташлайди. Сатторхон қўқон хонлигининг асосий ожиз томонларидан бири сифатида мустаҳкам, мамлакат мудофаасини таъмин эта оладиган ҳарбий қўшиннинг йўқлигини кўрсатади. Мавжуд қўшин ҳам, унинг ёзишича, махсус тайёргарликка эга эмас, жуда ҳам ёмон куролланган, етарли кийим-кечак, озиқ-овқат билан таъминланмаган эди. Бу оқибат натижада рус қўшинлари билан бўлган жангларда хонлик қўшинларининг мағлубиятга учрашига олиб келди.

Сатторхон Ўрта Осиё хонликлари ўртасида юз берган урушларни кескин қоралайди. Бу урушларнинг асосий сабаби, унинг фикрича, хонларнинг шахсий манфаатлари ёки диний масалалар бўлиб, улар оқибат натижада мамлакатнинг вайронага айланиши, халқ аҳволининг янада оғирлашишига сабаб бўлар эди.

Сатторхон ўз даврининг мусулмон ҳукуки билимдонларидан бири бўлган. У шариат ва унинг шаклланиши ҳақида ўзининг мустақил фикрларини билдирган эди. Сатторхон ҳуқуқнинг икки шакли: ёзма қонунлар – шариат ва оғзаки қоидалар – одат ҳақида мулоҳаза юритади. Мутафаккирнинг ёзишича, маҳаллий одат қоидаларидан улар шариатга зид бўлмасагина ҳуқуқ манбаи сифатида фойдаланиш мумкин. Акс ҳолда судда ишни ҳал қилишда одат нормаларидан фойдаланиш мумкин эмас.

Шариат, Сатторхоннинг фикрича, қуръонни кенг шарҳлаш натижасида вужудга келган «мустақил қонунлар тўпламидир». Шариатнинг шаклланиши қарийб 500 йиллик даврни ўз ичига олади. Шариатнинг шаклланишига бағдодлик, ҳиндистонлик ва Ўрта Осиёлик ҳуқуқшуносларнинг хизмати каттадир.

Сатторхон асарларида одил судлов ва уни амалга ошириш билан боғлиқ масалаларга алоҳида эътибор берилган. Бу албатта бежиз эмас. Юқорида қайд қилинганидек, мусулмон ҳукуки асосларини мукамал эгаллаган, бир неча йил муфти ва қози лавозимларида ишлаган Сатторхон бу соҳа билан яқиндан таниш эди. Мутафаккирнинг фикрича, одил судловни амалга ошириш давлат фаолиятининг муҳим йўналишларидан биридир. Одил судловни тўғри йўлга қўймасдан, суд органларини давр талаби даражасида ташкил этмасдан туриб, мамлакатда катъий тартиб-интизом ўрнатиш мумкин эмас.

Суд органларини ташкил этиш, уларнинг фаолиятини амалга оширишнинг асосий қоидалари, Сатторхоннинг фикрича, давлат тузуми, бошқариш усули, халқнинг ҳуққ-атвори ва турмуш тарзи билан белгиланади. Сиёсий тузумнинг ва халқ турмуш тарзининг ўзгариши оқибат натижада суд тизимида ўзгаришлар қилишни тақозо этади. Ана шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, Сатторхон қўқон хонлиги ва Туркистон ўлкасининг суд тизимларига нисбатан ўз муносабатини билдиради. Унинг фикрича, қўқон хонлигида ташкил этилган суд органлари ва уларнинг фаолиятини амалга ошириш мавжуд давлат тузумига, давлатни бошқариш усулига ва аҳолининг турмуш тарзига моч келарди. Умуман олганда, хонликнинг суд тизимига нисбатан ижобий муносабат билдирган Сатторхон, унинг бир қатор камчиликларини ҳам кўрсатади. Бу камчиликлар мутафаккирнинг фикрича, жиноят ва фуқаролик ишларининг яқка қози томонидан кўрилиб ҳал қилиниши, суд жараёнида ҳимоячи қатнашмаслиги, суд ишларида иш юритишнинг ёзма тартиби қатъий жорий этилмаганлиги, ҳукм ёки қарордан норози бўлган тарафнинг шикоят аризасини кўриб чиқишнинг аниқ тартиби белгиланмаганлиги қабилар эди. Шунингдек, мутафаккир хонлик даврида кенг тарқалган жиноятчиға нисбатан тан жазоси қўллашга, унинг айбини исботлаш учун қийнашга, адолатсиз жазо тайинлашга қарши фикр билдиради.¹

Сатторхон чор ҳукумати томонидан амалга оширилган босқинчилик, мустамлакачилик сиёсати оқибатида Туркстонда юз берган ижтимоий, сиёсий-ҳуқуқий, маданий ҳаётдаги ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда суд органларини ташкил этиш, уларнинг чиқарган ҳукм ёки қарорларини қайта кўриб чиқиш тартиби, судьялар фаолиятини назорат қилиш соҳаларида ўзгаришлар қилиш лозим деган фикрни ўртага ташлайди. Унинг таъкидлашича, ўлкада ташкил этилган суд органлари, уларда жорий қилинган иш тартиби халқ манфаатларига мос келмайди. Мавжуд суд тизимида амалда бўлган тартиб ва қоидалар тўрачилик, порахўрлик, мансабни

суистеъмол қилиш каби иллатларнинг чуқур илдиз отишига шароит яратади. Бунинг натижасида судга мурожаат қилган кишиларнинг манфаатларига зарар етади, уларнинг ҳақ-хуқуқлари поймол қилинади. Шунингдек, Сатторхон Туркистонда жорий қилинган қозиларни (халқ судьяларини) сайлаш тартибига нисбатан ҳам ўзининг салбий муносабатини билдиради. Унинг фикрича, биринчидан, ерли аҳоли қозиларни сайлаш учун етарли даражада сиёсий-хуқуқий онгга эга эмас эди. Иккинчидан, қозиларни сайлаб қуйиш тартибини жорий қилиш гуруҳбозликни, порахўрликни, қозиликка номзодлар ўртасидаги курашни кўчайтиради. Учинчидан, бундай тартибни жорий қилиш суд органларининг айрим мулкдор ва амалдор кишиларга тобе бўлиб қолиши учун шароит яратади. Чунки сайловда кимнинг қозиликка сайланиши ана шу кишиларга боғлиқ. Қозилик лавозимига сайланган киши эса ўз мансабидан қолмаслик, яна шу мансабга қайта сайланиш учун уларнинг кўрсатмаларига биноан иш кўришга мажбур бўлади.

Қозиларни сайлаш тартибини аҳолиси сиёсий-хуқуқий жиҳатдан етук бўлган ўлкалардагина жорий қилиш мумкин. Сатторхоннинг таъкидлашича: «Сиёсий болалик ҳолатидан чиқмаган халқ сайлов неъматларидан фойдаланишга қодир эмас».¹

Сатторхон Туркистон ўлкасида чор Россияси қонунлари асосида судлов ишларини амалга оширишни жорий қилишга ҳам қарши чиқади. Унинг ёзишича, ерли аҳоли бунга хали тайёр эмас эди: аҳоли давлат тили бўлган рус тилини билмас, Россия империясининг қонунлари, суд органлари тизими, судда иш кўриш тартиби, далиллар тўплаш ва уларни судга тақдим қилиш қоидалари билан таниш эмас эди. Россия империяси судлов тизимини Туркистонда жорий қилиш учун аввал маҳаллий аҳолини бунга тайёрлаш керак. Бу иш маълум бир вақтни, бир қатор тадбирий чораларни амалга оширишни талаб хилади. Шунинг учун Сатторхоннинг фикрича, Туркистон ўлкасининг суд тизимида ўзгаришлар қилиш икки босқичда амалга оширилиши керак. Биринчи босқичта ўлканинг ижтимоий - сиёсий шароитидан ва халқларнинг турмуш тарзидан келиб чиққан ҳолда суд тизими ислоҳ қилиниши керак эди. Иккинчи босқичта суд тизимида сайлов тартибини жорий қилиш, Россия империяси қонунларига асосан ишларни куриб ҳал қилишга ўтиш керак.

Биринчи босқичда, Саттархоннинг ёзишича, Туркистон ўлкасининг суд тизимини ислоҳ қилиш қуйидаги йўналишларга амалга оширилиши лозим: 1) қозиларни тайинлаш ва мансабдан четлатиш ваколати вилоятларнинг олий маъмурларига берилиши:

2) адолатсиз ҳукм ёки қарор чиқарган қози ҳарбий губернатор томонидан интизомий жазога тортилиши тартиби жойи қилиниши:

3) қози томонидан чиқарилган қарордан норози аризани кўриб чиқиш учун ерли аҳоли вакиллари ва форс тилини биладиган рус миллатига мансуб раисдан иборат махсус коллегиял орган ташкил қилиниши:

4) иккинчи босқичда (коллегиял органнинг) очикдан-очик адолатсиз қарорини ўлка бошлиғи (генерал-губернатори) томонидан бекор қилиниши тартиби жорий этилиши;

5) қозилар томонидан белгиладиган жазолар ҳақида маҳаллий халқ тилидаги устав ишлаб чиқилиши керак.¹

Сатторхоннинг фикрича, агар Туркистон ўлкасида юқорида баён қилинган тарзда суд ислоҳоти ўтказилса, адолатнинг тантана қилишига, ҳар қандай ўзбошимчалikka, қонунсизликка барҳам бериш учун имконият туғилади, шундагина чор маъмурилари маҳаллий халқ билан ҳисоблашишга мажбур бўлади ва маҳаллий халқ ўз ҳуқуқини ҳимоя қилинишига эришади.

Сатторхон сиёсий-хуқуқий қарашларида маҳаллий руҳонийлар, айниқса, эшонларнинг ўз халқига нисбатан ноҳақлиги кескин танқид қилинган. Унинг фикрича, халқнинг эзилиши нафақат рус маъмурларининг сиёсати билан балки, эшонларнинг фирибгарлиги, халқнинг ҳақиқа хийнати туфайли ҳамдир. Сабаби, эшонлар ушбу даврда энг катта нуфузга эга бўлиб, улар юқори табақа вакилларига ҳам ўз таъсирини ўтказар экан, айнан жиноятчиларни ҳам ўз

паноҳида жазодан сақлашга ҳаракат қилишади. Бу эса аҳоли ўртасида норозиликнинг кучайишига сабаб бўлади.

Умуман, сатторхоннинг фикрича, халқни илм-маърифатли қилиш билан ушбу сиёсий тангликдан озод бўлиш мумкин. Бунинг учун эса, халқни барча тилларни ўрганишга, айниқса, рус тилини ўрганишга чақиради. Ушбу даврдаги сиёсий кескинликнинг асосий сабаби сифатида мустамлакачилик сиёсатини қоралайди.

Мавзу бўйича саволлар

1. Ўрта Осиё хонликларидаги сиёсий – ижтимоий аҳволга умумий тавсиф.
2. Ўрта Осиё хонликларида сиёсий – ҳуқуқий қарашларнинг пайдо бўлиши.
3. Ушбу давр илғор сиёсий -ҳуқуқий ғоялари.
4. Термизийнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.
5. XIX-асрнинг иккинчи ярмидаги сиёсий-ижтимоий аҳвол.
6. Ушбу даврда илғари сурилган сиёсий ғоялар.
7. Сатторхон Абдулғаффоровнинг сиёсий қарашлари.
8. Сатторхоннинг ҳуқуқий қарашлари.

Адабиётлар

1. Ж.Тошқулов. Ўзбекистон халқлари сиёсий-ҳуқуқий фикрлари тарихидан. Т., -1996.
2. Термезий. «Дастур ал- мулук». Т., -2001.
3. Бобоев.Ҳ.ва муаллифлар жамоаси. Сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи дарслик.
4. Ф.Муҳиддинова. Ўзбекистон халқлари сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари тарихи.

8-мавзу: XX аср Туркистон сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари

Режа:

1. Туркистонда XX аср сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари.
2. Туркистонда мавжуд оқимлар ва уларнинг сиёсий-ҳуқуқий ғоялари. Жадидчилик оқимларининг сиёсий-ҳуқуқий ғоялари.
3. Аҳмад Донишнинг давлатни ислоҳ қилиш лойиҳалари, унинг давлат бошлиқларига қўйиладиган талаблар, давлат ҳокимиятининг таркибий қисмлари, давлат кенгаши, бошқарув органларини тартибга солиш, қонунийлик ва ҳуқуқий тартибот ҳақидаги фикрлари.
4. Махмудхўжа Бехбудий, Абдурашид Мунаввар Қори, Абдурауф Фитрат, Абдулла Авлоний, Чўлпон каби мутафаккирларнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари. Файзулла Хўжаев, Турар Рисқуловларнинг сиёсий-ҳуқуқий фикрлари.

***Бут эдинг, бутун эдинг, дориломон Туркистон,
Ким қилди парча-парча, бу не макон Туркистон?***

Барот Бойқобилов.

XX аср бошлари учун Ўзбекистон халқларининг кураши кўчайиб борганлиги характерлидир. Мана шу даврда мамлакатнинг ижтимоий иқтисодий, ижтимоий сиёсий ва маданий ҳаётида муҳим ўзгаришлар рўй берди. Бир томондан, ижтимоий мустамлакачилик зулми, ўлканинг моддий бойликларини талон-тарож қилиш, уни чор Россиясининг тўла хом ашё кўмитасига айлантириш жараёнлари кучайиб борган бўлса, иккинчи томондан, ишлаб чиқаришнинг буржуазияга хос услуби пайдо бўлади, миллий буржуазия ва ишчилар синфининг шаклланиши, миллатнинг маънавий уйғониши бошланади.

Аҳмад Дониш XIX асрнинг ўрталарида яшаб, Бухоро амирлигида ижод этган, ҳамда илғор сиёсий-ҳуқуқий қарашларини илгари сурган мутафаккирдир. У 1827 йилда Бухоро шаҳрида туғилган бўлиб, айнан шу ерда дастлабки билимини олган. Унинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларининг шаклланишига таъсир этган Ибн Сино, Навоий, Фузулий, Бедил каби алломаларнинг асарлари бўлиб, айнан ушбу асарлардан Аҳмад Дониш ўз сиёсий-ҳуқуқий қарашларида кенг фойдаланган. Унинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларига таъсир этган омиллардан бири сифтида унинг Бухоро амири Амир Насруллоҳ саройида хизматини, уч маротаба Бухоро элчилари таркибида Петербургда бўлиб, Оврўпа маданияти, турмуш тарзи, илм-фан соҳасидаги ютуқларидан олган таассуротларини кўрсатиш мумкин.

Ушбу сиёсий жараёнларни ўрганар экан, унинг қарашларининг асосий ғоясини Бухоро амирлигидаги тартиблар, уларни янгилаш, ислоҳ қилиш ҳақидаги масалалар ташкил этган. Бу эса амир Музаффариддин томонидан норозиликка сабаб бўлиб, Аҳмад Дониш Ҳузар қозиси бўлишга олиб келган. Айнан Аҳмад Донишнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларига унинг қозилик лавозимида ишлаши ҳам таъсир этган.

Унинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари «Ўзаро ёрдам ва маданийлик тартиби ҳақидаги рисола», «Фаромушхона ҳақидаги ҳикоя», «Наводир ул-вақое», «Рисолаи мухтасаре аз тарихи салтанати хонадони мангития», яъни «Бухоролик мангит амирларининг қисқача тарихи», «Рисола» каби асарларида ўз аксини топган. Аҳмад Донишнинг асосий қарашларида ушбу давр тараққиётига қаршилик қилаётган куч – шу жамиятдаги сиёсий тузумдир.

Унинг фикрича, «давлат бир гуруҳ кишилар эҳтиёжларини қондириш учун эмас, халқ манфаатлари учун, мамлакатни обод қилиш учун хизмат қилмоғи зарур. Биз дунёни гуллаб-яшнатиш учун, денгизлар кезиб ўрганиш учун, ер ости бойликларини топиш учун, унинг ҳамма қитъалари ва аҳолисини билиш учун туғилганмиз, - деб ёзар экан, буниг учун ҳукмдор билимдон, маърифатли, одил ва ўз фуқаролари манфаатлари учун хизмат шартлигини таъкидлайди. Шунинг учун ҳам ҳукмдор доимо ҳар қандай масалани ҳал этишда, энг аввало ўзини оддий фуқаро ўрнига қўйиб кўриши кераклигини илгари сўради. Шундагина адолат

ўрнатилиши мумкин. «Мамлакатни идора қилишда, ҳукмдор муҳим давлат муаммоларини ўз атрофидаги маслаҳатчилар билан биргаликда ҳал қилиши керак ва уларнинг фикри билан ҳисоблашиши шарт, чунки кўпчиликнинг ақли, бир кишининг ақидан ортиқроқдир», - деб давлатнинг энг муҳим масалаларини жамоачилик асосида ҳал этишини маъқуллайди. Шунинг учун унинг қарашларида давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги ўз даври учун янгича қарашлар ўз аксини топган. Аҳмад Донишнинг фикрича, «Ақлу двлаат бир-биридан ажралмас». Ёки «қайси салтанат – давлатнинг қоида ва қонунларига асосланиб кўрилмаган бўлса, ундай давлатда ҳеч вақт яхшилик бўлмайди».

Аҳмад Донишнинг сиёсий қарашларига кўра, давлатнинг пайдо бўлишига мулк сабаб бўлган. Бу ҳолатни қуйидагича асослашга ҳаракат қилади: ижтимоий даврда ҳамма тенг яшаган, ушбу даврда давлат ва ҳуқуққа эҳтиёж ҳам бўлмаган. Лекин кейинчалик ерга бўлган муносабатнинг ўзгариши, яъни айрим кишиларнинг, ёки айрим халқларнинг ўзгалар ерини эгаллаши натижасида алоҳида кишилар кўпроқ ерга эгалик қила бошлашган. Яъни ер эгалари пайдо бўлган.

Аҳмад Донишнинг фикрича, ҳамма ўз ерига эга бўлиши учун ҳам давлат бошлиғи кучлидан кучсизнинг ҳаққини олиб бериши лозим. Фақат шундагина давлатда тинчлик ва осойишталик, тенглик қарор топади.

Айнан кишилар ўз мулкани ўғри, қароқчи, товламачилардан ҳимоя қилиш мақсадида шартнома орқали давлатга бирлашган эканлар, давлат бошлиғи ана шу шарт учун ҳам ўз фуқароларини ҳимоя қилишга мажбур. Шу билан бирга давлат иқтисодиётини ривожлантириш, суғориш иншоотлари қуриш, йўллар, кўприклар қуриш, маорифни ривожлантириш ҳукмдорнинг вазифасидир.

Аҳмад Донишнинг фикрича, ҳокимият беш нарсага таянади. Улар:

*адолат,
Ҳарбий кўшин,
халқ,
сув,
ҳазина.*

Булар ўзаро боғлиқ бўлиб, улардан биттаси мавжуд бўлмаса, ҳокимият, давлат ҳам узоққа бормайди.

Аҳмад Дониш сиёсий қарашларининг муҳим тамойили адолатга асосланган давлат бошқаруви ғоясидир. Шунинг учун ҳам давлат бошлиғи бўлиши учун – илм-маърифатли, тажрибага эга бўлишлиликни, адолатга риоя қилишликни асосий талаб деб билади. Унинг фикрича, «Адолатга асосланган ҳокимиятгина мустаҳкам бўлади. Агар давлат тартибларидан, салтанат сиёсатидан халқ норози бўлиб, ғалва кўтарар экан, подшоҳни ҳазина ҳам, лашкар ҳам сақлаб қололмайди. Агар халқ ундан рози бўлар экан, аниқ билсинки, ҳеч ким унга қарши бош кўтара олмайди. Агар кўтарса, тор-мор бўлади».

Бундай қарашларига Бухоро амирлигидаги давлат тузуми таъсир этган. Шунинг учун ҳам амирликдаги бошқарувни ислоҳ қилиш ҳақидаги ғояни «Ўзаро ёрдам ва маданийлик тартиби ҳақида рисола» асарида илгари сурган.

Унинг фикрича, амирга берилган ваколатларга, яъни кенгаш аъзоларини, бошқа мансабдор шахсларни, элчиларни тайинлаш ва мансабидан бўшатиш, қонунларнинг ижросини текшириш, кенгаш қарорларини тасдиқлаш, бошқа давлатнинг элчиларини қабул қилиш ҳуқуқлари киради. Шунинг учун давлат бошлиғи қошида маслаҳат кенгаш ташкил этишни таклиф этади. Бу кенгаш аъзолари мамлакатдаги турли ижтимоий қатламлар вакиллари билан иборат бўлиб, амир томонидан тайинланиши ва вазифасидан озод этилиши кўзда тутилади. Амир кенгашга илмли кишини бошлиқ этиб тайинлиши лозим. Кенгаш аъзолар вақт-вақти билан йиғилиб, мамлакатни ободонлаштириш, фуқаролар манфаати билан боғлиқ масалаларни

муҳокама қилади, давлатнинг даромад ва ҳаражатларини текширади ва муҳокама қилинган масалалар бўйича тегишли қарорлар қабул қилади

Агар давлат бошлиғи кенгашнинг қарорларига қўшилса, уни тасдиқлаши ва ҳаётга татбиқ этиши йўлини топиши керак.

Аҳмад Дониш ба ҳақда : «Султон кўпчилик халқ ризолиги ва давлат уруғларининг маслаҳатлари билан ўзига икки вазири доно сайлаб олсин. Улардан бири мамлакат кирими, иккинчиси эса мамлакат чиқимини ҳисоб қилсин. Бу икки вазирдан ташқари ҳарбий ишлар вазири, йўллар вазири, ички ишлар вазири, девонхона бошлиғи, сув тақсимловчи лавзоимларини ҳам бўлишини таъкидлайди.

Унинг фикрича, бундай лавозимга кишилардаги қобилият, илм, фаросат, иқтидор давлат бошлиғи томонидан қаттиқ эътиборга олинishi керак. Бундан ташқари ҳар бир киши лавозимга кўтарилишдан олдин, синовдан ўтмоғи керак., шундан сўнг юқори мансабга тайинланса бўлади. Ҳар бир мансабдорнинг ҳуқуқий ҳолати, ваколати, бурчи аниқ белгиланган бўлиб, улар вақт-вақти билан ёзма шаклда ҳукмдорга ўз ишлари юзасидан ҳисобот бериб туришлари лозим. Шу учун давлат хазинасидан уларга маош белгиланишини уқтиради.

«Бухоролик мангит амирларининг тарихи» асарига эса, Бухоро амирлигидаги сиёсий ҳаётни таҳлил этиб, амирликдаги давлат тузумини танқид қилади.

Унинг фикрича, барча иллатларга амирликдаги давлат бошқарувининг адолатсизлиги, ноҳақликлар сабаб бўлиб, бундай ҳолатга қозиларнинг ҳам айби бор. Улар ҳақида «қалам аҳлларининг энг юқори мансаблари қозилик ва раисликдир. Замонга қаралса, бу икки ўринда ҳам адолат билан иш олиб бориш мумкин эмасдир. Чунки ҳар жойда қалам аҳли мансабларига сиёсий мансабдорлар ҳукмрондирлар. шариат ишлари шуларнинг хоҳишларига қараб юргизилгач, зулм ва хиёнатсиз бўлиш ҳеч мумкин эмасдир. Бундай мансабда ўтирган қалам аҳли ҳукумат арбобларига, бойларга, чақимчи ва жосусларга хушомад қилмасалар, жон сақлай олмайдилар. Шунинг учун ҳам қози ва раислар биринчи қадамларидаёқ шариатни бузадилар, етимлар молига хиёнат қиладилар. Бўларнинг бутун қилган ишлари ҳаром – хариждан ҳоли бўлолмайди.

Умуман, Аҳмад Дониш сиёсий-ҳуқуқий қарашларида давлатни адолатли бошқариш, жамият аъзоларнинг тенглиги, ҳатто, хотин-қизларнинг ҳуқуқлари ҳимоя қилиниши ғояси илгари сурилган.

Оширилаётган чора-тадбирларга, Ўрта Осиё республикаларини ривожлантириш йиллари тўғрисидаги масалага, яъни Туркистондаги янги сиёсий ва ҳуқуқий қарашларда, болшевиклар партияси минтақада ўтказётган сиёсатга шарқ халқларини мустақиллаштириш зулмидан, Ўрта Осиё халқларини неокOLONиал ҳукмронликдан озод қилиш ва шу каби масалаларга муносабат борасида эди. Ғоявий оқимлар намоёндалари юқоридаги масалалар бўйича турли нуқтаи назарга, баъзан бир-бирини инкор этувчи нуқтаи назарга эга эдилар. Аммо уларни битта ғоя-мустақиллик ғояси бирлаштирарди. Мустақилликка эришиш йиллари борасида ҳам озодлик учун курашувчиларда бирлик йўқ эди. Мустақилликка эришишнинг турли йўллари таклиф этилар ва ўйлаб кўриларди. Бу давлат мустақиллиги мафқурасида ўз аксини топди. Унда бир неча оқимлар юзага келди.

Мустақилликни рўёбга чиқариш ва мустақамлаш сиёсати қарамлик шароитида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида вужудга келган ва иш олиб борган турли ижтимоий-сиёсий кучлар, ҳаракатлар, партияларнинг ижтимоий сиёсий ва ҳуқуқий ғоялари ҳамда талабларини илмий таҳлил қилиш ва уларга илмий баҳо беришга ғоят зарурат туғдиради. Бу шу жиҳатдан, айниқса муҳимки, биз ҳозирги пайтда тўқнаш келиб турган масалалар турли кучларнинг вакиллари томонидан ўша пайтларидаёқ у ёки бу даражада ўртага қўйилган эди. Шуниси яна муҳимки, улар ўз имкониятлари доирасида мазкур масалаларга жавоб беришга ўриндилар.

Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудининг асосий қисмини қамраб олган Туркистоннинг мустақамлака аҳволи мавжуд социал ва ижтимоий сиёсий зиддиятларни кескинлаштириб юборди.

Бу ҳол Туркистон жамиятининг турли ижтимоий-сиёсий ҳаракага келтирди. Улар орасида жадидчилик деб ном олган ҳаракат алоҳида ўрин тутарди. Мазкур ҳаракат Туркистондаги ижтимоий-иқтисодий, маданий ўзгаришлар, тарихий ва сиёсий воқеалар айниқса, 1905-1907 йиллардаги биринчи рус инқилоби шунингдек, Туркия, Хитой, Ҳиндистон, Эрондаги миллий озодлик ва демократик ҳаракатлар таъсири остида юзага келди ва фаол тус олди.

У жамиятнинг ижтимоий мансублиги бўйича ҳам, айрим муаммоларга қарашли бўйича ҳам бир-биридан фарқ қилган турли табақалари вакилларини бирлаштирган эди. Бироқ улар бош масала Туркистоннинг мустақилликни қўлга киритиш масаласи бўйича якдил эдилар.

Жадидларнинг Туркистон мустақиллиги тўғрисидаги фикр-мулоҳазалари уларнинг фаолияти бошланган чоғданок тўла таркиб топган, ниҳоясига етган деб фараз қилинса, янгишилган эди. Бу фикрлар мустамлакачилик режимига ва уларнинг ҳимоячиларга қарши сабот билан олиб борилагн назарий ва амалий кураш ҳосил бўлди, ривожланди ва бир шаклга кириб борди. Жадидлар мустамлакачилик тартибларини ва ислохотчиликни танқид қилишдан Туркистоннинг тўла мустақиллигини қўлга киритиш учун ўтиш шакли сифатида миллий худудий мухторият барпо этиш ғоясини илгари суришга ўта бошладилар.

Туркистон жадидларнинг ғоявий назарий ривожланишида, уч даврни: 1905 йилдан 1917 йил февралгача, 1917 мартдан 1918 йил февралигача, 1918 йил мартдан 30 йил охиригача бўлган даврни ажратиб кўрсатиш мумкин.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, туркистон жадидларининг ғоявий назарий жиҳатдан камол топишининг барча босқичларида сиёсий мустақилликни қўлга киритиш муаммоси марказий муаммо эди. Бироқ улар мустақилликни қўлга киритиш бир томондан, қаттиқ мустамлакачилик шароитида, иккинчи томондан, Туркистоннинг иқтисодий-сиёсий ва маданий жиҳатдан қолоқлиги шароитида, биринчидан, мураккаб ва хал қилиш ғоят оғир муаммо эканлиги, иккинчидан, бу узоқ жараён эканлигини жуда яхши англаб етган эдилар. Учинчидан, мустақиллик ўлка халқларининг изчил фаол, лекин тинч йўл билан олиб бориладиган курашиш натижасидагина қўлга киритилиши мумкинлигини тушуниб олган эдилар.

Биринчи босқичда Туркистон жадидларининг ғоявий-назарий фаолияти маърифий хусусият касб этди. Жадидлар мустамлака туркистонинг реал тарихий шароитларидан келиб чиқиб, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий соҳалардаги муаммоларни хал қилишнинг бирдан бир йўли-маориф деб билдилар. Жадидларнинг ишончи комил эдики, ўлкани тиклаш, унинг халқларини асрий ғафлатдан уйғотиш, уларни маърифатли қилиш зарур эди. Туркистон халқларини хурфотдан, жаҳолатдан ва мутасибликдан озод қилмай туриб, ўлканинг тикланиши ва мустақиллиги тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди. Уларнинг фикрича, аввало, ўлка халқларининг кўзини очиш, уларга мавжуд тартибларнинг иллатларини кўрсатиб бериш, мусулмонларга ижтимоий ва мустамлакачилик зулмидан озод бўлиш, мустақилликни қўлга киритиш йўллариини ўргатиш лозим эди. Умуман олганда, маърифат, жадидларнинг фикрича, мустақилликни қўлга киритиш ҳамда мамлакатни тараққиёт ва демократия йўлида ривожлантириш гарови эди. Шу сабабли қараб чиқилаётган даврларда маорифни ислох қилиш билан боғлиқ муаммолар жадидларнинг диққат марказида бўлди. Улар янги усулдаги мактаблар очдилар. Бу мактабларда Ўрта Осиё анъаналарига асосланган эски мусулмон мактабларидагига қараганда таълим беришнинг янада замонавий шакллари қўлланила бошланди. Жадидлар мазкур мактаблар учун дастурлар туздилар, дарсликлар ва ўқув қўлланмалар ёздилар. Маърифатчилар мақсадларида маблағлар йиғиш билан, маҳаллий миллатларнинг фарзандларини тарғибот ва ташвиқот ишлари учун Истанбул, Уфа, қозон, Оренбургга ўқишга жўнатиш билан шуғулланадиган турли жамиятлар ташкил этдилар.

Жадидлар фаолиятининг бошқа бир йўналиши ўз ғояларини матбуотда тарғиб қилишдан иборат бўлди. Кўриб чиқилаётган даврда улар «Тараққий», «Хуршид», «Тужжор», «Шухрат», «Самарқанд», «Садои Туркистон», «Садои Фарғона» рўзномаларини ҳамда «Ойна» жаридасини нашр эттирдилар. Улар саҳифаларида жадидлар жаҳолат ва мутаассибликка эски

урф-одатлар ва анъаналарга қарши ҳамда мустамлака Туркистоннинг иқтисодий, сиёсий маданий ҳаётини ислоҳ қилиб амалга оширишга қаратилган фаол тарғибот ишларини олиб бордилар.

Жадидларнинг вақтли матбуот саҳифаларида Туркистонни иқтисодий ривожлантириш муаммолари алоҳида ўрин тутар эди. Ўлка иқтисодий ҳаётининг реал шароитлардан келиб чиққан ҳолда жадидлар нафақат Туркистон учун, балки Ғарбнинг ривожланган мамлакатларига қарамлик ҳолатида турган кўплаб Шарқ мамлакатлари учун ҳам дорлзарб бўлган ўткир муаммоларни кўтариб чиқдилар. Миллий саноатни барпо этиш ва ривожлантириш: миллий банклар очиш, қишлоқ хўжалигини, ички ва ташқи савдони ривожлантириш: Туркистондан фойдали қазилмаларни ва бошқа моддий бойликларни ташиб кетишни чеклаш: уларни шу жойнинг ўзида қайта ишлашни ташкил этиш, ўлкада хом ашёни эмас, балки тайёр маҳсулотларни чиқариш, ишлаб чиқаришга фан техника, ютуқларини жорий этиш ва ҳоказолар ана шундай муаммоларни жумласидан эди.

Жадидлар кўриб чиқиладиган давридаги сиёсий кучларнинг нисбатани ҳисобга олиб, Туркистоннинг мустақиллиги тўғрисидаги масалани ошқора қилиб қўймадилар. Улар у даврда мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳуқуқий ҳаётини ислоҳ қилишни босқичма босқич ўтказиш тарафдори бўлиб чиқдилар, ислохотни бошлаш учун жадидлар маҳаллий ҳокимият вакиллари, суд идоралари томнидан қилинадиган ўзбошимчалик, зўравонлик ва суъистемолликларни чеклаш тўғрисидаги масалани кўндаланг қилиб қўйдилар. Улар Туркистоннинг маҳаллий аҳолисига турмуш ва диний ишлар бўйича мустақиллик бериш тарафдори бўлиб чиқдилар. Чунончи Бехбудий «Туркистонни бошқаришни ислоҳ қилиш лойиҳаси»ни ишлаб чиқди. Бирок жадидларнинг бу ва бошқа талаблари қоғозда қолиб кетди. Чор ҳукумати ва унинг Туркистондаги вакиллари фақат ваъда беришлар билан чекландилар.

Чоризмга ва унинг Туркистонда ўтказиладиган сиёсатига нисбатан танқидий фикрда бўлган жадидлар рус халқига ва унинг маданиятига ижобий муносабатда бўлдилар. Чунончи Бехбудий шундай деб ёзган эди: «бизнинг нашримиз», «Самарқанд» рўзномасининг мақсади Туркистон мусулмонларида умумевропа ва айниқса, рус маданиятига қизиқиш уйғотишдир. Уларни рус маданияти, фуқаролиги ва қонунлар биз мусулмонларга катта фойда келтиришга, шунингдек, на қуръон, на шариат бу нарсалар билан зид келмаслигига ишонтирмоқдир». Жадидларнинг Россия гимназиялари ва дорилфунунларида ўргатиладиган илмий билимлар билан таништириб бориш ўзининг муҳим вазифаси эканлигини таъкидлаб ўтди.

Туркистон жадидларига, айниқса уларнинг етакчиларига бошқа халқларга, шу жумладан рус халқига, унинг тарихига, фан ва техника соҳасидаги ютуқларига ноҳушлик билан қараш бегона эди. Улар рус, яҳудий, арман, немис ва европадаги бошқа халқларнинг иқтисодиёт сиёсат, маданият, фан ва техника соҳасида эришган ютуқлари тўғрисида катта завқ ва шавқ билан ёзган эдилар. Жадидлар ўз ватандошларини Европа халқларининг тарихи, адабиёти, маданий ютуқларини, тилини, сиёсий ҳуқуқини, тажрибаларини ўрганишга даъват этдилар, Европа маданиятидан, фан ва техника ютуқларидан мусулмонлар учун барча яхши ва фойдали бўлган нарсаларни қабул қилиш ва ўзлаштириб олиш тарафдори бўлиб майдонга чиқдилар. Улар Туркистон мусулмонлари Европа маданиятидан баҳраманд бўлмай туриб, Европани ривожланган мамлакатларнинг фан ва техника соҳасидаги ютуқларидан фойдаланмай туриб, колоқликдан чиқа олмасликни доимо таъкидлаб келдилар.

Умуман олганда, Туркистон жадидларнинг ғоявий-назарий ва амалий фаолиятини илмий таҳлил қилиш, айрим совет муаллифларнинг Туркистон жадидлари миллатчи бўлганлар, «уларнинг рус маданиятининг кириб келишига қарши қаратилган эди», қабиладиги фикрларнинг асосизлигидан далолат беради.

Туркистон жадидларининг вақтли матбуот саҳифаларида конститутциявий демократик ғояларни тарғиб қилиш алоҳида ўрин эгаллади. Жадидчилик ҳаракатининг раҳбарлари миллий уйғониш ҳамда Туркистоннинг ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий ва маданий ҳаётини

демократиялаштириш муаммоси Россияда конституцион монархияни ўрнатиш билан боғлиқ деб билдилар. Уларнинг фикрича, мавжуд бошқарув шакллари орасида ғоят мақбули ва демократик шаклдагиси конституцион монархия бўлиб. У ўлканинг маҳаллий аҳолиси вакилларининг давлатни бошқаришда қонун лойиҳаларини ишлаб чиқишда иштирок этишга имкон туғдирар эди.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, Туркистон жадидларининг конституцион монархияни мусулмонлар учун энг демократик ва муносиб бошқарув шакли сифатида ҳимоя қилишлари тасодиф эмас эди. бу объектив ва субъектив сабаблар билан боғлиқ эди. Биринчидан, конституцион монархия XX аср бошларида ривожланган мамлакатларда кенг тарқалган бошқарув шакли эди. Россияда бу даврда конституцион монархияни ўрнатиш учун эндигина кураш бошланди. Иккинчидан, Туркистон жадидларининг сиёсий қарашлари Россиядаги конституцион демократик партияларнинг сезиларли таъсири остида. Учинчидан, жадидларнинг конституцион монархияни ўрнатиш тўғрисидаги талаблари асосий ижтимоий кучлар-феодаллар ва миллий буржуазиянинг нисбатини ҳисобга олган эди, чунки мазкур бошқарув шаклини ўрнатиш уларни қаноатлантирарди.

Бундан ташқари, жадидлар вақтли матбуот саҳифаларида нафақат тарихий жиҳатдан қизиқишга молик, балки замона билан ҳамоҳанг бўлган қатор муаммоларни кўтариб чиқдилар. Жаҳондаги, айниқса Европадаги ривожланган мамлакатлар ўқув юртларида миллий кадрлар тайёрлаш: Ислом динидан Туркистон халқларини юксак ахлоқийлик, ватанпарварлик бардамлик руҳида тарбиялаш воситаси сифатида фойдаланиш: хотин-қизларни ижтимоий фойдали меҳнатга сиёсий ва маданий ҳаётга тортиш бўйича шарт шароит яратиш бериш: ижтимоий ва миллий келиб чиқиш, қайси динга мансублигидан қатъи назар фуқароларга кенг демократик ҳуқуқ ва эркинликлар бериш: ҳуқуқбузарликнинг турли кўринишларига қарши кураш олиб бориш ва ҳоказолар ана шундай муаммолар жумласига кирар эди.

Жадидларнинг 1917 йил февралига қадар бўлган ғоявий назарий ва амалий фаолиятни таҳлил қилиш шундан далолат берадики, уларнинг куч ғайрати Туркистоннинг мустақиллигига эришиш учун иқтисодий, сиёсий ва маданий жиҳатдан шарт шароит яратишга қаратилган эди. Жадидларнинг мустамлакачилик ва феодал режими иллатларини фош қилишлари, ислоҳот учун хормай, толмай кураш олиб боришлари, марифатни, демократик ҳуқуқий институтлар ва ғояларни тарғиб этишлари, мустамлака Туркистонда миллий озодлик ҳаракатининг шакилланиши ва ривожланишида анча катта роль ўйнайди.

Россияда 1917 йил феврал инқилобидан кейин Туркистон жадидлари ҳаракати тарихида янги босқич бошланди. Жадидлар инқилобини зўр қувонч билан кутиб олдилар. Улар инқилобни Чоризм режимини ағдариб, демократик жамиятни барпо этиш учун йўл очган бошқарувнинг чинакам халқчилик шакиллариини ўрнатиш. Мустамлакачилик зулми остида эзилиб келган халқларнинг мутақилликни қўлга киритиш йўлидаги ҳаракат сифатида қабул қилдилар.

Февраль инқилобининг хуррият, тенглик, миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш тўғрисидаги ғоялар Туркистон жадидларининг сиёсий-ҳуқуқий қарашларининг янада ривожланишига ва фоллятнинг кўчайишига катта таъсир кўрсатди. Уларнинг назарий ва амалий фаолияти дадил, собитқадам ва ташкил тус олади. Феврал инқилобидан кейин Туркистонда жадидлар ташаббуси билан ушбу ижтимоий сиёсий ва диний ташкилотлар тузилди: Тошкентда - «Мурои-Исломия»: Самарқандда - «Мураваджул ислом», Каттакўрғонда - «Равнақул ислом» ва ҳоказо Сентябрда «Турк одами марказият» («Федералист») тузилди. 1917 йил апрели ва сентябрда жадидлар раҳбарлиги остида Туркистон мусулмонларининг иккита қурултойи бўлиб ўтди. Тошкентда жадидларнинг «Турон», «Турк эли», «Улуғ Туркистон», «Нажот», «Кенгаш», «Шўрои исломия», Самарқандда «Хуррият», кўконда «Тирик сўз» рузномалари, «Хуррият» жаридаси чиқа бошлайди. Бу нашрлар жадидларнинг мустақиллик тўғрисидаги ғояларини тарғиб асосий минбар бўлиб қолдилар.

Қараб чиқилаётган даврда жадидларнинг Чоризмга унинг мустамлакачилик сиёсатига Туркистоннинг сиёсий ҳуқуқий институтларига бўлган муносабати кескин ўзгарди. Энди улар мустамлакачилик маъмуриятининг айрим вакиллари ҳамда давлат идораларини фаолиятидаги иллатларини танқид қилиш билан қолмадилар. Улар янада илгарилаб кетдилар. Умуман мустамлакачиликни танқид остига олдилар, унинг илдизларини очиб ташлай бошладилар, Чоразимнинг агрессив, истилочилик ва халққа қарши бўлган сиёсатини ошкор фош қила бошладилар.

Аввал бошқа Туркистон жадидлари муваққат ҳукуматни ошкор қўллаб-қувватлаб чиқдилар, уларнинг вакиллари Туркистон комитети таркибига кирдилар, улар маҳаллий аҳолини итоатгўйликка ҳамда янги ҳукуматни, у кўраётган чора тадбирларни қўллаб-қувватлашга даъват этдилар.

«Шўрои исломия»нинг 1917 йил 25 мартдаги «Мусулмонларга» деб аталган даъватномасида шундай дейилган эди: «Золим подшонинг қулашида бутун рус халқига ҳеч қандай зиён келмади, чунки унинг ўрнида халқ ҳукумати ишляпти. Бу халқ ҳукумати адолат ҳукумат бўлиб, ҳаммага бирдай қарайди. Шу бойисдан янги ҳукумат тўғрисида номуносиб «Сўзлар гапирманг». «Шўро исломия»нинг 1917 йил 28 апрелда «Нажот» рўзномасида эълон қилинган «Муваққат» низомида мазкур ташкилотнинг вазифалари қаторида «Янги ҳукуматнинг сиёсатидаги мақсадларни амалга оширишга кўмаклашишга даъват этиш» вазифаси ҳам кўрсатилган эди.

1917 йил ўрталаридаги тарихий сиёсий воқеаларнинг таъсири остида жадидларнинг ижтимоий сиёсий фаолияти ва талаблар янада кескин тус олади, мустақилликни қўлга киритиш ғояси биринчи уринишда қўйилади. Бу ғоя Бехбудий, Н.Якушев, О.Тиркишев, М.Шермухамедов ва бошқаларнинг мақолаларида ўз ифодасини топди. Бироқ мустақиллик концепциясининг ўзи 1917 йил апрел, сентябр ва ноябрда Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон мусулмонларининг курултойлари ҳужжатларида: Ш.Шораҳмедов томонидан ишлаб чиқилган ва 1917 йил сентябрда «Улуғ Туркистон» рўзномасида эълон қилинган Туркистон мухторият конституцияси лойиҳасида: «Турк одами марказияти», «Федералист»нинг 1917 йил сентябрида нашр этилган дастурида бирмунча тўлиқ ва исчил баён қилиб берилган эди. Бу ўринда шуни таъкидлаш лозимки, қараб чиқилаётган жадидлар, кўпгина совет муаллифларини нотўғри ёзганларидек, Туркистоннинг Россиядан ажралиб чиқиши тўғрисидаги масалани қўймаган эдилар. Балки ўзларининг конституцион монархияни қўллаб-қувватлаш тўғрисидаги ғоялардан батамом вос кечиб, Туркистонга Россия демократик федератив Республикаси доирасида миллий ҳудудий мухторият бериш тарафдори бўлиб чиқдилар. Чунончи мусулмонларнинг ўлка курултойини «Туркистон». Ўлкасининг келгусидаги сиёсий тузилиши резолюцияларида" шундай деб кўрсатилган эди.: "Сирдарё, Самарқанд, Фарғона, Кавказорти вилоятлари вилоятларда яшовчи барча халқларнинг миллий-маданий жиҳатдан ўз тақдирини ўзи белгилашлари асосида ташкил этилган алоҳида ҳудудий мухтор федерация сифатида "Туркистон федератив республикаси" номи билан Россия республикаси таркибига кириши керак", Туркистон жадидларининг бошқа дастурий ҳужжатлари ҳам ана шундай ғоя билан" суғорилган эди. Жадидларнинг кўриб чиқилаётган даврдаги мақолалари, нутқлари, лойиҳалари ва дастурий ҳужжатларида ҳокимиятнинг юқори идораларини, бошқарув ва суд идораларини ташкил этиш муаммосига алоҳида эътибор берилган эди. Уларнинг муалифлари фикрича мазкур идоралар Туркистон федератив республикаси ваколатларини мустақил равишда амалга оширишлари лозим эди. Чунончи юқорида зикр этилган революцияларда шундай деб кўрсатилган эди. "Туркистон федерациясини ички бошқаришга доир масалалар бўйича қонунчилик ҳокимияти ва унинг ўз-ўзини бошқариш умумхалқ, тўғридан-тўғри, тенг ва яшириш овоз бериш йўли билан 5 йилга сайланадиган, Туркистон ўлкасида яшовчи барча халқлар ваколатининг зарур мутаносиблигига эга бўлган Туркистон парламенти тегинли бўлади. Революцияларда Туркистон парламенти томонидан сайланадиган ва Россия ҳукумати томонидан тасдиқланган махсус котибият ташкил

этиш кўзда тутилган бўлиб, унинг зиммасига Туркистон федерациясининг барча тармоқларини амалда бошқариш вазифаси юклатилади.

Шунингдек, "Резолюциялар"да Олий суд органи -"Маҳкамаи Шария" деб аталган Сенат ташкил этиш кўзда тутилган бўлиб, унга қонунларни эълон қилиш ва шарҳлаш, умумдавлат қонунлари ва шариат талаблари (мусулмон аҳолиси учун) унинг аниқ ижро этилишини назорат қилиш, барча ҳукумат муассасалари ва шахслар устидан ҳамда барча суд муассасалари ва шахсларнинг суд қарорларини бажаришлари устидан назорат юргизиш ҳуқуқи берилган эди. Сенат Раис ва аъзоларидан иборат коллегиял орган кўринишида бўлиши керак эди. Сенат раиси бош прокурор Туркистон федерацияси қонунларининг олий посбони бўлиши лозим эди. Сенаторлар республика аҳолиси томонидан умумхалқ, тўғридан-тўғри, тенг ва яширин овоз бериш йўли билан 5 йилга сайланиши керак эди.

"Революцияларнинг" махсус бандида Туркистон федератив республикасининг Россия республикаси ҳукуматидаги вакиллари ҳақида сўз юритилган эди. Бу вакиллар жадиждларнинг фикрича умумдавлат масалаларини ишлаб чиқишда иштирок этишлари лозим бўларди. Жадиждлар Туркистон федератив республикаси билан Россия республикасининг вазифаларини чегаралаб қўйиш масаласига ҳам жиддий аҳамият бердилар. Улар Россия республикаси уруш даврида ташқи чегараларини кўриқлаш жиноий ва фуқаролик судларини бошқариш маърифий-маънавий масалаларни (Россия фуқаролари учун), почта, телеграф, темир йўлни Туркистон қабул қилиш даражасига эришишганга қадар бошқариш, Россия ва хорижий давлатлар ўртасидаги сиёсий муносабатларни, Россия мудофааси ишларини бошқариш вазифаларини амалга ошириши лозим деб ҳисоблайдилар.

Туркистон федератив республикасининг ижтимоий-иқтисодий сиёсий-ҳуқуқий ҳамда маданий ҳаёти билан боғлиқ қолган масалаларининг барчаси унинг тасарруфида бўлиши, давлат ҳокимияти, бошқарув ва суд идоралари томонидан мустақил равишда хал қилиниши лозим эди. Туркистон федератив республикаси ваколатига тегишли масалалар бўйича қонунлар чиқариш ўз тузилмаларини федерацияда ички хизматни ўташ учун ўз милициясини ҳамда тинч даврда федерациянинг хорижий мамлакатлар билан чегараларини кўриқлаш учун ўз кўшинларини хорижий давлатлар билан ҳамда Россия билан чегара жойларида ўз божхоналарини ғазначиликни ва федератив банкни ташкил этиш жирингчакаларга зарб қилиш ҳамда кредит билетларини чиқариш ана шундай масалалар бўлиб хизмат қилар эди.

Шуни таъкидлаш зарурки жадиждлар уаман Туркистонинг мустақиллиги тарафдори бўлиб чиқар қанлар, иқтисодий мустақиллик тўғрисидаги ғояни биринчи ўринга қўйган эдилар. Уларнинг шунга ишончи комил эдики, мамлакатнинг иқтисодий мустақиллигини таъминлай туриб, сиёсат, ҳуқуқ ва дин соҳасида мустақилликка эришиш мумкин эмасди. Туркистоннинг иқтисодий мустақиллигини таъминлаш чун ерни, ер ҳазиналарини, сувни Туркистон халқларининг умумий бойлиги деб эълон қилиш, ерни, саноати, қишлоқ хўжалиги, савдо-сотикни, кўрилишини, бошқаришни бошқариш Туркистонликлар кўлига топшириш; зарур маҳсулотларни Туркистонингн ўзида ишлаб чиқаришнинг йўлга қўйиш, завод ва фабрикалар қуриш янги ерларни ўзлаштириш, савдо сотикни, саноат, суғорма деҳқончилик, боғдорчилик, сабзаводчилик ва ҳоказоларни ривожлантириш зарур. Буларнинг ҳаммаси, жадиждларнинг тўла ишончига кўра Туркистонинг тўла мустақиллигини кўлга киритиш учун иқтисодий замин бўлиши лозим эди.

Туркистон жадиждлари феврал инқилобидан кейин бошқарувнинг фуқароларга демократик ҳуқуқ ва эркинликлар берадиган ва кафолатланадиган республика шаклининг изчил тарафдорлари бўлиб майдонга чиқдилар. Жадиждларнинг дастурий ҳужжатлари ва лойиҳаларида қуйидагилар эълон қилинади: фуқароларнинг сайлаш ва сайланиш, йиғилиш ва митинглар ўтказиш, ижтимоий ташкилотларга ва уюшмаларга бирлашиш, ҳеч кимдан ижозат сўрамай, кўчиш сабаблари тўғрисида ҳеч кимга ҳисоб бермай бир жойдан иккинчи жойга эркин тарзда кўчиш, таълим олиш, рўзномалар, жадиждлар ва китоблар нашр этиш ҳуқуқлари, сўз, матбуот,

виждон ва фикрлар эркинлиги, шахс мол-мулк, ёзишмалар дахлсизлиги. Жадидлар фуқароларнинг ҳам қонун олдида ҳам ҳукумат олдида, тенг бўлиши тарафдори бўлиб чиқдилар. Улар қонунлар ва ҳукумат фуқароларни, уларнинг ижтимоий келиб чиқиши моддий ва диний мансублигидан қатъи назар уларнинг манфаатларини, ҳуқуқ ва эркинликларини бир хил ҳимоя қилишлари лозим деб ҳисоблардилар. Фуқаролар эса ўзлари томонидан содир этиладиган хатти-ҳаракат ва жиноятлар учун қонун ва ҳукумат олдида бирдай жавобгар бўлишлари лозим.

Жадидлар ишчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишга сезиларли эътибор бердилар. Чунончи "Турк адами марказияти" партиясининг дастурида махсус бўлимда ишчиларнинг қасаба уюшмалар ва жамиятларга бирлашиш, ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун умумий ва хусусий иш танлаш ўтказиш, қариллик ва ногиронлик бўйича пенсиялар, касал бўлган вақти учун нафақалар олиш, ўз вакиллари орқали меҳнат низоларини хал қилишда қатнашиш ҳақида гапирилган эди.

"Дастур"да Туркистон федератив республикаси адлиясининг асосий принциплари: қонунийлик, айбсизлик презумцияси, суднинг мустақиллиги ва эркинлиги, ҳимоя ҳуқуқи, судниг ноқонуний ҳукм ва қарори устидан шикоят қилиш ҳуқуқи ва ҳоказолар тузиб чиқилган эди.

Жадидлар Туркистон халқлари ва элатларининг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий ва маданий ҳаётининг барча соҳаларида тенглиги тарафдори бўлиб майдонга чиқдилар. Улар кам сонли миллатларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишга алоҳида эътибор бердилар. Жадидлар ўз мақолаларида, дастурий ҳужжатлар ва лойиҳаларда туб жойи бўлмаган ва кам сонли миллатларни ташкил этган миллатлар ва элатларга мансуб фуқаролар барча ҳуқуқлар ва эркинликлардан Туркистонинг туб халқлари вакиллари билан баб-баравар фойдаланишлари лозим деб кўрсатдилар.

Жадидлар Туркистонинг мустақиллиги тўғрисидаги ўз ғояларининг рўёбга чиқарилишини энг аввало, мамлакатнинг турли ижтимоий кучлари ўртасидаги тинч-тотувлик билан боғладилар.

XX асрнинг бошида Ўзбекистон сиёсий -ҳуқуқий ва ғоявий ҳаёти

1. Маҳмудхўжа Бехбудийнинг сиёсий қарашлари.
2. Бехбудий ва унинг ҳуқуқий қарашлари.
3. Фитратнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари.

XX асрнинг бошида Ўзбекистон халқларининг сиёсий-ҳуқуқий ҳаётида айрим ўзгаришлар юз берди. Бу фавқулотда бир ҳол бўлмасдан алки қонуний табиий ҳол бўлиб жамият ҳаётида юз берган иқтисодий ижтимоий ва маданий ўзгаришлар билан чамбарчарс боғлиқ эди. Ўзбекистон халқларининг сиёсий-ҳуқуқий ҳаётига таъсир кўрсатган муҳим омиллардан бири бу чор ҳукуматининг қишлоқ хўжалиги соҳасида олиб борган сиёсатидир. Россия империясининг ҳукмрон доиралари ўзларининг қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини тўлароқ қондириш мақсадида Ўрта Осиёда мустамлакачилик зулмини янада кучайтириш бу ердан арзон маҳсулотларни табара кўпроқ ташиб кетиш билан боғлиқ бир қатор тадбирий чораларни кўрдилар. Бўлардан энг асосийси Россия енгил саноатининг талабларини қондириш мақсадида Туркистон ўлкаси.

Маҳмудхўжа Бехбудий ҳамда Абдурауф Фитратларнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари

Маҳмудхўжа Бехбудий асримизнинг биринчи чорагидаги Туркистоннинг энг машҳур кишиларидан эди. Унинг номи Туркистон генерал губернаторлиги тугул, оқ подшоннинг ўзига

хам аён бўлган. Унинг сиёсий–ҳуқуқий қарашлари энг илғор демократик ғояларни ўзида акс этгани учун ҳам Бухоро амири уни ашаддий душмани сифатида кўрган.

Бехбудий 1875 йилнинг 19 январида Самарқандда руҳоний оиласида туғилган. Эски мактаб-мадрасада ўқиган. Қозихоналарда мирзалик, муфтилик қилган. Арабистон, Миср, Туркия каби бир неча давлатларда бўлган, жадидчилик ҳаракатининг асосчиси Исмоил Гаспарали билан учрашган, унинг сиёсий қарашлари билан яқиндан танишган, ҳамда уни ўзининг устози деб билган.

«Сиёсий, ижтимоий фаолияти, билимининг кенглиги жиҳатдан ўша замонда Туркистондаги жадидлар орасидан унга тенг кела оладигани бўлмаса керак»,- деб ёзган Файзулла Хўжаев.

Бехбудий ўз даврининг энг долзарб муаммоларини ҳал этишга қарши курашар экан, энг аввалло, халқни маърифатли бўлишини илгари сўради. 1907 йил 9 февралда «Вақт» газетасидаги «Фарёди Туркистон» мақоласида шундай ёзади

«Бир мадрасага 20 талаби гапи ила бир ноахил мударрис сайланур, бир волостда 40 нафар эл бошлариндан 21 нафарни садоси ила бир жоҳил қози сайланур ва Русия маъмурларина-да маъқул ўлур. Бир минг фақирнинг радду мудохаласи мўътабар ўлмаз ва сўзлари эшитилмас. Ишта бизим туркистон шаҳарларнинг бугунги қози, муфтий ва мударрис ҳам имом ва ўзга руҳонийларнинг юздан саксони, сахро ва қарияларда ўлонларининг ундай тўққизи шуйла номуносиб кишилардан иборатдур».

Бундай ижтимоий адолатсизлик жамият тараққиётига зарарлигини таъкидлайди. Кейинги мақолаларида чор мустамлакачилик сиёсатини, хусусан Думага сайлаш вақтида ўлкада 70 минг русдан 6 депутат бўлгани ҳолда 7 миллион мусулмонга 5 ўрин ажратилганини ҳам танқид қилади.

Унинг миллатни тутқунлик ва турғунликдан олиб чиқиш учун илгари сурган ғоялари 1912-13 йилларда ёзилган «Падарқуш» асарида ҳам қайд этилган.

Миллатнинг тақдирини, унинг келажагини, истиқболини ўйлар экан, Бехбудий тенгҳуқуқчилик масаласини илгари суради. Ўзининг «Танқид сараламоқдур» мақоласида, туркистон забт этилгач, руслар маҳаллий халққа «сартлар» деб ном беришганини танқид қилади.

«Ҳар ким бизни сарт деса, мунга хурсанд бўлуб, фахр қилмоғимиз даркордур, зероки, сарт дегани масжидлик ва мадрасалик ва бозорлик ва озода ва уламони маъдани дегани бўлур, деб ёзилган мақолани рад этади. Ш.Лапиннинг «сарт»-сари ит»дан деган фикри қанчалар ҳақоратли бўлса, «Озодаваш» дейиш ҳам шунчалик асоссизлигини таъкидлайди ва тарихий – илмий манбаларга суяниб, «Сарт на маънода бўлса бўлсун, арбоби томонидан хал қилинмагунича они қабул этмасликка ҳаққимиз бор,- деб ҳисоблайди.

«Ҳаёт ва мамот масаласи қадар муҳим бўлган неча масалалар кўзимиз олдида турган ҳолда аларни эҳмол этуб, фақат сарт сўзи ила шуғулланиб, фурсатларни бўшқа ўткармоқлик яхши эмас, лекин ёврүполилар қошида миллият масаласи дин масаласидан муҳим ва муқаддас тутилган бир замонда бизлар ҳам миллият масаласидан саналган «сарт» ҳақида гоҳ-гоҳ баҳс этиб, миллиятимизни хотирлаб турганда, зарар кўрмасмиз», - деган фикрни илгари сўради.

Бехбудийнинг фикрича, миллат ўзини англагандагина ижтимоий-сиёсий масалаларга бошқалари сингари тенг аралаша олади.

Сиёсий қарашларида Бехбудий ўз замонасидаги мавжуд идора усуллари ҳақида фикр юритиб, уларни учга ажратади.

Идораи мустақла (идораи мутлақо-монархия)

Идораи маршрута (конституцияли парламентли ҳокимият)

Идораи жумҳурият (Республика)

Бехбудий бу идора усулларини шундай изоҳлаган

«Ани устидан қарагувчи подшоҳ соҳиби ихтиёр ва ҳар бир ройи ва амри закун ва низом бўладур. Амри, ҳукми, ройи нофиз (қонун)дур. Қўл остидаги барча маждислар, маслаҳатхоналарни иттифоқи, хоҳиши, ҳукми ўшал импературларни янидан мансуб бўлуши ҳар бир давлат ва ҳукуматда муқаррарий қонун ва одатлар бўйича мерос ёинки валиахдлик қоидалари ва ўшал ҳукуматни қўйган «тартиб ва тадбирига мувофиқ бўладур».

Идораи маршрута – «...ба ҳукуматга тобеъ одамлар аксар аҳли илм ва ҳунардурулар. Элу уруғлари илм, ҳунар ва дунё ишларига тараққий қилгандурки, шу тарика фуқаролар ўз ароларидан инсонлик, илм ва дунёдан хабарлик одамларни ўзларига катта ва бошқарувчи вакил сайлайдурулар ва шул тарика сайланган вакилларни подшоҳ жамлаб, муқаррарий маҳкамларга мамлакатдорлик ишларига аралашиб, машварат ила тузатилмоқ ва муҳофизат қилинмоғига кўз бўлмоқлари учун қарор берадурки, аларнинг мажлис ва маҳкамаларини «Миллат мажлиси», «маслаҳатхона», «парламенту», «государски Дум», «Мажлиси синодий» (сенат мажлиси), «Эл мажлиси» деган номлар ила ёд қилинадур. Айримларини маслаҳатбошисини ҳукмдорнинг ўзи тайин қиладур....

Хулоса, императўр соҳиб ихтиёр бўлмай, дурустроқ ишларга қонун ва низомлари чиқорилмоғига бутун эл мажлисга тобеъ бўлуб турадур».

«Идораи жумҳурият» - ...аксар фуқароси аҳли илм бўлуб, бу аҳли дониш аҳолини сайлаган вакиллари яъни ҳукуматга етти йилгача ўз мамлакат ва ҳукуматини бошқармоғи учун ўз ароларидан бир нафар донишманд одамни бошлиқ сайлайдуруларки, «раиси жумҳурият», «президент» аталадур. Бу раис гўё бир оризи (вақтинча), омонат подшоҳдур. Ҳар бир ҳукм ва амру тартибни, мамлакат ва элга тааллуқли ишни, Миллат мажлисининг қилиб берган дастуруламал, яъни қонун ва низомларига мувофиқ қилиб, бутун элга тобеъ бир кишидур. Ҳар бир ишга Миллат мажлиси ҳукмига тобеъ, аларнинг ҳукму талабларини ўрнига келтирувчидур.

Бу икки тоифанинг подшоҳи баъзи мамлакатда «Элга тобеъ бўлуб турарман» деб қасам ичиб, кейин мансабга чиқадуру...

Умуман, Бехбудийнинг сиёсий – ҳуқуқий қарашларида халқнинг сиёсий жиҳатдан етук бўлиш, ўз кадр-қимматини улуғлаш, ўз тақдирини белгилашда миллат тақдирини устун қўйилиш ғоялари кенг ўрин олган.

Бехбудий ўлими олдидан қўйидагича васиятномсини қолдирган.

«Биз ўз қисматимизни биламиз, аммо бечора халқимизга ўз ҳаётимизда нома қилишимиз мумкин бўлса, шуни қилганимизни ҳис этиш билан фахрланганимиздан ўлимни хотиржам кутмоқдамиз.... Агар бизнинг ҳаётимиз ҳуррият ва халқнинг бахт-саодати учун қурбонлик сифатида керак бўлса, биз бу ўлимни ҳам хурсандчилик билан кутиб оламиз...

Мумкин қадар кўпроқ яхши мактаблар очиш, шунингдек, маориф ва халқ саодатини таъминлаш соҳасида тинмай ишлаш бизга энг яхши ҳайкал бўлади».

Мустақиллик туфайли биз жаҳидчиларнинг сиёсий – ҳуқуқий таълимотларни кенг ўрганиш имкониятини қўлга киритдик. Уларнинг илгари сурган ғояларни ўрганиш, улардан ҳуқуқий демократик давлат барпо этиш йўлида самарали фойдаланишимиз зарурдир.

Жаҳидчилардан бўлмиш Абдурауф Фитрат 1886 йилда Бухоро шаҳрида савдогар оиласида туғилган.

Истеъдодли Фитрат 1909-1913 йилларда Истамбулда ўқиган. Ушбу йилларда Фитрат Истамбулда ҳамшаҳарлари билан биргаликда «Бухоро таъмили (умумий) маориф жамиятини» тузган, ҳамда бошқарган. Шу даврда Истамбулда Фитрат бир қатор форсий тилда асарларини ёзган. Улардан бири «Мунозара» асаридир. Асарда Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли бир мударриснинг бир неча масалалар ҳам усули жаҳида хусусида қилган мунозаралари орқали жамиятдаги сиёсий-ижтимоий масалаларга икки хил ёндашув, баҳслар ўз аксини топган.

Фитрат ўз қарашларида хурофотни, бидъатни қоралайди, унга чинакам эътиқодни қарши қўяди. Тараққиётни, халқ фаровонлигини илму-заковотда деб ҳимоя қилади.

Унинг сиёсий қарашларида жамиятни ислоҳ қилиш, халқнинг сиёсий фаоллигини ошириш ғоялари илгари сурилган. Унинг «Мусулмонлар, ғофил қолманг!» асарида халқнинг ўз келажагини кўришда бефарқ бўлмаслиги қўйидагича ёритилган.

«Яқинда шаҳар думаси очилур. Шаҳар думаси, шаҳримизнинг покизалик ва ободлиги, мактабларимизнинг тараққий ва интизоми, болаларимизнинг тарбияси ва халқимизнинг тинчлиги учун керак бўлган ишларни ўз қўлига олур. Шаҳримиздан хазинага киратурган ақчаларни шу йўлларда сарф қилмоқчи бўлур.

Бу олдимиздаги шаҳар думаси эски ҳукумат замонидги думларига ўхшамас. Йигирмадан ўтган бутун шаҳар одамларнинг ихтиёри билан сайланурлар. Бу шаҳар думасинда жуҳуддан, русдан, мусулмондан вакил қилиб ўтурур. Ва шаҳар ишлари учун гапирушурлар. Шаҳарнинг қайси қитъасинда йўлларни тузутмоқ керак, қанча мактаб кўрмоқ керак, қанча касалхоналар кўрмоқ ҳақидаги ишларни «вакиллар кўбчилиги»нинг қарори билан қилмоқчи бўлурлар...

Мана шуларни онлаган ҳар жамоат, ҳар миллат шаҳар думасига ўзидан кўпроқ вакил ўтказмоқ учун тиришадир, думанинг кўпчилигининг ўзига олмоқчи бўладир...

Қисқаси шулким: бизнинг ҳақимиз уларнинг ҳақлариндан уч йўла беркдир. Мана шуларни тилаб олмоқ учун шаҳар думасининг кўпчилигини олмоқ керак, бу учун эса сайлов куни мусулмонларнинг кўпчилиги сайловга иштирок этишлари лозимлигини таъкидлайди.

Фитрат сайловларга бефарқ бўлмаслик учун «...ўз халқларини яна бошқаларнинг оёқлари остинда қўймоқчи бўлмаган мусулмонлар! Сайлов куни ғофил қолманглар, кўпчилик бўлиб келурга тиришинглар»- деб халқни сайловларга фаол қатнашишини, ўз ҳақ-ҳуқуқи учун курашиш кераклигини уқтиради.

Бухородаги сиёсий-ижтимоий вазиятни таҳлил этар экан, Бухоронинг ери, меҳнаткаш халқи фаровон турмуш қуришга ҳақли бўлса-да, бундай ночор турмуш кечиришнинг сабаби деб давлат бошлиқларини, раҳбарларни кўрсатади. Унинг фикрича, Бухородаги давлатни идора қилиш усулининг тўғри йўлга қуйилмаганидан вазият шундай оғир аҳволда деб қўйидагича тасвирлайди...

«Бухоронинг машҳур обдасталари, гиламлари, алачалари Европа молларидан нозикроқ, пишиқроқ. Лекин бозори йўқ. Бозор Европа фабрикантларининг қўлида. Бир минг азоб билан қўлда тайёрланган, иккинчиси – осонгина, машиналарда. Ҳам кўп. Унинг устига харидор талабига қараб бирини тезгина қайта қуриш мумкин, иккинчисининг деярли иложи йўқ.»

Фитрат чет элда ўқиб келган ёш бухороликлар билан бирга

Бухорода ижтимоий, сиёсий ислохотларни амалга оширишга ҳаракат қилган. Унинг қарашларида солиқларни камайтириш, деҳқонлар аҳволини яхшилаш, амалдорларнинг ўзбошимчалигини чеклаш каби ишларни амалга ошириш ғоялари акс этган.

Ушбу қарашлари «Оила», «Бегижон», «раҳбари нажот» каби асарларида ёритилган.

Фитрат Туркистон мухторияти эълон қилинган кунни (1917 й 27 ноябрь тунини) миллий лайлатурқадримиз» деб атади.

Ушбу кун ҳақида шундай дейди

«Эллик йилдан бери эзилдик, таҳқир этилдик. Қўлимиз боғланди, тилимиз кесилди. Оғзимиз қопланди. Еримиз босилди. Молимиз таланди. Шарафимиз емурулди. Номусимиз гасб қилинди. Инсонлигимиз оёғлар остига олинди. Тўзимли турдик, сабр этдик. Кучга таянган ҳар буйруққа бўйун сундук. Бутун борлигимизни қўлдан бердик. Ёлғиз бир фикрни бермадук, ёшунтурдук, имонларимизга ёраб сақладук. Бу – Туркистон мухторияти»...

Фитрат сиёсий-ҳуқуқий қарашларида жамиятни қайта ислоҳ қилиш тарафдори бўлиб, биринчи галда бу ислоҳни амирликдан бошлаб, амирликда - конституцион маърифатли монархия ўрнатишни илгари сўради. Иккинчидан, деҳқонларни судхўрлардан ҳимоя қилиш учун қишлоқ хўжалик банки очишни, деҳқончилик учун зарур бўлган техникани қишлоқда жорий этишни, ҳамда ер ишларини тўғри ташкил этиш учун назорат тайинлашни тақлиф этади.

Унинг яна бир муҳим хизмати, адлия ишларини шариат қонунлари асосида белгилаш ғоясидир. Адлия нозири қозикалон бўлган.

Давлатнинг муҳим вазифаси ўз ҳудудини, ўз аҳолисини ташки кучлардан ҳимоя қилиши бўлгани учун ҳам Фитрат ва унинг издошлари ҳарбий ишларга катта аҳамият беришган.

Ҳарбий хизмат 22 ёшдан деб белгилашган. Ҳар бир йигит учун хизмат муддат 2 йил мажбурий деб кўрсатилган. Барча ҳарбий таълим-тарбия, таъминот европача усулда бўлиши, ҳамда марказлашган нозирлик орқали амалга оширилиш ғоясини маъқуллашган.

Фитратнинг ҳуқуқий қарашларида Бухоро амирлигидаги солиқлар, уларни ташкил этиш, йиғиш, халқнинг солиқларга бўлган муносабати алоҳида ўринни эгаллайди. Унинг қарашларига кўра, Бухоро деҳқонлари зиммасига юкланган солиқларнинг кўплиги, уларни ундиришда амир амалдорларининг ноҳақлиги, адолатсизлиги деҳқонлар турмушини янада оғир аҳволга солади. Сабаби, солиқ йиғишда амир амалдорлари деҳқоннинг ерини, оладиган ҳосилини ҳаққоний билмасдан туриб, барчасини таҳминий ёзиб, деҳқон зиммасига йўқ ҳосил ҳисобидан катта-катта солиқ ундиришларидир. Унинг «Бухоронинг ҳоли» деб аталмиш мақоласида шундай ҳолат тасвирланади:

«Энди бир деҳқонни кўзимиз олдинда келтуриб шу ишларни унинг устинда юритайлик, кўрайлик нима бўлар. Масалан, Турсун отли бир деҳқоннинг тўрт танобгина ери бор, кеча уйқусизликлари, кун очликлари орасинда югуриб, иссиқ-совуқ демай, қўш боғлар, хирмон совураб, ўн ботмонгина хирмон қилиб ҳозирлаб кўяр, лекин бола-чақалари очликдан ўлса ҳам амалдор бек келмагунча шунча меҳнат билан ҳосил бўлган буғдойдан бир ҳовуч ололмас. Олса, бир ҳовуч еринда бир ботмон буғдойни йигирма ботмон таҳмин қиларлар. Шунинг учун ҳам деҳқоннинг уйини кўйдирадилар.

Фитратнинг фикрича, бундай ҳолат фақат деҳқончиликда эмас, балки закот солигида ҳам учрайди. Закотнинг икки тури бўлиб биринчиси мол закоти, иккинчиси–қачи закотидир, яъни кўй, эчки каби чорвалардан келадиган фойданинг қирқдан бири миқдорда олинадиган солиқ. Бундай ҳолларда ҳам аҳолидан ноқонуний солиқлар ҳам ундириладики, улар масалан, ҳисобга олинмаган уй ҳайвонларидан олинадиган солиқ. Масалан рўйхатга олингандан кейин туғилган уй ҳайвонлари учун чакана закотни ундирилиши каби... Албатта, бундай ҳолатларга кўплаб мисоллар келтирадики, уларнинг барчаси маҳаллий ҳукмдорларнинг фақат манфаатлари, бойишлари учун халқнинг зиммасига туширилган янгидан янги солиқларни қоралайди.

«Шарқ сиёсати» асарида эса инглизлар томонидан Ҳиндистонда ўрнатилган бошқарув сиёсатини қоралар экан, маҳаллий халқ учун инглизлар қабул қилган қонунларнинг Англия давлатидаги қонунлардан фарқ қилишини ёзади. Унинг фикрича, инглизлар қўлида Шарқнинг олтин хазинаси бўлган Ҳиндистон, унинг аҳолисининг тақдири туради.

Инглизлар эса бу халқ устидан адолатсизларча ҳокимлик қилишади.

Улар инсофсизлик ва зулм билан бошқаришади. Инглизлар билан ерли аҳоли ўртада тенглик йўқ. Ҳиндистонда ерлилар учун алоҳида зиндон, маҳкама тартибсиз, қоронғу ва кўрқинч шаклда қурулган бўлса, инглизлар учун тесқари-маҳкамалар ёруғ, қонунга асосан қурилган. Худди шундай жазо сиёсати ҳам. Икки халқ учун битта жиноят бўлсада, лекин жазо маҳаллий аҳолига нисбатан кучли, қаттиқ оғир қилиб белгиланган. Масалан, «Ҳиндистонда бир инглиз итига тош отиб, олти ой зиндонга буюрилган ерли кўбдур, лекин юз ҳиндини ўлдуруб, қонун ёнинда масъул бўлган бир инглиз топилмайдир. Ҳатто, ҳар йил Ҳиндистондан 450 млн сўмлик фойда оладиган Англиз ҳукумати шу фойданинг бир миллионини ҳам хинд маорифи учун сарфламаслигини танқид қилади...

Худди шундай ҳолатни Франциянинг мустамлакаси бўлган Жазойир мисолида ҳам келтиради. Франциянинг жаҳонгир ҳукумати ўзининг бутун маъмурлари билан Тунис, Жазойир мусулмонларини йўқ қилмоқ учун онт ичганга ўхшатади. Сабаби, Франциянинг энг кичик бир кишлоғида кўрилган мактабнинг изи Туниснинг энг катта шаҳрида ҳам топилмайди. Франциянинг энг аҳмоқ бир боласига берилган сўз эрки – Жазийирнинг энг улуғ бир

файласуфига ҳам берилмаганини куйиниб ёзади. Француз маъмуриятига Тунис аҳолисининг мурожаатини шундай ёзади: «қанча аскар истасангиз берармиз, ҳаммамиз уруш майдонларига бориб ёвларингиз билан урушармиз, жонимиз ва молимиз билан сизга кўмакчи бўламиз. Сиз ҳам бизга ўз французларингизга берилган ҳуқуқни берингиз! Бизга ўғай кўзи билан қарамангиз, Францияда юрутилган адолат қонунларини бизнинг ўлкада ҳам юритингиз».

Умуман, Фитратнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларида мустақиллик, хурлик, тенлик ғоялари билан бирга адолатли қонунлар, қонунларни барча халқлар учун умумий ва тенглик асосида қабул қилиниши масаласи асосий ўринни эгаллаган.

Адабиётлар:

1. Вохидов Х. Просвительская идеология в Туркистане. Т., 1979, 64 бет:
2. Хидоятлов Г.А. менинг жонажон тарихим. Т., 293 бет.
3. Маҳмудхўжа Бехбудий. Бизнинг дастуримиз.// Самарқанд, 1913, 19 апрель». Қаранг: «Манифестнинг баёни. // Тараққий Ўрта Осиё умр ғузурлиги. 1906.
4. Маҳмудхўжа Бехбудий. Танланган асарлар. Д.Ташкулов и др.
5. Р.Шарипов. Ф.Муҳиддинова. Ўзбекистон халқларининг сиёсий -ҳуқуқий таълимотлар тарихи. (Жадидлар) Т., -2004.
6. Ф.Муҳиддинова. Ўзбекистон халқларининг сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи. Ўқув қўлланма. Т., -2004.

9-мавзу. Ўзбекистонда ҳозирги давр сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари: демократия, ҳуқуқий давлат, либерализм, фуқаролик жамияти тўғрисидаги ғоялар

Режа:

1. Ўзбекистоннинг янги давр сиёсий-ҳуқуқий таълимотларида давлат мустақиллиги ва суверенитети ғоялари.
2. Ўзбекистоннинг янги давр сиёсий-ҳуқуқий таълимотларида демократия, инсон ҳуқуқи, эркинлиги масалалари.
3. Ислом Каримов - мустақил Ўзбекистон давлати асосчиси. “Ўзбек модели” ва сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар.
4. Ўзбекистоннинг ҳозирги давр сиёсий-ҳуқуқий таълимотларида сиёсий партиялар, парламент ва сайлов ҳақидаги ғоялар. Сиёсий-ҳуқуқий таълимотларда либерализм ғоялари.
5. Ўзбекистоннинг ҳозирги давр сиёсий-ҳуқуқий таълимотларида диний оқимлар: соф ислом дини ғоялари.
6. Янги давр сиёсий-ҳуқуқий таълимотларида ҳуқуқий давлат қуриш, ҳамда фуқаролик жамиятини шакллантириш тўғрисидаги ғоялар. Глобализм ва сиёсий-ҳуқуқий қарашлар.

Ҳозирги шароитда, яъни янги даврда Ўзбекистон Республикаси ўз миллий давлатчилигини тиклашга, унинг ҳуқуқий тизимини шакллантиришни, шу асосда ҳуқуқий давлат барпо этиш йўлидан бормоқда.

Ўзбек миллий давлатчилигининг асослари ўтмиш тарихий тажрибамизда, давлат фаолиятимизда, ўша даврда илгари сурилган сиёсий-ҳуқуқий ғояларда мужассамдир. Давлатчилик тажрибамизни, унинг ғоявий, сиёсий, ҳуқуқий асосларини илмий тадқиқ қилиш, уни ҳар томонлама ўрганиш давлат сиёсати даражасига кўтарилган стратегик вазифага айланди. Ўзбек давлатчилиги ривожланишининг ғоявий-тарихий тажрибасига таяниш конституциявий тамойил бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг Муқаддимасида кўрсатиб берилган яъни, Ўзбекистон ўз миллий давлатчилигини тиклашда ўз давлатчилик тарихига таяниши илгари сурилган.

Айниқса, Республика Президенти Ислом Каримовнинг Ўзбекистон мустақилликка эришган кунидан бошлаб барча маъруза, нутқ ва асарларида Ўзбекистоннинг бундан буёнги сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий, ижтимоий, маънавий – маърифий ислохотлари кенг ёритилиб келинмоқда.

Ҳаттоки, юртбошимиз томонидан мустақилликка халқимизнинг азалий орзуси бўлиб, унинг кадр-қиммати юксак баҳоланиб, унга шундай таъриф берилган:

"Ўзбекистон мустақил давлат. Бу ўз тақдири ва истиқболини ўзи ҳал қилишдир, бу миллатни маънавий, ахлоқий. маърифий инқироздан қутқаришдир, бу ўз ерига, ўз ер ости бойликларига эгалик қилишдир, бу тенглараро тенг бўлиш, кенг дунёга даллоллар ва воситачиларсиз чиқиш, халқаро муносабатлар ўрнатиш, миллатлар ҳамдўстлигига қўшилишдир. Президент И.Каримов бу сўзларида мустақил давлат бўлиш бизга, юртимизга, ватанимизга, халқимизга инъом этган бойликлар, қулайликлар, ҳуқуқлар, имкониятлар нечоғлик салмоқли, мазмунли эканини ва бизнинг халқ, миллат, давлат, ҳудуд сифатида кўтарилишимиз, халқаро микёсга чиқишимиз, аждодларимизнинг улуғлигини муносиб равишда давом эттириш учун ўзимизни сафарбад қилишимиз зарурлигини кўрсатади.

Миллий мустақиллик республикамиз фаолиятининг барча соҳаларига янгича тараққиёт жараёнини, ислохотларни жорий этмоқда. Шу боис, давлат бошқаруви тизимида алоҳида аҳамиятга эга бўлган демократик тамойиллардан: ҳокимият тақсимланиши ҳақидаги жаҳон халқларининг сиёсий-ҳуқуқий таълимотларини, шу жумладан ушбу тамойилнинг Ўзбекистондаги амалий ифодасини тадбиқ этиш муҳим аҳамият касб этади.

Давлат бошқаруви тизимида рўй бераётган туб ислохотларнинг таъсири остида қўйидаги ўзгаришларни таъкидлаш мумкин:

президентлик ҳокимияти институтининг жорий қилиниши:

Ҳокимиятнинг тақсимланиши тамойилининг амалда қўлланиши:

бошқарувнинг янги ҳудудий органлари тузилиши:

ташкилий жиҳатдан замонавий тамойилларга асосланган янги типдаги бошқарув тузилмаларнинг пайдо бўлиши ва амал қилиши.

Бундай сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ислохотлар эволюцион тарзда амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришиши билан демократик-ҳуқуқий давлат қуриш йўлидан борди ва ўз давлатчилигини режалаштиришда ҳокимиятнинг бўлиниш принципига амал қила бошлади. Бу борада дунёнинг илғор ривожланган демократик давлатлари тажрибасини, демократик-ҳуқуқий давлатчилик тўғрисидаги институтларни ўрганган ҳолда халқимизнинг асрлар давомида шаклланиб келган турмуш тарзи, маънавияти, маданияти, менталитети асосида давлатчилик тизимни шакллантиришга киришди.

Замонавий ҳуқуқий-демократик талабларга жавоб берадиган давлат ҳокимиятининг ташкил қилиниши тамойили 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Конституциямизда белгилаб қўйилиши бу борадаги энг муҳим илк қадамлардан бири бўлди.

Конституциянинг 11-моддасида, Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг тизими - ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши принципига асосланади, деб белгилаб қўйилди. Бу билан асрлар давомида ривожланган мамлакатларда синалган ва демократик принципларга амал қилинишининг кафолати бўлган ҳокимиятлар бўлиниши тамойили давлат ҳокимияти шакллантиришнинг асоси қилиб белгилаб олинди.

Албатта, бу жараённинг ўзи конституцияга белгилаш билан етарли эмас. Уни амалга ошириш учун, реал ҳокимиятлар бўлинишига эришиш учун ушбу соҳада хорижий мамлакатларда эришилган тажрибани ўрганиш, уларни сиёсий-ҳуқуқий таълимот сифатида тадқиқ этиш муҳим вазифасидир.

Ҳокимиятлар бўлиниши тамойили ҳақида мулоҳаза қилар эканмиз, энг аввало ушбу тамойилнинг келиб чиқиши, уни яратувчилари, ушбу таълимот шаклланишининг сиёсий-ҳуқуқий омиллари ҳақида тўхталиб ўтиш, ушбу назариянинг моҳиятини янада чуқурроқ англашга, замонавий юридик фанда ва давлатчилик амалиётида самарали фойдаланишга имкон яратади.

Ҳокимиятнинг бўлиниши – давлатда ҳуқуқнинг ривожланганлик даражасини кўрсатади. Ушбу тамойилнинг аҳамияти шундаки, ҳокимият тармоқларининг бир-бири томонидан суиистеъмол қилиниши, тазйиқ қилиниши ҳимоя қилинади, ҳамда давлат идораларининг самарали фаолият кўрсатишига шарт-шароит яратади.

Ҳокимиятнинг бўлиниш принципига кўра, Ўзбекистонда ҳокимият қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлинган.

Ўзбекистон Республикасида қонун чиқарувчи ҳокимиятни Олий Мажлис - олий давлат вакиллик органи амалга оширади.

Ҳар қандай демократик ҳуқуқий давлатнинг асосий белгиси бу суд ҳокимиятининг мустақиллигидир. Давлатнинг Асосий қонуни суд ҳокимиятининг қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан сиёсий партиялардан, бошқа жамоа бирлашмаларидан мустақил иш юритишини эълон қилади.

Истиқлолга эришган Ўзбекистон ўзининг миллий ҳуқуқий тизимини вужудга келтирмоқда. Республика парламенти қонун яратувчилик фаолияти билан фаол шуғулланмоқда. Бундан мақсад ёш мустақил давлатнинг шаклланишини ҳуқуқий жиҳатдан ҳар томонлама таъминлашдир.

Мустақиллик йиллари 400 га яқин қонунлар қабул қилинди. Улар янгиланган жамиятнинг сиёсий ва давлат тузилиши, унинг иқтисодий, ижтимоий, маданий ва халқаро муносабатларини ҳуқуқий тартибга солишга қаратилган.

Биринчидан, сиёсий соҳага авваламбор давлат мустақиллигини ҳуқуқий жиҳатдан мустақамлашга қаратилган қонунлар киради. Булар жумласига, 1990 йил 20 июнда қабул қилинган “Мустақиллик декларацияси”, 1991 йил 31 августда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари ҳақида”ги конституциявий қонун ва 1992 йил 8 декабрдаги истиқлолимиз қомуси бўлмиш – Конституция киради.

Жамиятнинг янги сиёсий тизимини, давлат идораларининг тузилмасини такомиллаштириш, республика ҳокимияти билан маҳаллий ҳокимият идораларининг ваколатлари ва вазифаларини аниқ белгилаб қўйишга қаратилган қонунлар қабул қилинди. Булар Президентлик сайлови тўғрисидаги қонунлар, Олий Мажлис ва маҳаллий советларга сайловлар ҳақидаги, Олий Мажлис, Вазирлар Маҳкамаси, Конституциявий суд, Судлар тўғрисида, Олий ҳўжалик суди, маҳаллий ўз-ўзини бошқариш тўғрисидаги ва бошқа бир қатор қонунлардир.

Иккинчидан, инсон ҳуқуқлари тўғрисида муайян қонунчилик тизими шаклланмоқда. Бу борада фуқаролик тўғрисидаги (1992) қонун алоҳида ўрин тутди. Чунки фуқаролик ҳар бир шахсга Ўзбекистоннинг иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий ва маданий турмушида мумкин қадар тўлароқ иштирок этиш имконини беради. Бундан ташқари, виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисидаги, Матбуот ҳақидаги, Сайловлар тўғрисидаги, Жамоат бирлашмалари ҳақидаги, Касаба уюшмалари тўғрисидаги, Ёшлар давлат сиёсати ҳақидаги ва бошқа қонунлар Конституциямизнинг иккинчи бўлимида кўрсатилган фуқароларнинг асосий шахсий, сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳуқуқларини амалга оширишнинг аниқ механизмини яратишга қаратилгандир.

Учинчидан, Ўзбекистонда бозор иқтисодиётининг амал қилиши учун ҳуқуқий негиз яратувчи қонунлар қабул қилинган. Чунки ижтимоий йўналтирилган маданий-маърифий бозор муносабатларини тегишли равишда ҳуқуқий жиҳатдан таъминланмасдан туриб бозор ҳўжалигини шакллантириб бўлмайди. Бу қонунлар жумласига мулкчилик (1990), хусусийлаштириш (1991), корхоналар, тадбиркорлик, банклар ва банк фаолияти, корхоналар, бирлашмалар ва ташкилотлардан олиндиган солиқлар, ташқи иқтисодий алоқалар, чет эл инвестициялари ва уларнинг ҳуқуқий кафолатлари, валютани тартибга солиш, биржалар, аудиторлик фаолияти, яқка ҳокимликка қарши қонунлар киради. Мазкур қонунларда мулкчилик барча шаклларнинг тенг ҳуқуқлиги, мулк эгаси ҳуқуқининг кафолати ва ҳамсоюланганлиги, турли ташкилий-ҳуқуқий шаклда ҳўжалик юритувчи субъектларни тузиш ва уларнинг фаолият кўрсатиш механизми, ташқи иқтисодий фаолиятни ташкил этиш тамойиллари ва тизими каби қоидалар ўз аксини топган. Бу қонунлар Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ва миллий-тарихий хусусиятларини ҳисобга олган.

Бозор ҳуқуқи ва қонунчилиги негизини ташкил этувчи фуқаролик ва фуқаролик процессуал кодекслари тайёрланди.

Тўртинчидан, ижтимоий ва маънавий соҳада таълим тўғрисидаги, пенсиялар, ногиронлар, меҳнат қоидаларига ўзгартиришлар каби ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди

Бешинчидан, давлат рамзлари тўғрисидаги қонунлар, яъни байроқ (1991), Герб, Мадҳия, қабул қилинди.

Олтинчидан, ташқи сиёсат соҳасида илк бор қонунлар қабул қилинди. Бу – Ўзбекистон Республикасининг чет давлатдаги дипломатия, ваколатхоналари бошлиқларини тайинлаш ҳамда қақриб олиш тартиби, Ўзбекистон Республикасининг дипломатия ходимлари учун дипломатия даража ва мартабаларини белгилаш тўғрисидаги қонунлар, Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар Вазирлиги ҳақидаги низом, Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги ва дипломатик ваколатхоналар ходимларининг дипломатик даражалари ҳақидаги Низом қабиладир.

бир қатор кўп томонлама ва икки томонлама шартномаларни ратификация қилиш ҳақидаги парламентнинг қарорлари Ўзбекистон ташқи сиёсий фаолиятининг ҳуқуқий асосларини ташкил этади. Ислоҳ Каримовнинг ҳуқуқ-тартибот органлари ҳақида билдирган фикр-мулоҳазаларида; яъни

1996 йил 29 августда Ў.О.М. VI сессиясида И.Каримов сўзлаган нутқида: "Суд ислохотини чуқурлаштириш, ҳокимиятнинг учинчи, мустақил ва қарам бўлмаган тармоғи сифатида бутун одил судлов тизимини демократлаштириш-ҳуқуқий давлатни мустаҳкамлашнинг яна бир муҳим йўналишидир". Суд жазоловчи органдан оддий одамларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилувчи органга айланиб, ҳақиқатан ҳам мустақил бўлиб қолиши лозим",- деб уқтирган эди.

Ҳуқуқий демократи давлатни барпо этиш, фуқаролик жамиятини вужудга келтириш, қонун устуворлигига эришиш, Президент ва у раҳбарлик қилаётган ҳукуматнинг асосий мақсадларидан бири. Президент И.Каримов "Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёти йўли" китобида: "Янгиланган жамиятнинг сиёсий ва давлат тузилиши инсонга унинг сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий турмуш тарзини эркин танлаб олишини кафолатлаши керак", деб кўрсатган эди.

Фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг сиёсий-ҳуқуқий, маънавий асослари ҳақида

Мамлакатимизда фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг умуминсоний ва миллий кадриятлари билан боғлиқ жиҳатларини, шарт – шароитларини мушоҳада қилиш долзарб масаладир. Бу миллий камолатда маданий – тарихий изчиллик мавжуд бўлиб, у сиёсий-ҳуқуқий тараққиёт универсал тамойилларини демократик амалга оширишнинг ҳам ўзига хос шакл ва услубларини юзага келтиради. Хусусан, Президент И.А.Каримов ўзининг қатор чиқишларида барчанинг диққат-эътиборини демократиянинг турли замонавий маданиятлари томонидан ўзига хос ва бошқалардан фарқли ўлароқ қабул қилиниши ҳамда ўзлаштирилиши кузатилаётганлигига қаратди. "Демократик жараёнлар, – деб таъкидлайди юртбошимиз, – халқимиз миллий маданиятининг ўзига хос жиҳатларини, унинг табиатини ўзида мужассам этмоғи керак"¹. Маълумки, "ғарб намунаси кўп ҳолларда индивидуализм фалсафасига таянади ва оммани ҳаддан ташқари сиёсийлаштиришга олиб келади. Осиё минтақаси ва мусулмон Шарқидаги демократик кадриятлар ва ўзгаришларнинг ривожланиш тажрибаси ўзига хос хусусиятлар, ўзига хос анъаналарга эга. Шарқда демократия тушунчаси ҳамжиҳатлик ғояси, жамоатчилик фикрининг устуворлиги заминида шаклланади"². Демократиянинг бизда бугунги давр муаммо ва масалаларини ҳал этишнинг энг оқил йўл эканлигини эътироф этиб ҳар қандай мунозарали масалаларни тинч йўл билан ҳал этиш, музокаралар йўли билан фикр алмашиш ва энг тўғри, ҳамма учун бирдай манфаатли бўлган ҳулосаларга келиш ва ҳар қандай зўравонликларга, таъзийқ ва куч ишлатишга қарши равишда муносабатлар илмини эгаллаш – демакки, демократия тамойиллари асосида иш юритиш, демократик ривожланишнинг турли хил асослари, ҳаттоки бу борадаги айрим номутаносибликлар ҳам уларнинг ҳаётийлиги ҳамда мувофиқлигини инкор этолмайди. Улар ўз навбатида яна бир бор, дунёда кечаётган иқтисодий ҳамда маънавий-маданий интеграция жараёнларига қарамасдан, ўз тузилмасига кўра, бир хил бўлган давлатлар йўқлиги ҳақидаги фикрни тасдиқлайди.

Демократия – умумэътироф этилган категория сифатида баҳоланса ҳам, ҳар бир давлат ва жамият қурилиши ва бошқарувида турли аломатларга, ўзига хос белгиларга эга. Бошқача айтганда, давлат ва жамиятнинг демократик қиёфаси, гарчи мамлакатларнинг ижтимоий-сиёсий қурилишини жаҳон тан олган умумий тамойиллар ва меъёрлар орқали акс этсада, миллий-анъанавий негизда шаклланади ҳамда ривожланади. Бу қонуниятнинг устувор ҳақиқат эканлигини мустақил Ўзбекистон миллий давлатчилиги тажрибаси ёрқин исботлайди. Гап

шундаки, давлат кўрилиши ва бошқарувининг асрий миллий тарихий тажриба ҳамда анъаналари, уларнинг демократик ҳуқуқий давлатчиликни барпо этиш, институционал тизим-таркибларини шакллантириш, такомиллаштиришдаги беназир ижобий жиҳатларини омилна ижодий ўзлаштириш дунёвий Ўзбекистон давлати кўрилишининг, бошқарувининг конституциявий тамойилларини белгилашда қўл келди.

Бугунги Ўзбекистонда давлат ва жамият кўрилиши ва бошқарувининг асосий тамойиллари:

Ижтимоий тенглик, кўпчиликнинг иродаси асосида давлат ва жамиятни адолатли бошқариш ҳамда озчилик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш; аҳолининг кам даромадли қисмини ижтимоий ҳимоялаш; иқтисодий тараққиёт жараёнларига меъёридан ортиқ аралашмаслик; фуқароларнинг осойишта ва фаровон ҳаёт кечиришини таъминлаш қабилардан иборат.

Мустақиллик ислохотларининг дастлабки босқичларидаёқ И.А.Каримов томонидан ишлаб чиқилган давлат ва жамият қурилиши ҳамда бошқаруви стратегияси, жумладан, тарихимизнинг ана шундай ғояларига ҳам суянди, десак тўғри бўлади. "Жаҳон ва ўзимизнинг амалиётимиздан олинган барча унумли тажрибани рад этмаган ҳолда, ўз ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий-ҳуқуқий тараққиёт йўлимизни танлаб олиш республиканинг қатъий позициясидир"¹, деганди юртбошимиз.

Ҳокимиятнинг Олий Мажлис ва халқ депутатлари Кенгаши шаклида ўз аксини топган вакиллик органлари институтининг ривожини давлат бошқаруви тизими тараққиётида демократлашувнинг узвийлик кўринишларидан бири ҳисобланади. Шулардан биринчиси, яъни Олий Мажлис, ҳатто, ўз номланишига кўра, тарихий узоқ даврларга бориб тақалувчи миллий-анъанавий қурилмалар моҳиятига мос келади. Олий Мажлис олдинги Олий Кенгашдан тубдан фарқ қилади. И.А.Каримов ўзининг "Ўзбекистонни ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ривожлантиришнинг асосий тамойиллари" деб номланган маърузасида улар орасидаги тузилмавий, вазифавий ва бошқа фарқларни, шунингдек, шаклланишидаги ижтимоий хусусиятларни очиб берди. Масалан, Олий Кенгаш ижтимоий-синфий ёндашув асосида ҳамда ишчилар, колхозчилар, зиёлилар, ёшлар, аёллар каби тоифалар сонига нисбатан белгиланган квоталар асосида сайланар эди. Олий Мажлисга сайловларда депутатликка номзодларнинг ижтимоий келиб чиқишига эмас, балки уларнинг авваламбор, ишбилармонлиги ва маънавий, ахлоқий сифатларига ҳамда ижтимоий дастурига бўлган эътибор асосий ўрин эгаллади.

Бинобарин, ҳозирги замон сиёсий-ҳуқуқий қарашларда – демократия деганда, айтилиш мумкин, нафақат муайян жамиятдаги сайлов тизими ёки инсон ҳуқуқларига бўлган эътибор, балки бошқа, яъни субъектив омиллар ҳам бўлиб, бу омилларни ҳисобга олиш ва улар билан ҳисоблашиш демократиянинг моҳиятини тўла очиб беради. Аслида, демократиянинг ўзи ҳам – инсоннинг ана шундай ҳар томонлама баркамол ривожланиши учун берилган имкондир.

Демократия шахс билан жамиятнинг уйғунлигини таъминловчи омил бўлиб, жамият тараққиётининг тезлашиши ўша уйғунлик қанчалик такомиллашишига боғлиқдир. Демократия нафақат шахс эркинлигини таъминловчи ва уни тартибга солувчи омил, балки у шахс шаклланишига "чегара" ҳам қўяди. Яъни, конституциявий қоида ва қатъиятлар шахснинг ижтимоий ҳаёти ва кундалик хатти-ҳаракатларини тартибга солади.

Республикада демократик асосларнинг шаклланиши кескин руҳий ички кечинмалар ҳамда чайқалишларсиз ва жамоатчиликни ларзага солувчи намоёишларсиз, жиддий тўқнашув ва ўта ҳавфли қарама-қаршиликларсиз ўтди, дейиш мумкин. Бунинг асосий сабаби давлатнинг бошқарув калитини ўз қўлига қатъий олганлиги, яъни "давлат – бош ислохотчи" тамойили бўлди.

Ўзбекистонда демократлаштириш жараёнларининг тинч кечаётгани, авваламбор, миллий тикланиш, ислохотларининг ўзига хос моделига, жумладан, қонун устуворлиги тамойилига асосланди, қолаверса, миллатчилик ва ажралишга қаратилган ҳаракатлари пайдо бўлишининг олдини олади, шунингдек, тоталитар йўналишдаги институтлар пайдо бўлишига йўл қўймади.

Бу ҳокимият тузилмалари тизимини танлаш ва ташкил қилишда, жумладан, ҳокимлик институтининг, ўзини ўзи бошқарув даражасида эса фуқаролар йиғини институтларининг қайта тикланишида ҳам аксини топади. Улар ўзида давлат ҳокимиятининг бутун кучини мужассамлаган ва ўз фаолиятларида сиёсий ҳамда мафкуравий ҳолатдан, партиявий тарафкашлик ва содиқликдан холи ҳамда мустақилдирлар. Зеро, Президентимиз таъкидлаганидек, "Жамият тубдан янгиланаётган бир пайтда бизга малакали, ҳар томонлама тажрибага эга бўлган, ўзгаришларни ҳаётга татбиқ этишга қодир кучли давлат бошқарув ҳокимияти керак"¹. Бошқача айтганда, ўтиш даврида, бир тизимнинг бошқа бир тизим билан алмашилиши рўй бераётган шароитда кучли ҳокимиятнинг юзага келиши, маълум даражада, демократиянинг айнан ўзини ҳимоя қилиш эҳтиёжларидан ҳам келиб чиқади. Шу билан бирга, демократлаштириш кучли давлат ҳокимиятини юзага келтириши ва қўллаб-қувватлаши лозим.

Ўзбекистон ўзини демократик республика деб эълон қилар экан, бундан келиб чиқадиган барча вазифалар, ваколатлар, ҳуқуқ ва мажбуриятларни сўзсиз тан олади. Мазкур шаклнинг муштараклиги муҳим бўлиб, у ўтиш даврида кучли давлат тизимининг мақбул эканлигини тасдиқлашга асос бўла олади.

Биринчидан, кучли ҳокимият ва нуфуз давлатга ўз ислохотчилик вазифаларини амалга оширишга, миллий тикланиш, жараёнлари устидан назорат юритиш имконини беради.

Иккинчидан, кучли ҳокимият кескин сакрашларга йўл қўймасдан, ривожланишнинг тадрижий, босқичма-босқич кечишини марказлаштирилган тартибда бошқаришни таъминлайди.

Учинчидан, ҳудудда ижтимоий интизом ва тартибни, фуқаролараро тотувлик, миллатлараро келишувни таъминлаш имкониятлари ошади.

Тўртинчидан, кучли ҳокимият, жамиятда сиёсий беқарорлик ва ижтимоий тангликни келтириб чиқарадиган қарама-қарши, гуруҳбозлик ва бошқа тузилмалар билан бўладиган курашда ишончли қудрат касб этади.

Бешинчидан, инсоннинг конституциявий эркинлиги ва ҳуқуқларини ҳимоя қилишда, шунингдек, жамиятнинг ўта бой ва ўта камбағал қатламларга кескин ажралиши жараёнининг олдини олишда қафолат бўла олади.

Олтинчидан, кучли ҳокимият маданий-маънавий маконни, шунингдек, касбий-маърифий ва тиббий – соғломлаштириш мажмуаларини ривожлантиришга қодир бўлади.

Бошқарув тузилмаси ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг уйғунлашганлик даражаси, авваламбор, ошқоралик ҳолати, мустақил оммавий воситаларининг ривожланиши, аҳолининг ахборот манбаларидан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлиши муаммоларини таҳлил қилиш ва баҳолаш жараёнида намоён бўлади. Жамиятни демократлаштириш, унинг фикрлар хилма-хиллиги, турли партия ва ҳаракатларнинг, мафкура ва оқимларнинг, турли дунёқараш ва сиёсий фикрларнинг ривожланиши билан бирга кечади. Давлат бошқаруви янги тамойилларининг ривожини кўп жиҳатдан шундай жараёнларга асосланадики, айнан улар янги сифатларда шаклланиш ва мустаҳкамланиш учун замин тайёрлайди. Тараққийлашган демократик ҳуқуқий давлатда қонун устуворлиги ва ҳуқуқий пойдеворга асосланган ҳокимият ўз фаолиятида жамоатчилик фикрига таянади. Кенг халқ оммасига нафақат сайловларда, балким бошқарувда ҳам иштирок қилиш ҳуқуқи берилади.

Давлат ва жамият ҳаётининг барча соҳаларини эркинлаштириш, демократик туб ислохотларни янада чуқурлаштириш кенг халқ оммасига сайлаш, сайланиш ҳуқуқидан ташқари давлат бошқарувида ҳам фаол иштирок этиш имконини беради

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида – ҳар бир фуқаро фикр, сўз ва дунёқараш эркинлиги ҳуқуқига эга, қолаверса, мавжуд тузумга қарши йўналтирилмаган ва қонунда белгиланган бошқа чекланишлар билан чегараланмаган ҳар қандай ахборотни излаш, олиш ва тарқатиш ҳуқуқига ҳам эгадир. Цензурага йўл қўйилмайди – дейилади.

Ҳар бир фуқаро, ҳокимият тузилмаларидан уларнинг фаолиятлари, қабул қилаётган қарорлари, амалга ошираётган тадбирлари тўғрисида ахборот беришни сўраши ёки талаб қилиши мумкин.

Бу ҳолатларнинг амалда бўлиши – ҳуқуқий давлат тамойилларига мос келади.

Ҳуқуқий давлат қуришнинг назарий асослари ва амалий муаммолари Ўзбекистоннинг 1992 йилги Конституциясида ва мамлакат Президенти И.А.Каримовнинг "Ўзбекистон-келажаги буюк давлат", "Буюк келажагимизни ҳуқуқий қафолати" каби асарларида Олий Мажлиснинг I ва VI сессияларидаги "Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари", "Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари" номли маъруза ва нутқларида етарлича аниқ белгилаб берилган.

Хуллас, ҳуқуқий давлатнинг асосий белигиси шуки, бундай давлат ҳуқуқ доирасида ҳаракат қилади, унинг жамият ва инсон билан барча муносабатлари ҳуқуқий меъёрга асосланади. Ўз навбатида ҳуқуқ ихтиёрий ва давлат таъсири орқали ижро этилиб борилади. ҳуқуқий давлатнинг шаклланиши ва фаолият кўрасатишида давлат органлари, мансабдор ва юридик шахслар, сиёсий партиялар, жамоат бирлашмалари, меҳнат жамоалари ҳамда фуқаролар бевосита иштирок қиладилар. Ҳуқуқий давлатда Конституциянинг ва қонуннинг устуворлиги тўла таъминлана боради.

Фуқаролик жамияти қуйидаги ижтимоий қоидаларга асосланади:

- мамлакатимиз ҳудудида истиқомат қилувчи барча миллатлар ва элатлар тили, динидан қатъи назар тенг ҳуқуқлилиги;

-эркаклар ва аёлларнинг тенглиги;

-фуқароларнинг шахсий, ижтимоий келиб чиқиши, мулки, ижтимоий мавқеидан қатъи назар, уларнинг ҳуқуқий ҳолатини бир хил белгиланганлиги;

-бутун Ўзбекистон ҳудудида ягона фуқаролик ўрнатилганлиги;

-"икки давлат фуқароси" бўлиш қонун билан ман этилганлиги;

-фуқароликни олиш ва тўхтатиш тартиби ҳуқуқий ҳал этилганлиги;

-ота ва оналарнинг фуқаролиги ўзгарганда, болалар фуқаролигининг ўзгариши тартиби аниқ белгиланганлиги;

-фуқаролик масалалари бўйича ҳуқуқий актларни қабул қилувчи ва ижросини текширувчи давлат органлари тизими бирлиги;

-фуқаролик масалалари бўйича ҳуқуқий актларни қабул қилувчи ва ижросини текширувчи давлат органлари тизими бирлиги;

-фуқаролик масалаларига оид қарорлар юзасидан шикоят қилиш тартибининг аниқ равшанлиги;

-Фуқаролик бўйича халқаро шартномалар турлари, характери қонунда белгиланган.

Ислом Каримов "Биздан озод ва обод Ватан қолсин" асарида бундай деган эди: "Адолатли жамият қуриш учун энг аввало, шу табарруқ заминда таваллуд ва тарбия топган шахс, ўзини айнан шу юрт фарзанди деб билгувчи инсон ўз давлати, ўз халқи олдидаги, уни катта умидлар билан тарбия этган, вояга етказган жамият олдидаги бурчини адо этиши керак...

Содда қилиб айтганда, ҳар қайси фуқаро, ҳар биримиз: "шу давлат, шу жамият менга нима берди?" деб эмас, балки: "Мен ўз Ватанимга, элу юртимга нима бердим? деб ўйлашимиз ва шу ақида билан яшашимиз керак" ("Фуқаро-жамият-давлат"принципи).

Умуман, мустақилликка эришган Ўзбекистон учун давлат ҳокимиятини янгидан ташкил этиш, демократик тамойилларга асосланган давлат бошқарувини ташкил этиш давлатнинг асосий вазифасига айланди.

Ўзбекистонда илгари сурилаётган сиёсий ғояларда фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органларини ривожлантириш, ҳамда унинг аҳамияти.

Жамиятни тубдан ислоҳ қилиш жараёнлари фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш маҳаллий органлари фаолиятини ўзгартиришни, уни миллий анъаналар ва жаҳон тажрибалари асосида ташкил этишни тоқазо этади.

"Бошқарув вазифаларининг асосий қисмини марказдан вилоятларга, вилоятлардан шаҳар-туманлардаги давлат ва бошқарув идораларига ўтишини таъминлаш даркор. Шу тариқа бу босқич аста-секин ўз-ўзини бошқариш жамоатчилик ташкилотларига ҳам етиб боради", - дейди Президент И.Каримов. Бу йўл бевосита мамлакатимизда фуқаролик жамияти шаклланиши ва фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш тамойилларининг бош йўналишига айланиб қолди.

Ўзини-ўзи бошқариш органларини ташкил этишда Ўзбекистон Республикаси О.К.нинг XII сессиясида қабул қилинган. "Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида"ги қонуни ва Олий Мажлиснинг 1998 йил XIII сессиясида "Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида"ги қонуннинг янги таҳрирда лойиҳаси қабул қилиниши эса алоҳида аҳамиятга эга бўлди.

Бу қонунда фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органларнинг мақоми белгиланган, уларни ташкил этишнинг ҳуқуқий асослари ҳамда аҳолининг посёлкалар, қишлоқлар, овуллар ва маҳаллаларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш масалаларини ҳал этишда қатнашувини таъминлаш асослари меъёрига етказиб ифодаланган...

И.Каримов "Туркистон" газетаси мухбирининг саволларига берган жавобларида ҳам бу масалага тўхталиб, "...бу ноёб тажриба аҳолининг маҳалла бўлиб яшаш тарзи жаҳоннинг бошқа мамлакатларида ҳам учрайди. Шунинг учун ҳам инсонни жамият билан яшашга ўргатадиган, шу руҳда тарбияладиган бирламчи ва беқиёс макон - бу маҳалладир", деб таъкидладилар.

Ҳаттоки, 2003 йил – Обод маҳалла йили деб эълон қилинди.

Ўзбекистон халқларининг сиёсий-ҳуқуқий таълимотларини ўрганар эканмиз юртбошимиз сўзларига бир назар ташласак:

Узоқ тарихимиз давомида не-не босқинчилар кириб келмаган, кўп йиллар, балки асрлар давомида юртимизда не-не ўзга сулолалар ҳукмронлик қилмаган, дейсиз. Бир сўз билан айтганда, минг йиллар давомида юртимизга келиб-кетганлар озми.

Эрондан Аҳамонийлар, Юнонистондан Александр келди, Арабистондан кутайба, Мўғулистондан Чингизхон келди, рус истилочилари келди. Лекин халқ қолди-ку. Халқ қандай ички куч-қудратга таяниб ўзлигини сақлаб қолди.

Ёки халқимизнинг тарихан бой меросига эга бўлгани, ана шу бой меросимиз дунёга ўзбек халқи мавжудлигини неча асрлардан буён тараннум этиб келаётгани ҳақида ҳам тўхталиб, шундай сўзларни юртбошимиз:

Кимгадир ворис бўлиш керак бўлса, биз Берунийларга, Бухорийларга, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Мирзо Бобурларга ворис бўламиз. Ўзбекнинг феъл-атвори барчага аён. У ерни, табиатни севади.

Дўпписида сув ташиб бўлса ҳам, дарахт кўкартиради. Ўзбек маънодаги бунёдкордир. Унга бировнинг ери керак эмас, - деб таъкидлагандилар.

Шунингдек, «жамиятда демократия қай даражада эканлигини белгиловчи камида учта мезони бор», -деб ёзади И.Каримов. Булар халқ қарорлар қабул қилиш жараёнидан қанчалик хабардорлидир.

Ҳукумат қарорлари халқ томонидан қанчалик назорат қилиниши, оддий фуқаролар давлатни бошқаришда қанчалик иштирок этишидир. Ана шу уч соҳада ҳақиқий силжишлар бўлмас экан, демократия ҳақида ҳамма гап-сўзлар ё халққа хушомад қилиш, ёки оддий сиёсий ўйин бўлиб қолаверади.

Шунингдек, Ўзбекистон жамиятни демократлаштириш сиёсатида авлодлар ижобий тажрибасига, ворислигига, миллий манфаатлар устуворлигига, умумбашарий кадриятларга амал қилган ҳолда ўз йўлини танлаган.

“Биз танлаган йўл ўзбек халқининг асрий анъаналарига, одатларига, маданиятига, шунингдек, жаҳон цивилизацияси ютуқларига асосланган ҳолда мазкур тузулмаларини янги мафкуравий негизга ўтказиш, мослаштиришдан иборат бўлади.

Ушбу даврда яратилган таълимотлар мамлакатимиз Президентининг барча нутқ ва маърузаларида, асарларида, жумладан, “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” китобида кенг ёритилган.

“Биз учун фуқаролик жамияти, - деган эди Юртбошимиз ушбу китобида, - ижтимоий макон. Бу маконда қонун устувор бўлиб, у инсоннинг ўз-ўзини камол топтиришига монелик қилмайди, аксинча, ёрдам беради. Шахс манфаатлари, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўла даражада рўёбга чиқишига кўмаклашади. Аини вақтда бошқа одамларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари камситилишига йўл қўйилмайди. Яъни эркинлик ва қонунга бўйсуниб бир вақтнинг ўзида амал қилади, бир-бирини тўлдирди ва бир-бирини тоқазо этади. Бошқача айтганда, давлатнинг қонунлари инсон ва фуқаро ҳуқуқларини камситмаслиги лозим. Шунинг баробарида барча одамлар қонунларга сўзсиз риоя қилишлари шарт!”.

Иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг тўққизинчи сессиясида ўзбек давлатчилигини мустаҳкамлаш ва ҳуқуқий тартибга солишнинг ролини ошириш ғояси илгари сурилди. Маълумки, ушбу сессияда Президентимиз давлатимиз олдида қўйган навбатдаги вазифалар ва мақсадларимизга тўхталиб: “Бизнинг вазифамиз мамлакатимиз, жамиятимизни демократиялаш ҳамда янгилаш йўлидаги ҳаракатларимизни сифат жиҳатидан янги босқичга қўтариш ва сўзсиз бу борада амалга оширган ижобий ишларимизни қатъият билан давом эттириш, уларни халқимиз орзу қилган марраларга етказишдир”¹, дея таъкидлаганди.

Аини пайтда Президент Ислом Каримов ушбу маърузида сиёсий соҳадаги асосий устуворликларни аниқ таърифлаб берди. Чунончи, унинг таъкидлашича, улардан биринчи ва энг асосийси - бундан буён ҳам бебаҳо бойлигимиз - мустақиллигимизни асраб-авайлаш, мустаҳкамлаб боришдан иборат. Иккинчи устувор мақсад - бу мамлакатда ҳавфсизлик ва барқарорликни, унинг ҳудудий бутунлиги ва чегаралари дахлсизлигини, фуқароларимиз тинчлиги ва осойишталигини таъминлашдир. Учинчи муҳим йўналиш - бозор ислохотларини янада чуқурлаштириш, қудратли бозор инфраструктурасини яратиш, эркин иқтисодиёт принципларини рўёбга чиқариш; тўртинчиси - жамиятимизни янада ривожлантириш ва сифат жиҳатидан янгилаш, яъни фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг, сўз ва ахборот воситалари эркинлигининг, шунингдек, жамиятда олиб борилаётган ислохотлар ошқоралиги ва очиклигининг зарур кафолатларини таъминлайдиган демократик принципларни амалда ҳаётга жорий этиш; фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг энг муҳим шартларидан бири бўлган бешинчи устувор йўналиш жамият ҳаётида нодавлат ва жамоат ташкилотлари аҳамияти ва ролини оширишдан иборат; олтинчи устувор йўналиш суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ этиш ва ниҳоят еттинчи муҳим йўналиш - инсон омилидир.

Янги давр сиёсий-ҳуқуқий таълимотларида адолат ғояси:

Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаб ўтганидек, ҳуқуқ ижтимоий ҳамжиҳатлик ва келишувга асосланган ижтимоий тартиб-интизомга эришиш, эркинлик, адолатпарварлик ва тенгликни вужудга келтириш воситасидир⁵. Ушбу таърифдан келиб чиқиб, ҳуқуқнинг жамиятдаги вазифаларини (ролини) белгилаш мумкин. *Унинг биринчи вазифаси ижтимоий тартиб интизомни ўрнатиш бўлиб ҳисобланади.* Албатта жамиятда тартиб интизомни, адолатни ўрнатишда, қарор топтиришда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг, жумладан, суд ҳокимиятининг ўрни бекиёсдир. “Суд ҳокимияти мустақил ҳокимият. Қонунга қатъий риоя қилиш ва унинг фуқаролар томонидан сўзсиз бажарилишини таъминлаш-суд ҳокимиятининг

⁵ Қаранг: И.А.Каримов. Ватан саждагос каби муқаддасдир. Т.3. –Т.: Ўзбекистон, 1996. –Б.19-20.

олий бурчидир.”⁶-деб таъкидлаб ўтган эди И.А.Каримов. Шунингдек, “...фуқароларнинг манфаатлари ва ҳуқуқларини суд орқали ҳимоя қилиш соҳасини мумкин қадар кенгайтириш даркор. Ваҳоланки, айрим тармоқ қонунларида ҳуқуқлари поймол этилган фуқароларнинг шикоятларини судлов йўли билан эмас, маъмурий йўл билан кўриб чиқиш тартиби ҳам учрайди.

Албатта, бу ҳол-Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясига ва бизнинг Конституциямиз талабларига зид. Фуқаро, агар унинг қонуний манфаатлари ва ҳақ-ҳуқуқлари поймол этилган тақдирда, ҳар қандай масала бўйича ҳимоя учун судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга бўлмоғи даркор!”⁷ “Суд бугунги кунда аввалгидек ҳукмрон коммунистик тизимнинг қатоғон ва жазолаш аппарати эмас, балки у ҳар бир инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ҳамда эркинликларини ишончли тарзда кўриқлаш ва ҳимоя қилишга қаратилган чинакам мустақил давлат институтига айланмоқда. Фуқароларнинг судга ишончи мустаҳкамланиб бормоқда.”⁸

“Бугун бизнинг ҳуқуқий докторинамиз мутлақо янги, демократик тамойилларга асосланган. У, энг аввало, Ўзбекистон Конституцияси талабларига кўра, инсон ҳуқуқларининг устуворлигини таъминлайди. Инсон ҳимоянинг бош субъекти бўлиб, унинг ҳаёти ва соғлиғига суиқасд қилиш оғир жиноят ҳисобланади.”⁹

Шунингдек, И.А.Каримов фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашда суднинг аҳамиятига тўхталиб, “Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари дахлсиз бўлиб, ҳеч ким уларни суднинг қарорисиз маҳрум этиши ёки чеклаши мумкин эмас. Айни вақтда фуқароларнинг ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишлари бошқа фуқароларнинг, давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатларига зид бўлмаслиги лозим”¹⁰ деган эди. Ушбу билдирилиб ўтган фикр Конституциямизнинг 26-моддасида ҳам мустаҳкамланган. Маълумки, инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини тўла амалга оширишда ва ҳимоя қилинишида, жамиятда тартиб интизомни, адолатни ўрнатишда суднинг роли беқиёс эканлиги ҳаммамизга маълум. Ҳозирги кунда Республикамизда суд ҳокимиятининг мустаҳкам ҳуқуқий асоси яратилган. Булар жумласига, биринчидан Ўзбекистон Республикаси Конституцияси бўлса, иккинчидан Ўзбекистон Республикасининг Судлар тўғрисидаги қонунини (янги таҳрири) киритиш мумкин.

Президентимиз И.А.Каримов “Биз қонунга бўйсиниб яшашни турмуш тарзига айлантирмас эканмиз, жиноятчиликнинг олдини олиш муаммо бўлиб қолаверади.”¹¹ деган гапларни айтиб ўтган эди. Албатта, давлатда қонун устувор бўлса, унга ҳамма амал қилса, унинг талаблари сўзсиз бажарилса жамиятнинг салбий ҳолатлари бўлган ҳуқуқбузарлик ҳам, жиноятчилик ҳам камайган бўлар эди. Шу ўринда, Президентимиз И.А.Каримовнинг “...қонун устуворлиги заминида кучли тартиб ва интизом ўрнатайлик! Ирқи, миллати ва этнокодидан қатъи назар, ҳар бир фуқаронинг ҳақ-ҳуқуқларини таъминлайлик!”¹² деган гаплари ёдга тушади.

“қонунни ҳимоя қилиш суд, прокуратура органларининг асосий вазифаси, аввало, фуқароларнинг ҳуқуқий маданиятини ошириш, уларнинг ўз ҳуқуқларини, қонунларни яхши билишларига эришиш, ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш бўйича иш олиб боришдан иборат.

Биз мана шу оддий ҳақиқатни тушуниб етсак, ўшанда жамиятимизда жиноятчилар сони ҳам, эҳтимол, бу соҳада ишловчи ходимларнинг сони ҳам кескин камаяди.”¹³

⁶ И.А.Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. -Т.: Ўзбекистон, 1996. -Б.15-16.

⁷ И.А.Каримов. Ватан саждагос каби муқаддасдир. Т.3. -Т.: Ўзбекистон, 1996. -Б.17-18.

⁸ И.А.Каримов. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т.10. -Т.: Ўзбекистон, 2002. -Б.29.

⁹ Ўша асар. -Б.35.

¹⁰ И.А.Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. -Т.: Ўзбекистон, 1996. -Б.125-126.

¹¹ И.А.Каримов. Бунёдкорлик йўлидан. Т.4. -Т.: Ўзбекистон, 1996. -Б.19-20.

¹² И.А.Каримов. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.2. -Т.: Ўзбекистон, 1996. -Б.312.

¹³ И.А.Каримов. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т.10. -Т.: Ўзбекистон, 2002. -Б.51.

Юқоридагиларни умумлаштирган ҳолда шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, жамиятда ижтимоий ҳамжиҳатлик ва келишувга асосланган ижтимоий тартиб-интизомга эришиш учун, аввало, фуқароларнинг ўзи маъсулдир, яъни улар ижтимоий-сиёсий ҳаётда содир бўлаётган ҳар бир воқеага ва қабул қилинаётган қонунларга ўз муносабатини билдириб бориши лозим. Зеро, фуқароларимиз юксак ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятга эга бўлсагина ҳар қандай ҳуқуқбузарлик, жиноят содир этишдан ўзини тўхтата олади.

“Жиноятчиликнинг олдини олиш, унга қарши курашиш самарадорлиги жазонинг оғирлиги ва шафқатсизлигига эмас, балки биринчи навбатда, қонунни бузган шахснинг жазонинг муқаррарлигини нечоғли англашига боғлиқ” деб таъкидлар экан юртбошимиз¹⁴. Шу ўринда жазонинг муқарраллиги жиноятчиликнинг олдини олишда самарали таъсир кўрсатувчи омиллардан ҳисобланишини уқтирадилар.

Жиноят кодексининг бешта моддасига, агар жиноят содир этган шахс етказилган моддий зарарни тўлиқ қоплаган тақдирда, судлар томонидан озодликдан маҳрум этиш жазосини қўлламаслик ҳақидаги нормалар киритиш таклиф этилмоқда.

Учинчидан, бутун жаҳонда муҳокама этилаётган муҳим масалалардан бири- ўлим жазосининг жиной жазо чораси сифатида қолаётганлиги билан боғлиқ муаммодир. БМТ Бош Ассамблеясининг 1977 йил 8 декабрда қабул қилинган резолюциясида жаҳон ҳамжамиятининг ушбу муаммога муносабати аниқ-равшан баён қилинган: “Ўлим жазоси масаласида кўзда тутиладиган асосий мақсад- дейилади ушбу ҳужжатда, - бундай жазони бекор қилиш эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда, ўлим жазоси қўлланиладиган ҳуқуқбузарликлар миқдорини камайтириб боришдан иборат бўлмоғи лозим”¹⁵

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Ўзбекистонда ўлим жазосини қўллашга доир жиноят қонунчилиги сиёсати бутун жаҳонда кечаётган жараёнларга тўла мос бўлиб, Ўзбекистон конституцияси моҳиятидан келиб чиқадиган инсонпарварлик тамойилини ўзида акс эттиради.¹⁶

иккинчи вазифаси, эркинликни вужудга келтириш, яъни қонун ҳужжатларида белгиланган ва тақиқланмаган барча ҳаракатларни эркин амалга олширилишини таъминлашдир.

“Мақсадимиз эркин, демократик ҳуқуқий давлат куриш, адолатли жамият барпо этиш. ҳеч бир инсонни камситмаслик, эътиқодини ҳурмат қилиш, эркинлигини таъминлаш”¹⁷

“Конституцияга биноан ҳар бир кишига эркин танлаш, фикрлаш, эркин сайлов ҳуқуқи берилган, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари аниқ белгилаб қўйилган. Бу ҳуқуқ ва эркинликлар давлат ҳокимиятининг бутун кучи, қонун кучи билан ишончли тарзда ҳимоя қилинади. Барчамиз жамиятнинг ҳар бир аъзоси фикри билан ҳисоблашишни ўрганишимиз, унинг ҳуқуқларини, аввало, ҳар бир кишининг ўз келажагини ўзи яратиш ҳуқуқини ҳурмат қилишимиз лозим.

Бу бугунги энг мушкул муаммо бўлиб, уни биргаликда бартараф этишимиз ва янги тушунчалар асосида фикр юритишни ўрганишимиз даркор.

Табийки, фуқароларга берилган ҳуқуқ ва эркинликлар жамиятимиз қабул қилган қонун-қоидалар доирасида амал қилиши керак.

Бу ҳуқуқларни ҳаётга жорий этиш учун ҳар бир инсон, ҳар бир фуқаро ўз конституцион ҳуқуқларини, унга шу ҳуқуқларни берадиган қонунларни пухта билиши зарур. Бусиз инсон ҳуқуқлари ва инсон эркинликлари тўғрисидаги барча мушоҳадалар куруқ гап бўлиб қолаверади.

Қисқаси, кишиларимизнинг, фуқароларимизнинг ҳуқуқий онгини, ҳуқуқий маданиятини юксалтириш зарурлиги ҳақида такрор-такрор гапиришга тўғри келади. Бу ўринда кўп нарса раҳбарларимизга, ана шу қонун ва ҳуқуқларни муҳофаза қиладиган кишиларга боғлиқ. Энг

¹⁴ И.А.Каримов.Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак Т.10..Т.Ўзбекистон.2002.36-б.

¹⁵ И.А.Каримов. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак.Т.10. –Т.: Ўзбекистон.2002.39-б.

¹⁶ Шу асарда.

¹⁷ И.А.Каримов. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т.7. –Т.: Ўзбекистон, 1996. –Б.52

муҳими, улар қонун талабларини сўзсиз бажаришда, қонунларга итоат қилишда бошқаларга ўрнак бўлишлари лозим”¹⁸.

Жамиятда эркинликни вужудга келтириш учун, маълум соҳаларни эркинлаштириш ҳам талаб этилади. Бу тўғрисидаги фикрлар Президентимиз И.А.Каримов томонидан Ўзбекистон XXI асрга интилоқда, деб номланган маърузасида баён қилинган. Ушбу маърузада, давлат ва жамият қурилишини, сиёсий соҳани, фуқаролик жамиятини шакллантириш жараёнини эркинлаштириш борасида масалаларга тўхталиб ўтилган.

учинчи вазифаси, адолатпарварликни вужудга келтириш хисобланади. Президентимиз И.А.Каримов, “Мамлакатда адолат тамойили амал қилиши, барқарорлик ҳукм суриши учун уч субъектнинг, яъни давлат, жамият ва фуқароларнинг ўзаро муносабатларидаги қонунийлик асос бўлади. Бошқача айтганда ана шу уч субъект-давлат, жамият ва инсон муносабатларида уйғунликка, уларнинг манфаатлари бир-бирига мос келишига эришилсагина, ота-боболаримиз орзу қилган адолатли жамият барпо бўлади. Улар бир бирининг ҳуқуқини яхши билиши ва ҳурмат қилиши осойишталик ва фаровонликнинг зарур шarti ва муҳим омилидир”¹⁹, деб таъкидлаб ўтган эди.

“Дунёда адолат қонуни мавжуд эканини ҳеч ким инкор этолмайди. Эртами-кечми ҳар бир инсон ана шу қонун олдида жавоб бериши муқаррар. Буни асло унитмаслик керак.”²⁰ “Адолат ва қонун устуворлиги учун, унинг талабларини ҳаётимизга жорий этиш учун биргалашиб курашмоғимиз, фидойи бўлмоғимиз керак. Қонун, яна бир бор қонун-қаттаю кичик, жинсидан, миллати, этниқоди ва мансабидан қатъи назар, -барчамиз учун устувор бўлмоғи даркор!”²¹”

Шунингдек, адолатни вужудга келтиришда ҳуқуқни қўлловчи шахсларнинг ҳам ўрни бекиёс. Улар оддий фуқаролар билан бир қаторда қонунларга бўйсунитиши лозим, зеро қонун олдида барча баро-бардир. Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаб ўтганидек, “Кимки, ҳуқуқ-тартибот органларида ишлайман, қонунни истаганча оёқости қилишим мумкин, мушугимни биров "пишт" деёлмайди, деб ўйлаган бўлса, янглишади. Органларда содир этилган ҳар қандай жинойт, аввало, органларнинг, ҳокимият тизимининг обрўсини тўқади, ҳуқуқий давлат қуриш йўлидаги саъй-ҳаракатларимизга катта зиён еткази.

Мана шу юксак минбардан туриб, мазкур соҳа ходимларини огоҳлантирмоқчиман: сизларга бошқаларга нисбатан алоҳида талаб қўйилади. Шундан хулоса: сафингизда йўл қўйилган ҳар қандай қонунбузарлик ва жинойт учун шафқатсиз жазо оласизлар!

Мен бир вақт айтувдимки, халқимиз ҳар қандай қийинчиликка чидайди, лекин ҳеч қачон адолат бузилишига чидамайди.

Адолат қачон бузилади?

Амалда ўтирган, вазифада ўтирган одам ўзи ахлоқий, маънавий нуқтаи назардан бузилса, нафсини тиёлмаса, тўғри йўлдан чиқса, мана шунда адолат бузилади, мана шунда одамлар бизларга нисбатан ишончини йўқотади.”²²

“Адолат” сўзи минг йиллар давомида инсонга ҳамроҳ бўлиб келган. Асрлар давомида кишилар адолат учун курашган, мислсиз қурбонлар берган.

Адолат ҳақида жуда чиройли гапириш мумкин. Адолат ҳақида жуда узоқ гапириш мумкин. Аммо гап чиройли ва узоқ гапиришда эмас, балки ҳаётда адолатни ўрната олишда.”²³

“Адолат ва ҳақиқат ғояси ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларини қамраб олмоғи даркор. Адолат ва ҳақиқат ғояси қонунчилик фаолиятимизнинг замини, бош йўналиши бўлмоғи шарт”.²⁴

¹⁸ И.А.Каримов. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т.7. –Т.: Ўзбекистон, 1996. –Б.158-159.

¹⁹ И.А.Каримов. Хавфсиз ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6. –Т.: Ўзбекистон, 1998. –Б.26-27.

²⁰ И.А.Каримов. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т.7. –Т.: Ўзбекистон, 1996. –Б.240.

²¹ Ўша асар. –Б.252.

²² И.А.Каримов. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т.7. –Т.: Ўзбекистон, 1996. –Б.34.

²³ Ўша асар. –Б.239.

“Раҳбарликнинг энг буюк мезони адолат. Бу сўзнинг замирида бутун халқ тақдири, жамият истиқболи, мамлакатимиз келажаги мужассам бўлган. Буни чуқурроқ тушунайлик, чуқурроқ англайлик. Адолат ҳамма нарсадан устун бўлиши керак.

“Куч-адолатда” деган Амир Темура бобомизнинг бизга қолдирган ўғит-насиҳатларини эсимиздан, ҳаёлимиздан чиқаришга ҳаққимиз йўқ.

Ўзидан бир поғона юқори бўлган кишининг олдида икки букилиб, ўзидан бир поғона паст бўлган одамни оёқ ости қилиш эски мустабид тузум ва жамиятнинг тимсоли эди. Биз бундай иллатлардан қутулишимиз, уни бутунлай йўқотишимиз керак.

Ҳақиқий раҳбар барчага бирдай одилонани муносабатда бўлади. Албатга, одамлар ҳар хил бўлади. Уларнинг орасида гап укмайдиган, баъзан эса рўй-рост эътироз билдирадиганлари ҳам бўлади. Халқ дегани барча фазилатлари билан бир қаторда нуқсонлари билан ҳам яхлитлигича халқдир. ҳақиқий раҳбар ана шу яхлитликни англаб, ақл билан ҳис этиб, уларнинг бошини қовуштириб, ўзига эргаштира олиши билан халқ олдида муносиб ҳурмат ва иззат қозонади.

Ҳақиқий раҳбар, одамларнинг кўнглига йўл топиб, уларни эзгуликка, яхшиликка даъват қилади ва ўзи ҳам одамлар юрагидан жой олади. Ана шундай бахт барчага каттаю- кичик раҳбарларга насиб этишини хоҳлайман”.²⁵

“Мана, Бош Прокуратура, Олий Суд, Адлия вазирлиги, Олий Хўжалик суди... Сизларга катта ишонч билдирганмиз, сизларни қонунни ҳимоя қиладиган одамлар деб биламиз. Сизлар ҳалол ва одилонани иш юритсангиз, бизда ҳуқуқий давлат, адолатли жамият қуришга имконият пайдо бўлади.”²⁶

Шунингдек, Президентимиз И.А.Каримов баъзи бир шахсларнинг ўз ишларига лоқайдлигини танқид қилиб, шундай ачинарли ҳолатларни таъкидлаб ўтган эди, “Нима, ҳуқуқий асосларимиз бўшми ёки умуман масъулиятни унутиб қўйдикми? Балки баъзи бир мансабдор кимсалар иккиламчи сиёсат олиб бораётгандир?”

...Ўзи ҳудудларда қонунларимизни ҳимоя қиладиганлар борми-йўқми?!

...қонунларнинг ижроси устидан назорат прокурорнинг вазифаси эмасми?! Агар туманда қонун бажарилмаса, прокурор унда нима қилиб ўтирибди?!”²⁷

“Агар қонунларда кўзда тутилган мақсадларга эришмоқчи бўлсак, авваламбор ташкилий ишларни-бу қонунларни ҳаётга татбиқ этиш ишларини қатъият билан амалга оширишимиз керак”.²⁸

“қонун, яна бир бор қонун-каттаю кичик, жинсидан, миллати, эътиқоди ва мансабидан қатъи назар,-барчамиз учун устувор бўлмоғи даркор!”²⁹

“Энг аввало, қонунчилик фаолиятимиздаги камчиликларни танқидий баҳолаб, бартараф этиш, қонунларимизнинг мукамал ва изчил бўлишига эришмоғимиз ва энг муҳими, барча ҳуқуқий давлатлар қаторида қонун асосида яшашни ўрганишимиз зарур. Шу билан бирга, қонунчилик ва меъёрий асосларни шакллантириш жамиятнинг ўзгартириш ва ислоҳ этиш жараёнидан олдинроқ юриши керак.”³⁰

Жамиятда адолатни ўрнатишда суднинг ўрни ҳам бекиёс эканлиги ҳаммамизга маълум. Президентимиз ташаббуси билан, жамиятда адолатни ўрнатиш, тартиб интизомга эришиш мақсадида мамлакатимизда суд-ҳуқуқ ислохотлари амалга оширилмоқда.

• Президентимиз И.А.Каримов Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард мақсадимиз, деб номланган маърузасида шундай фикрни билдириб ўтади: “Суд жараёнида

²⁴ И.А.Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3. -Т.: Ўзбекистон, 1996. -Б.11.

²⁵ И.А.Каримов. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т.7. -Т.: Ўзбекистон, 1996. -Б.76-77.

²⁶ Ўша асар. -Б.34.

²⁷ И.А.Каримов. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т.7. -Т.: Ўзбекистон, 1996. -Б.52-53.

²⁸ Ўша асар. -Б.37.

²⁹ Ўша асар. -Б.252.

³⁰ Ўша асар. -Б.383.

айблов ва ҳимоянинг амалда тенглиги таъминланмоғи ва бунинг учун адвокатура идораларининг мавқеини кўтариш даркор”. Албатта суд жараёнида адвокатнинг аҳамияти катта. Чунки фуқаролар тергов органлари томонидан амалга оширилаётган ҳаракатлар қонунийми ёки қонуний эмасми, у ўзини ҳимоя қилишнинг қандай воситаларидан фойдалана олади, деган саволларга жавоб топишда маълум бир қийинчиликларга дучор бўлиши мумкин. Адвокат эса, ушбу ҳаракатлар қонуний бўлишини назорат қилиб, ўз миждога тегишли маслаҳатлар бериб, ҳуқуқини ҳимоя қилиб туради.

Тўртинчи вазифаси тенглик бўлиб ушбу ҳолада Конституциямизда белгилаб қўйилганидек, Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирки, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар қонун олдида тенгдирлар.

Ҳуқуқнинг ушбу тенгликни ўрнатиш вазифаси ҳақида гапирганда Президентимиз И.А.Каримов томонидан таъкидлаб ўтилган қуйидаги гапларни келтириш мақсадга мувофиқдир. У: “ҳуқуқий давлатнинг барча фуқаролари қонун олдида тенг. Қонун жамият тинчлиги ва ҳавфсизлигини муҳофаза этади”³¹ деган эди. Шунингдек, “Ўзбекистонда туғилган, унинг заминида яшаётган ва меҳнат қилаётган ҳар бир киши, миллий мансублигидан ва эътиқодидан қатъи назар, Республикаимизнинг тенг ҳуқуқли фуқароси бўлишига муносибдир”³², деган ғояларни илгари сурган.

Албатта, тенглик ҳақида гапирганда ҳар бир шахснинг, аввало, қонун олдида тенглиги эътироф этилади. Бу иқтисодий тенгликни назарда тутмайди, балки ҳуқуқий тенгликни, яъни билим олишда, эркин касб танлашда, малакали тиббий хизматдан фойдаланишда тенг имкониятларнинг берилишини назарда тутди.

Адабиётлар :

1. И.А.Каримов. Адолатли жамият сари. –Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. И.А.Каримов. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. –Т.: «Ўзбекистон», 1999.
3. И.А.Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. – Т.:”Ўзбекистон”. 2000.
4. И.А.Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. –Т.: Ўзбекистон, 1996. -Б.1
5. И.А.Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. –Т.: Ўзбекистон, 1999. -Б.16.
6. Каримов И.А. Янгича ҳаётни эскича қараш ва ёндашувлар билан куриб бўлмайди. “Халқ сўзи” 2005 йил 18 февраль.
7. Каримов И.А. Империя даврида бизни иккинчи даражали одамлар деб, ҳисоблашлар эди. –Т.: Ўзбекистон, 2005.
8. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. – Т.: Ўзбекистон, 2005. – 96 б.
9. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари-энг олий кадрият. // Халқ сўзи, 2005 йил 10 декабр.
10. Ҳ. Бобоев. К.Норматов. Миллий давлатчилик ҳақида. –Т.: «Ёзувчи».1999.
11. Ҳ.Бобоев. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Т., 2005.
12. Ф.Муҳиддинова. Ўзбекистон сиёсий-ҳуқуқий таълимолар тарихи. Маърузалар матни. 2006.

³¹ И.А.Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. -Т.: Ўзбекистон, 1996. -Б.15.

³² И.А.Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: Ўзбекистон, 1999. -Б.16.

Фан бўйича намунавий тест-синовлари:

1. Ўзбекистон сиёсий ҳуқуқий таълимотлари қачон вужудга келган?
 - А. М.а. 1-минг йилликда
 - Б. М.а. 2-минг йилликда
 - С. М.а. 3-минг йилликда
 - Д. м.а. 5-минг йилликда

2. Широқ афсонаси тўғрисидаги маълумотлар бизга қайси асар орқали етиб келган?
 - А. Полиеннинг «Харбий хийлалар» асари
 - Б. Геродотнинг «Тарих» асари
 - С. Аристотелнинг «Сиёсат» асари
 - Д. Аррианнинг “Буюк Искандар тарихи” асари

3. Ўзбекистон халқларининг дастлабки сиёсий- ҳуқуқий таълимотлари қандай аҳамият касб этган?
 - А. Илохий-тарихий
 - Б. Диний-афсонавий
 - С. Сиёсий- фалсафий
 - Д. Халқ оғзаки ижоди

4. Ўзбекистон сиёсий ҳуқуқий таълимотлари тарихини эсга олинг. “Билмсиз кишилар – доноларнинг душмани. Билимсиз доимо доноларга хорлик тилайди. Бу улар кўнглининг туб-тубига чўкиб ётган ҳасад аломати”. Мазкур фикрлар қайси асардан олинган?
 - А. Сиёсатнома
 - Б. Зафарнома
 - С. Девони ҳикмат
 - Д. Қутадғу билиг

5. Моний Ибн Фаттох яшаган йилларни аниқланг?
 - А. 216-276 й.
 - Б. 213-297 й.
 - С. 216-274 й.
 - Д. 243-273 й.

8. Қуйидагилардан қайси Бухоро фикҳ мактаби асосчиларидан бири ҳисобланади?
 - А. Абу Лайс Самарқандий
 - Б. Абу Хафс Кабир Бухорий
 - С. Имом Бухорий
 - Д. Абу Мансур Мотурудий

9. Зардуштийлик таълимотига кўра давлат давлат шаклланиши уч босқичда амалга ошиб. 2 босқич қандай жараён билан белгиланган?
 - А. Адолат ва инсоний саодат ҳукмронлиги бошланиши
 - В. Яхши ҳокимларнинг адолатли қонунларини қабул қилиши
 - С. Эзгу руҳлар ва ёвуз руҳлар ўртасида курашнинг бошланиши
 - Д. Ақл идрок ва адолат тантанаси

10. Низомулмулк Салжукийлар давлатида вазир бўлган даврида ким давлатнинг султони-хукмдори бўлган эди?

- А. Султон Махмуд
- В. Султон Санжар
- С. Маликшоҳ
- Д. Султон Мақсуд

11. Машҳур тарихчи Бойхақийнинг “Маъсуд тарихи” асарида ғазнавийлар давлатида султон ва вазир ўртасидаги бошқа давлатларга кўзга ташланмайдиган ўзига хос бир муносабат борлиги кўрсатилган. Бу қандай муносабат эди?

- А. Султон ва вазир ўртасидаги ваколатлар тўғрисида битим ҳақида
- В. Султон ва вазир ўртасидагисолиқ миқдори тўғрисидаги битим ҳақида
- С. Султон ва вазир ўртасидагивазифаларини мерос тариқасида ўтиши ҳақидаги битим
- Д. Тўғри жавоб йўқ

12. Хожа Самандар Термизий сиёсий-ҳукукий қарашлари билан танишсиз. Айтингчи, Термизий ҳаёт фаолиятида икки марта шаҳар раиси лавозимида тайинлагани ҳақида нималарни биласиз. Билим-ларингизга таяниб. Унинг раис бўлган шаҳрини жавобда кўрсатинг.

- А. Самарқанд
- Б. Бухоро
- С. Андижон
- Д. Қарши.

13. Хожа Самандар Термизий сиёсий-ҳукукий қарашлари билан танишсиз. Сизнингча, Термизий ҳаёт фаолиятида ҳарбий юришларда иштирок этгани ҳақида маълумотлар бор, у қайси хукмдорлар билан юришларда иштирок этган?

- А. Амир Темур ва Шайбонийхон билан бўлган юришларда
- Б. Абдуллахон 2 ва Абул Баҳодирхон билан
- С. Абдул Азизхон ва Субхонқулихон билан
- Д. Илбарсхон билан.

14. Суннийлар тарафдорларининг масхаблари кўрсатилган қаторни кўрсатинг? 1) ханафия; 2) моликция; 3) хорижийлар; 4) исмоилия; 5) ханбалия; 6) шофия.

- А. 1, 2, 5, 6.
- Б. 3, 4, 5.
- С. 1, 3, 4.
- Д. 1, 2, 3, 4.

14. «Бобомиз Захриддин Муҳаммад Бобур номи билан ҳар қанча фахрлансак арзийди. Ўзбек халқининг доврўғини дунёга таратган улуғ аждодларимиздан бири ўлароқ, ул зот бизни тарихимизни кадрлашга, келажакка буюк ишонч билан қарашга ўргатади. Бобур каби мумтоз инсонларни дунёга берган халқ ҳеч қачон хор бўлмайди, муқаррар тарзда саодатга эришади....» Ушбу сўзлар қайси асардан олинган.

- А. “Бобурнома” асаридан
- Б. Бобурнинг сиёсий-ҳукукий қарашлари.
- С. 1994 йил «Хотира дафтари» дан
- Д. Барча жавоб тўғри.

15. Амир Темур сиёсий-ҳуқуқий қарашларини эсланг. Амир Темурнинг 1402 йилда Испанияга элчилик вазифасини ўтаган Мовароуннаҳрлик шахсни топинг...

- А. Муҳаммад ал-Кеший
- Б. Мавлоно Жалолиддин Кеший
- С. Мавлоно Абдуллоҳ Кеший
- Д. Сайидо Насафий.

16. Мусулмон ҳуқуқшунослигида Шайх ул-исломнинг мартабаси (лавозими)?

- А. Суд ишларини амалга оширган
- Б. айрим мамлакатлардаги фатво берувчи, қарор чиқарувчи, суд ишларини амалга оширувчи олий мартабали шахс
- С. ижарага берувчи киши
- Д. олий даражадаги ҳуқуқшунос

18. Амир Темур сиёсий-ҳуқуқий қарашларини эсланг. Амир Темурнинг Хоразм волийси Ҳусайн Сўфи ҳузурига элчилик вазифасини ўташ учун юборилган Мовароуннаҳрлик шахсни топинг...

- А. Муҳаммад ал-Кеший
- Б. Мавлоно Жалолиддин Кеший
- С. Мавлоно Абдуллоҳ Кеший
- Д. Сайидо Насафий.

19. «Ҳар ким бизни сарт деса, мунга хурсанд бўлуб. фахр қилмоғимиз даркордур, зероки, сарт дегани масжидлик ва мадрасалик ва бозорлик ва озода ва уламони маъдани дегани бўлур, деб ёзилган мақолани рад этган шахс ким ?.

- А. Файзулла Хўжаев
- Б. Махмудхўжа Бехбудий
- С. Фитрат
- Д. Ахмад Дониш

20. Шарқона полития гоясини илагри сурган мутафаккир ким?

- А. Беруний
- Б. Ибн Сино
- С. Ал Фарғоний
- Д. Форобий

21. Қўқон хонлиги тарихида “амир – ул-муслимин” унвонига эга бўлган ҳукмдорни аниқланг?

- А. Олимхон
- В. Абдурахимбой
- С. Мадалихон
- Д. Умархон

22. Форобийнинг фикрича, жохил шаҳар турлари кўрсатилган қаторни қайси?

- А. Беномуслар ва Шухратпараствлар шаҳри
- Б. Разолат ва Зарурий шаҳар
- С. Ўғрилар ва Каззоблар
- Д. А ва Б

23. Беруний фикрича, давлатнинг пайдо бўлишига асосий сабаб.?

- А. Кишиларнинг шартномавий муносабати
- Б. Кишиларнинг илохий муносабатлари
- С. Кишиларнинг моддий эҳтиёжи
- Д. Кишиларнинг ўзаро бирлашуви

24. «...ўз халқларини яна бошқаларнинг оёқлари остинда қўймоқчи бўлмаган мусулмонлар! Сайлов куни ғофил қолманглар, кўпчилик бўлиб келурга тиришинглар»-ушбу фикрлар кимга тегишли ?

- А. Файзулла Хўжаев
- Б. Махмудхўжа Бехбудий
- С. Фитрат
- Д. Ахмад Дониш

25. Сатторхон Абдуғаффоровнинг фикрича, қонунларнинг неча тури бўлган?

- А. Адолатли ва Адолатсиз
- Б. Фуқаровий ва Илохий
- С. Ёзма ва Оғзаки
- Д. Ижтимоий ва сиёсий

26. Қорахонийлар ҳукмдори Тамгачхонга атаб ёзилган асарни кўрсатинг?

- А. “Девони луғотит турк”
- Б. “Кутадғу билиг”
- С. “Девони ҳикмат”
- Д. “Сиёсатнома”

27. Бурхонуддин Марғинонийнинг “Ҳидоя” асари қачон ёзилган?

- А. 1148й
- Б. 1150й
- С. 1157й
- Д. 1137й

28. “Ҳидоя” да оила-никоҳ муносабатлари таҳлил этилгани сизга маълум. Шунга кўра, “Муқтаъ никоҳ” нима?

- А. Вактинчалик никоҳ
- Б. моногам оила
- В. пул бериб тузиладиган никоҳ
- Д. Умрбод никоҳ

29. Низомулмулкнинг фикрича, давлатда ҳукмдорнинг асосий вазифаси нима?

- А. Адолатли қонун чиқариш
- Б. Давлатда адолатни урнатиб одил қонун чиқариш
- С. Адолат ўрнатиш
- Д. Халқни бошқариш

30. “Бу оламда кўпчиликка бош бўлган киши бир неча яроқсиз нарсаларга яқин юрмаслиги лозим”. Сизнингча буларга қайсилар киради?

1. ҳаромга қўшилмаслик. 2. зулм ва зўравонлик қилмаслик. 3. киши қонини тўкмаслик.
4. асло ўч олмаслик. 5. кек сақламаслик. 6. гина қилмаслик. 7. адолатсизлик қилмаслик.
8. Қиморга ружуъ қўймаслик.
А. 1, 2, 3, 4, 5, 6.
В. 1, 3, 4, 5, 6, 7.
С. 2, 4, 5, 6, 7, 8.
Д. 4, 5, 6, 7, 8.

31. "Бошлиқ тили ва қўнглини тўғри тутадиган бўлса, унинг ходимлари, қўл остидаги ишчилари ҳам тўғрилиқ йўлини танлайди. Бошлиқлар золим бўлса, уларнинг ҳаёти афсус билан ўтади. Унинг қўл остидагилар ҳам эзгу ишни, яъни тўғрилиқ йўлини йўқотишади". Ушбу фикрлар муаллифи кимлигини аниқланг.

- А. Низом ул мулк.
Б. Юсуф хос Хожиб.
С. Термизий.
Д. Замахшарий.

32. Бухорий Самарқанддаги Хартанг қишлоғида бетобликда вафот эган. Бу жой Республика Президенти Ислам Каримовнинг бевосита раҳнамолигида замонавий, шарқона услубдаги зиёратгоҳга айлантирилди. Айтинг қайси йилда буюк алломанинг 1225 йиллиги нишонланди.

- А. 1998 йил
Б. 1998 йил
С. 2000 йил
Д. 1996 йил

33. Ушбу фикрларнинг муаллифи қайси жавобда берилган? «одил ҳокимнинг вазифаси олий ва паст табақалар, кучлилар ва кучсизлар орасида тенглик, адолат ўрнатишдан иборатдир».

- А. Форобий
Б. Ибн Сино
С. Алишер Навоий
Д. Беруний

34. Ушбу фикрларнинг муаллифи қайси жавобда берилган? «Идора қилиш ва бошқаришнинг моҳияти балки бошлиқ золимлардан азият чекканларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, бировларнинг тинчлиги йўлида ўз тинчлигини йўқотишдир. Бу уларнинг оиласини, уларнинг ҳаёти ва мол-мулкини ҳимоя қилиш ва қўриқлаш йўлида бадан чарчашидан иборат».

- А. Форобий
Б. Ибн Сино
С. Алишер Навоий
Д. Беруний

35. «Халқлардан ҳеч бири ҳам никоҳдан ҳоли эмасдир. Ҳар миллатнинг никоҳга оид ўзига хос расми ва одати бор» Юқоридаги фикрларнинг муаллифи қайси жавобда берилган?

- А. Форобий
Б. Бобур
С. Алишер Навоий
Д. Беруний

36. Сўфизм таълимоти қачон пайдо бўлган?

- А. 7 асрда
- Б. 8 асрнинг биринчи ярмида
- С. 8-асрда
- Д. 7 аср 1 ярми

37. Сўфизм таълимотининг йирик намоёндаларини кўрсатинг?

- А. Накшбандий, Яссавий, Кубро
- Б. Накшбандий, Яссавий, Хос хожиб
- С. Накшбандий, Навоий, Яссавий
- Д. Навоий, Кубро, Накшбандий

38. “...давлат бошлиғини улуғлайдиган, Эл-юртда мартабасини оширадиган асосий нарса - билим, ақл-идрок ва заковатдир. Билимли, оқилу-доно, тадбиркор, адолатли, эзгу ниятли кишилар бекликка муносибдир”-ушбу фикрлар қайси асардан олинган?

- А. Қуръони карим ва Ҳадислардан
- Б. “Фозил одамлар шаҳри”
- С. “Қутадғу билиг”
- Д. “Сиёсатнома”

39. Ҳадиснинг нечта тури бор?

- А. 3 хил
- Б. 4 хил
- С. 2 хил
- Д. 5 хил

40. “Қозининг пора олиши унинг диндан чиқишидир” ушбу гапнинг моҳияти нимадан иборат?

- А. ҳадис
- Б. макол
- С. киёс
- Д. сунна

41. “Эл-юртни куч билан босиб, ушлаб туришдан минг чандон устундир ғоялар куйидагилардан қайсилари ҳисобланади.

- А. Давлатни ақл-заковат билан бошқариш
- Б. адолат асосида бошқариш
- С. Барча жавоб тўғри
- Д. маънавият ва маърифат билан бошқариш

42. «Ат-тажтун-навозил» (икки фатволар мажмуаси) номли асар муаллифини аниқланг?

- А. Форобий
- Б. Ибн Сино
- С. Беруний
- Д. Бурхониддин Марғиноний

43. «Қутадғу билиг»да таъкидланишича, Эл учун икки нарса мустаҳкам таянчдир:.. Иккаласи адолат илдизидир.

- А. бири хушёрлик, иккинчиси адолат

- Б. бири тенглик, иккинчиси билим
- С. Бири маърифат, иккинчиси қонун
- Д. Бири саховат, иккинчиси адолат

44. Бурҳониддин Марғинонийнинг неча йиллик юбилеи мустақил давлатимиз томонидан нишонланганини топинг?

- А. 1025 йиллиги
- Б. 910 йиллиги
- С. 980 йиллиги
- Д. 1010 йиллиги

45. «Қутадғу билиг» асарида Ойтўлди ниманинг рамзи сифатида ёритилган?

- А. Адолат
- Б. Қаноат
- С. Ақл-заковат
- Д. Давлат

46. «Давлату салтанат, - уч нарса мулк, хазина ва лашкар билан тирикдир. Доно вазир буларнинг ҳар учаласини тадбиркорлик билан яхши аҳволда, саранжом тутади,- дея таъкидлаган шахс қайси жавобда тўғри кўрсатилган?

- А.Амир Темур
- Б. Бобур
- С. Низомумулк
- Д. Ю.Х.Ҳожиб

47. Аҳмад Донишнинг фикрича, ҳокимият нечта нарсага таяниб, ўз фаолиятини амалга оширади?

- А.5 та
- Б. 4 та
- С. 3та
- Д. 6 та

48. 870-950 йилларда яшаган қомусий олимни аниқланг

- А.Ибн Сино
- Б. Форобий
- С. Беруний
- Д. Марғиноний

49. Ушбу фикр қайси мутафаккирга тегишли? “Пора фақат ноҳақлигу золимларга ёрдам бергувчидир”.

- А.Абу Наср Форобийга
- Б. Бурхонуддин Марғонийга
- С. Махмуд аз-Замахшарийга
- Д. Имом Бухорийга

50. Ушбу фикр қайси мутафаккирга тегишли? “Бирор мамлакат (ҳокимият) ишларининг орқага кетишига сабаб – вабо кўп бўлиб, тузуқлари-ю тартиботларнинг сусайишидандир.

- А.Абу Наср Форобийга
- Б. Бурхонуддин Марғонийга
- С. Махмуд аз-Замахшарийга

Д. Имом Бухорийга

51. . Гулханийнинг фикрича, адолатли давлат бошлиғининг уч ёрдамчиси бўлиши лозим. Улардан иккинчисига қўйилган талаб?

А. Доно бўлиб, ҳукмдорга давлатни бошқаришни амалга оширишнинг тўғри йўлларини кўрсатиши лозим.

Б. Тўғри фикрли киши бўлиб, унга давлат ишларини амалга ошириш, давлат эҳтиёжларини аниқлаш ва уни қониктириш билан боғлиқ чораларни кўришга раҳбарлик қилиш юклатилган.

С. Саройдаги ёзув-чизув, ҳисоб-китоб ишларига раҳбарлик қилиш юклатилган.

Д. Аслзодалар ўртасидаги низоларни кўриб чиққан.

52. Кимнинг сиёсий-ҳуқуқий таълимотига кўра, адолатли давлат бошлиғининг уч ёрдамчиси бўлиши лозим?

А. Замахшарий.

Б. Низом ул мулк.

С. Гулханий

Д. Термизий.

53. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг қайси асари миллий истиқлол мафқураси учун назарий асос бўлган?

А. “Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли”

Б. “Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда”

С. “Бунёдкорлик йўлида”

Д. “Ўзбекистон – келажаги буюк давлат”

54. И.А.Каримовнинг танланган асарларининг 7-жилди ...

А. “Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби” деб номланган

Б. “Биздан озод ва обод Ватан қолсин” деб номланган

С. “Бунёдкорлик йўлидан” деб номланган

Д. “Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз” деб номланган

55. Буюк Амир Теимурнинг “Куч – адолатда” деган иборасини Президент И.Каримов қандай ибора билан тўлдирган?

А. “Куч – таълим ва соғлиқда”

Б. “Куч – имон ва эркинликда”

С. “Куч – фан ва тафаккурда”

Д. “Куч – билим ва тафаккурда”

56. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида Ўзбекистон Конституциясининг қайси бобида гап боради?

А. XX боб

Б. XV боб

С. XXI боб

Д. XIX боб

57. Республикамизда президентлик лавозими таъсис этиш тўғрисидаги қарор ... қабул қилинган?

- А. 1990 йил 20 апрелда
- Б. 1991 йил 29 декабрда
- С. 1990 йил 24 мартда
- Д. 1990 йил 15 февралда

58. «Менга қандай юксак масъулият юкланганлигини хис қилган ҳолда халқнинг муносиб ҳаёт кечириши учун қандай йўллар танлаганимиз ҳақида баъзи фикрлар билан ўртоқлашмоқчиман». Президентимиз бу сўзлар билан бошланувчи нутқини нечанчи сессияда сўзлаган?

- А. 1992 йил 4 март, IX сессияда
- Б. 1993 йил 2 май, X сессияда
- С. 1994 йил 24-25 апрел, XII сессияда
- Д. 1996 йил 29-30 август, IV сессияда

59. Тараққиётнинг «ўзбек модули» ни ишлаб чиқишда қандай шарт-шароитлар асос қилиб олинди?

- А. Жаҳон тажрибаси
- Б. Ўзбекистоннинг миллий хусусиятлари ва имкониятлари
- С. А ва В
- Д. А,В ва С

60. 1996 йил қайси давлатда «Ислом Каримов – янги Ўзбекистон президенти» номли китоб нашрдан чиқди?

- А. Австралия
- Б. АҚШ
- С. Австрия
- Д. Ўзбекистон

ТАВСИЯ ЭТИЛАДИГАН АДАБИЁТЛАР.

Раҳбарий адабиётлар.

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2003. – 40 б.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 364 б.
3. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т. 2. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 380 б.
4. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 366 б.
5. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 394 б.
6. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т. 5. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 384 б.
7. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – 429 б.
8. Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан курашимиз. Т. 7. – Т.: Ўзбекистон, 1999. – 413 б.
9. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. Т. 8. – Т.: Ўзбекистон, 2000. – 525 б.
10. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т. 9. – Т.: Ўзбекистон, 2001. – 439 б.
11. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т. 10. – Т.: Ўзбекистон, 2002. – 432 б.
12. Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т. 11. – Т.: Ўзбекистон, 2003. – 320 б.
13. Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудрати-мизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Т. 12. – Т.: Ўзбекистон, 2004. – 400 б.
14. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. – Т.: Ўзбекистон, 2005. – 448 б.
15. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. – Т.: Ўзбекистон, 2005. – 96 б.
16. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари-энг олий кадрият. // Халқ сўзи, 2005 йил 10 декабр.

Норматив-ҳуқуқий актлар.

1. «Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури» // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси.–1997.–№ 9.
2. "Ўзбекистон Республикаси референдуми тўғрисида"ги Қонун (Янги таҳрири) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотно-маси 30.08.2001 й. N 265-II // N 9-10, 176 м. // ЎзР Қонуни билан ўзгартириш киритилган 03.12.2004 й. N 714-II // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 2005, № 1, 18 м.

Дарсликлар.

1. Бобоев. Ҳ.Б.Сиёсий ҳуқуқий таълимотлар тарихи. –Т.: ТДЮИ 2003. -205б.
2. Бобоев. Ҳ.Б.Ўзбек давлатчилиги тарихи. Т.: “Фан” 2004. – 294 б.
3. История политических и правовых учений. под редакцией лейста. учебник для вузов. – М.: Норма., 2001. - 680 с.
4. Нерсесянц. В.с. История политических и правовых учений. учебник для вузов. –М.: Норма-инфра., 1999.-730 с.
5. Нерсесянц. В.С. Философия права. ученик для вузов. –М.: Норма, 2005. -656с.

Ўқув қўлланмалар.

1. Адилходжаева.С.М. Либерализм: эволюция идей от прошлого до настоящего. Монография. Т.: ТДЮИ, 2002
2. Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ: умумназарий масалалар. (Давлат назарияси). –Т.: Адолат, 2000. –272 б.
3. Исламов З. Общество. Государство. Право. –Т.: Адолат, 2001. 695 б.
4. Исломов З.М. Ҳуқуқ тушунчаси, моҳияти, ижтимоий вазифаси. –Т.: ТДЮИ, 2004. – 138 б.
5. Мухитдинова Ф.А. “Сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи” ўқув қўлланма. –Т.: ТДЮИ. 2003. -230 б.
6. Мухитдинова. Ф.А.Ўзбекистон халқларининг сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи. (ўқув қўлланма). –Т.: ТДЮИ. 2004. –208 б.
7. Тошқулов.Ж.Ў. Ўзбекистон халқлари сиёсий-ҳуқуқий фикрлари тарихидан. Т.: «Ўзбекистан»,1996.-128б.
8. Шарипов. Р.Мухитдинова Ф. Ўзбекистон халқларининг сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари. (Жадидлар). –Т.: ТДЮИ. 2004. -295 б.
9. Таджиханов У., Саидов А. Ҳуқуқий маданият назарияси. 2-том-ли. Т.1. –Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 1998. –316 б.
10. Таджиханов У., Саидов А. Ҳуқуқий маданият назарияси. 2-том-ли. Т.2. –Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 1998. –447 б.

Ўқув-услубий қўлланмалар.

1. Мухитдинова Ф.А. Сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи. –Т.: ТДЮИ. 2003. –30 б.
2. Мухитдинова Ф.А. Фаробий сиёсий-ҳуқуқий таълимотида қонун ва қонунчиликни такомиллаштириш. –Т.: ТДЮИ. 2005. -30 б.
3. Исломов.З.М. Фуқаролик жамияти: кеча, бугун, эрта. –Т.: ТДЮИ, 2003. –87 б.
4. Мухамедов Х.М. Ислому давлат назарияси муаммолари. –Т.: Адолат, 1998. -39 б.
5. Мухитдинова.Ф.А. Форобийнинг ҳуқуқий қарашлари. –Т.: Адолат 2002. –56 б.
6. Мухитдинова.Ф.А.Форобийнинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги таълимоти. –Т.: ТДЮИ. 2002. –125 б.
7. Мухитдинова.Ф.А. Концепция законодательства и правовой культурӯ в трудах Фараби. –Т.: ТДЮИ 2002. –30 с.

Қўшимча адабиётлар.

1. Агзамходжаев А. Правовые основы государственной независимости Республики Узбекистан. / Отв.ред. А.Х.Саидов. -Т.: Ўзбекистон, 1993. -93 с.
2. Адилходжаева. С.М. Либерализм–правовой и теоретический фундамент рыночной экономики. “Хўжалик ва ҳуқуқ”, 2002, №6, С.84-87.
3. Амир Темур васиятлари, маслаҳатлари, танбехлари. –Т.: “Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти”.-2001.,80б.
4. Бобоев Ҳ.Б., Қаҳҳоров А. Демократик конституциянинг ижтимоий-ҳуқуқий қирралари. -Т.: Ўзбекистон, 2000. -77 б.
5. Бойдадаев М. Политико-правовые основы становления и развития системы государственного управления в Республике Узбекистан. –Т.: «Адолат». 1996. -172с.
6. Исломов З.М. Ўзбекистон модернизациялаш ва демократик тараққиёт сари. – Т.: “Ўзбекистон” 2005. 262б.

7. Исламов З.М. Проблемы власти: ее понимание, назначение, социальная ценность. -Т.: ТГЮИ, 2003. -244 с
8. Каримова Л.А. Ўзбекистон Республикасининг давлат рамзлари. // Ўзбекистон Республикаси – мустақил давлат / Масъул муҳаррир А.Х.Саидов. – Т.: Адолат, 1995. –232 б.
9. Низомулмулк. Сиёсатнома. –Т.: «Адолат», 1997, -256 б.
10. Одилқориев Х., Тультеев И.Т. Икки палатали парламент. ЎзР ИИВ Академияси,Т.,2005. –344 б.
11. Одилқориев Х. Конституция ва фуқаролик жамияти. –Т.: Шарқ, 2002.-320 б.
12. Саидов А. Жузжоний А. Шарқ ва инсон ҳуқуқлари. –Т.: “Ижтимоий фикр”. 1998-142б.
13. Ташкулов.Д. Дониш.М : «Юридическая литература» .1990,-160с.
14. Термизий Хожа Самандар. Дастур ул-мулук. –Т.: «Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти».1997, -272 б.
15. Файзиёв М.М. Ўзбекистон Конституцияси – мустақиллик қомуси. -Т., 1995.
16. Файзиёв М.М. Мустақиллик нима? –Т.: Адолат, 1992. –60 б.
17. Халилов Э.Х. Ўзбекистон Республикасининг қонун чиқарувчи олий органи: сохта вакилликдан ҳақиқий парламентаризмга қадар. -Т.: Ўзбекистон, 2001. –384 б.
18. Ўзбекистон: фуқаролик жамияти сари. Ўзбекистон на пути к гражданскому обществу./ Отв. ред. Р.Алимов. –Т.: Шарқ, 2003. -304 с.
19. Ўразаев Ш.З. Мустақил Ўзбекистон Конституцияси. -Т.: Адолат, 1994. –112 б.
20. Ҳидоя. Бурхонуддин ал-Марғиноний. 1-жилд. Т.: «Адолат», 2000- 848б.
21. Адилходжаева.С.М. Либерализм: эволюция идей от прошлого до настоящего. Монография. –Т.: ТДЮИ, 2002
22. Амир Темур васиятлари, маслаҳатлари, танбеҳлари. –Т.: “Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти”. -2001. 80б.
23. Бобоев Ҳ.Б., Қаҳҳоров А. Демократик конституциянинг ижтимоий-ҳуқуқий қирралари. -Т.: Ўзбекистон, 2000. -77 б.
24. Бобоев. Ҳ.Б.Сиёсий ҳуқуқий таълимотлар тарихи. –Т.: ТДЮИ 2003.-205Б.
25. Бобоев. Ҳ.Б. Ўзбек давлатчилиги тарихи. –Т.: “Фан”. 2004. 294 б.
26. Бойдадаев М. Политико-правовые основы становления и развития системы государственного управления в Республике Узбекистан. Т.: «Адолат».1996,-172с.
27. Исламов З. Общество. Государство. Право. –Т.: Адолат, 2001. 695б.
28. Исламов З.М. Проблемы власти: ее понимание, назначение, социальная ценность. -Т.: ТГЮИ, 2003. –244 с
29. Исламов З.М. Давлат ва ҳуқуқ: умумназарий масалалар. (Давлат назарияси). –Т.: Адолат, 2000. –272 б.
30. Исламов З.М. Ўзбекистон модернизациялаш ва демократик тараққиёт сари. – Т.: “Ўзбекистон” 2005. 262б.
31. Исламов З.М. Ҳуқуқ тушунчаси, моҳияти, ижтимоий вазифаси. –Т.: ТДЮИ, 2004. –138 б.
32. Исламов.З.М. Фуқаролик жамияти: кеча, бугун, эрта. –Т.: ТДЮИ, 2003.-87б.
33. Каримова Л.А. Ўзбекистон Республикасининг давлат рамзлари. // Ўзбекистон Республикаси – мустақил давлат / Масъул муҳаррир А.Х.Саидов. – Т.: Адолат, 1995. –232 б.
34. Қаюмов Р.Қ. Амир Темурни давлат бошқаруви тўғрисидаги ғоялари. –Т.: “Академия”, 1995 й. -34 б.
35. Мухитдинова Ф.А. “Сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи” ўқув қўлланма. –Т.: ТДЮИ. 2003.-,230б.
36. Мухитдинова Ф.А. Сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи. –Т.: ТДЮИ. 2003-30б.

37. Мухитдинова Ф.А. Форобий сиёсий-ҳуқуқий таълимотида қонун ва қонунчиликни такомиллаштириш. –Т.: ТДЮИ. 2005 -30 б.
38. Мухитдинова Ф.А. Ўзбекистон халқларининг сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи. (ўқув кўлланма). –Т.: ТДЮИ. 2004. -208б.
39. Мухитдинова Ф.А. Форобийнинг ҳуқуқий қарашлари. –Т.: Адолат, 2002 й.-56б.
40. Мухитдинова Ф.А. Форобийнинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги таълимоти. –Т.: ТДЮИ. 2002.-125б.
41. Одилқориев Х. Конституция ва фуқаролик жамияти. –Т.: Шарқ, 2002.-320 б.
42. Одилқориев Х., Тультеев И.Т. Икки палатали парламент. ЎзР ИИВ Академияси, –Т.: “Академия” 2005. –344 б.
43. Саидов А.Жузжоний А. Шарқ ва инсон ҳуқуқлари. –Т.: “Ижтимоий фикр”.1998-142б.
44. Таджиханов У., Саидов А. Ҳуқуқий маданият назарияси. 2-томли. Т.1. –Т.: ЎзР ИИВ Академияси, 1998. –316 б.
45. Таджиханов У., Саидов А. Ҳуқуқий маданият назарияси. 2-томли. Т.2. –Т.: ЎзР ИИВ Академияси, 1998. –447 б.
46. Тошқулов Ж.Ў. Ўзбекистон халқлари сиёсий-ҳуқуқий фикрлари тарихидан. –Т.: «Ўзбекистон»,1996.-128б.
47. Турғунов М. Форобийнинг адолатли давлат тўғрисидаги қарашлари. –Т.: “Академия”, 2002. -72 б.
48. Турғунов М. Форобийнинг давлат бошқаруви ҳақидаги қарашлари. –Т.: Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари. № 1-2. 2002 й. 46-49 бетлар.
49. Турғунов М. Форобийнинг сиёсий ҳуқуқий қарашлари. Т.: Ҳаёт ва қонун. №11-12. 1999 й. 89-91бетлар.
50. Шарипов Р. Мухитдинова Ф. Ўзбекистон халқларининг сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари. (Жадидлар). –Т.: ТДЮИ 2004. -295 б.

ФЕРУЗА МУҲИДДИНОВА

ЎЗБЕКИСТОН СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАРИ ТАРИХИ